

Дніпровський національний
університет ім. Олесея Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

**ДНІПРОВСЬКА
ПОЛІТЕХНІКА**
1899

Національний технічний університет
"Дніпровська Політехніка"

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2024 ТОМ 27 № 3

Видається з вересня 1998 року
6 разів на рік

Дніпро
Видавництво «Грані»
2024

Науково-теоретичний альманах

ГРАН/

Том 27 № 3 2024

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Національний
технічний університет
"Дніпровська Політехніка",
ГО "Центр соціально-політичних
досліджень"

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказів Міністерства
освіти і науки України від
02.07.2020 № 886 та від 27.09.2021
№ 1017 альманаху надано статус
фахового видання категорії «Б»
з філософських, політичних,
соціологічних та історичних наук.

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
та інші.

Видавець:
Видавництво «Грані»
+38(050)258-83-86
grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей. Статті
публікуються в авторській редакції.
Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2024

Редакційна колегія

Квітка С.	головний редактор д.держ.упр., проф. (Україна)
Аяган Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бобровська О.	д.держ.упр., проф. (Україна)
Бородін Є.	д.і.н., проф. (Україна)
Вільборг Е.	д.політ.н., проф. (Швеція)
Вятр Є.	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Т.	д.екон.н., доц. (Китай)
Гладуш В.	д.пед.н., проф. (Словаччина)
Городяненко В.	д.і.н., проф. (Україна)
Гугнін О.	д.філос.н., проф. (Україна)
Густафссон М.	д.ф., доц. (Швеція)
Дудек М.	д.габ., проф. (Словаччина)
Іваненко В.	д.і.н., проф. (Україна)
Іванова С.	к.філол.н., доцент (Україна)
Ісетті Дж.	д.ф., с.н.с. (Італія)
Жук С.	д.і.н., проф. (США)
Журба О.	д.і.н., проф. (Україна)
Казакевич Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Кляйн В.	к.пед.н., проф. (Словаччина)
Кондрашова Л.	д.пед.н., проф. (Польща)
Кривошеїн В.	д.політ.н., проф. (Україна)
Крушельницька Т.	д.держ.упр., проф. (Україна)
Кузнецовенє Й.	д.філос.н., проф. (Литва)
Кулик О.	д.філос.н., проф. (Україна)
Литвинова Т.	д.і.н., проф. (Україна)
Лучанінова О.	д.пед.н., проф. (Україна)
Ніколенко Л.	к.пед.н., доц. (Україна)
Окороков В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Омельченко М.	д.пед.н., проф. (Україна)
Плохій С.	д.і.н., проф. (США)
Рагімлі Р.	д.і.н., доц. (Азербайджан)
Русецький А.	д.психол.н., асоц.проф. (Грузія)
Ружевичус Ю.	д.н. із соц. ком., проф. (Литва)
Робертс К.	д.соц.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Слободянюк М.	д.і.н., проф. (Україна)
Сорокіна Л.	к.соц.н., доц. (Україна)
Схюрман П.	д.філос.н. (Нідерланди)
Токовенко О.	д.філос.н., проф. (Україна)
Тороп К.	д.пед.н. (Україна)
Третяк О.	д.політ.н., проф. (Україна)
Хейнемаа С.	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Шевцов С.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.	д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.
Заступники головного редактора:
Іванова С., Кривошеїн В., Шевцов С., Шляхов О.
Виконавчий редактор: Мазур О.
Коректор: Лиман А.

Контакти:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com, www.grani.org.ua

Scientific and theoretical almanac

GRAN/

27 (3) 2024

Founders:
Oles Honchar Dnipro National
University,
Dnipro University of Technology,
NGO "Centre of Social and Political
Researches"

Registration license
KB № 19758 – 9558 ПП issued 19.03.13

By Decrees № 886 of 02 July 2020
and № 1017 of 27 September 2021
issued by the Ministry of Education
and Science of Ukraine the status of
specialized publication category "B" on
philosophical, political, sociological and
historical sciences was given.

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
and other.

Publisher:
Publishing house «Grani»
+38(050)258-83-86
www.grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Responsibility for facts, quotations,
private names, enterprises and
organizations titles, geographical
locations etc. to be bared by the authors.

Articles are published in the author's
editing. The editorial office and board
do not always share the views and
thoughts expressed in published articles.

Reprints and translations are allowed
on the written consent with the editorial
office and the author.

© «Grani» 2024

Editorial board

Kvitka S.	Editor in Chief
Ayahan B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Bobrovska O.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Borodin Ye.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Vyatr E.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Gao T.	Full Prof. Dr. (Poland)
Hladush V.	Assoc. Prof. Dr. (China)
Gorodyanenko V.	Full Prof. Dr. (Slovakia)
<u>Gugnín O.</u>	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Gustafsson M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Dudek M.	Assoc. Prof. Ph.D. (Sweden)
Ivanenko V.	Full Prof. Dr. (Slovakia)
Ivanova S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Isetti G.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Zhuk S.	Senior Researcher, Ph.D. (Italy)
Zhurba O.	Full Prof. Dr. (USA)
Kazakevych G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Klein V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kondrashova L.	Full Prof. Ph.D. (Slovakia)
Kryvoshein V.	Full Prof. Dr. (Poland)
Krushelnyska T.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kuznecoviene J.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kulyk O.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Lytvynova T.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Luchaninova O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Nikolenko L.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Okorokov V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Omelchenko M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Plokhii S.	Full Prof. Dr. (USA)
Rahimli R.	Assoc. Prof. Dr. (Azerbaijan)
Rusetsky A.	Assoc. Prof. Dr. (Georgia)
Ruzhevichus Yu.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Roberts K.	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Svitlenko S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sydykov E.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Slobodyanyuk M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sorokina L.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Schuurman P.	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Tokovenko O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Torop K.	Dr. (Ukraine)
Tretyak O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Heinamaa S.	Full Prof. Dr. (Finland)
Shevtsov S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shlyakhov O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Wihlborg E.	Full Prof. Dr. (Sweden)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.
Deputies Chief Editor: Ivanova S., Krivoshein V.,
Shevtsov S., Shlyakhov O.
Executive Editor: Mazur O.
Corrector: Lyman A.

Contacts:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

НЕКРОЛОГ

З глибоким жалем і смутком ми сприйняли звістку про смерть внаслідок серцевого нападу професора, доктора філософських наук Олександра Гугніна (1948 – 2024).

Пішов з життя багаторічний викладач Жешувського Політехнічного університету, завідувач кафедри маркетингу, заступник декана з питань розвитку факультету менеджменту у 2008 – 2009 рр., член редколегії науково-теоретичного альманаху «Грані».

Відійшов у вічність видатний і шанований учений, педагог і вихователь багатьох поколінь студентів.

Олександр Гугнін народився 18 травня 1948 року в місті П'ятихатки Дніпропетровської області. У 1971 році з відзнакою закінчив історичний факультет, а в 1974 році – аспірантуру Дніпропетровського державного університету ім.Олесея Гончара. У 1976 році він захистив кандидатську дисертацію у Харківському державному університеті. У 1991 році Вченою радою Київського державного університету був присуджений вчений ступінь доктора філософських наук, а в 1993 – вчене звання професора. З 1975 по 1994 рік О.Гугнін працював на кафедрі філософії Дніпропетровського будівельного інституту на посадах асистента, доцента, а згодом професора. У 1994 – 1996 роках був завідувачем кафедри теорії державного управління Академії державного управління при Президенті України, професором кафедри соціології Дніпропетровського національного університету. Однією з престижних функцій професора була праця радником та викладачем у довгострокових відрядженнях в університетах Куби (м. Ольгін), Ємена (м. Аден), Польщі (м. Жешув).

У 1987 – 1990 роках О. Гугнін працював доцентом на кафедрі соціальних наук Університету ім. Марії Кюрі-Складовської (філія в Жешуві), а з 1996 року професором на кафедрі маркетингу Жешувського політехнічного університету. З 2012 по 2021 рік очолював цю кафедру. У 2008 – 2009 рр. працював заступником декана факультету менеджменту з питань розвитку.

Професор був автором понад 200 глибоких і оригінальних наукових праць, серед яких численні монографії, навчальні посібники, статті та доповіді на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях з проблем соціальної філософії, етики, маркетингу, теорії менеджменту та комунікації, політичного маркетингу, політичного лідерства та іміджології. Він також виступав з лекціями у багатьох закордонних університетах, зокрема в Іспанії та Словаччині, з гідністю представляючи українську та польську науку.

З метою підвищення кваліфікації пройшов кілька стажувань за кордоном, зокрема в Бонні, Парижі та Мадриді. Водночас неодноразово був ініціатором та організатором поїздок професорсько-викладацького складу працівників та студентів на закордонні стажування у рамках міжнародного обміну. Під час роботи у Польщі він керував понад 300 магістерськими та 50 бакалаврськими дипломними працями, а також був членом наукових та організаційних комітетів багатьох наукових конференцій.

У науковій роботі професор Олександр Гугнін вирізнявся надзвичайним zaangażуванням, науковою достовірністю та перфекціонізмом.

Проф. Гугнін мав широкі позанаукові інтереси, які включали історію України, Польщі, Ємену, аналіз політичних подій, закордонні подорожі, історію світового кіно, сучасну музику, нумізматику.

Як академічний викладач, він, безумовно, запам'ятається вимогливим, але доброзичливим і готовим допомогти студентам. Його життєва позиція, праця та відданість справі розвитку науки та виховання студентської молоді назавжди залишаться в нашій пам'яті.

Найглибші та щирі співчуття родині від науковців України та Польщі, всіх членів редакційної колегії «Граней». <https://wz.prz.edu.pl/aktualnosci/zmarl-prof-dr-hab-oleksandr-gugnin-1215.html>

Зміст

Філософія

С. 7

Дерід Костянтин, Додонова Віра

Деніел Деннет – філософ у цифрову епоху: від еволюції свідомості до штучного інтелекту

С. 14

Таран Ганна, Добровольська Вікторія, Кондратюк-Антонова Тетяна

Інтеркультурна комунікація та конструктивний діалог: шляхи побудови гармонійних відносин у світі різноманітності

С. 19

Мірошкіна Наталія, Суріна Ганна

Агросфера як онтологічний об'єкт та теоретичний конструкт постнекласичної науки

С. 28

Мазур Олена

Формування концепту космологічних моделей архітектури та містобудівництва у гуманітарних науках: філософські сенси

С. 37

Ороховська Людмила, Кошетар Уляна

Політична міфотворчість у соціальних комунікаціях

Історія

С. 44

Халафова Севда, Ісмаїлов Надір

Традиційні та електронні інформаційні ресурси національного архівного управління Азербайджанської республіки

С. 49

Ахмадова Єгана

Соціальні процеси та їх основні результати в Північному Азербайджані у 80-90-х роках XIX ст.

С. 54

Боровський Андрій

Канонічне становище та управління Української Автокефальної Православної Церкви в умовах утвердження більшовицького режиму в Україні 1921–1936 років

С. 63

Приймак Олег, Приймак Юлія

Господарські передумови успішності соціального експерименту Дмитра Столипіна

С. 68

Мателешко Юрій

Агентство США з міжнародного розвитку: стратегія та напрями діяльності в Україні (1992–2024)

С. 75

Світленко Сергій

Мануйлівська філія Катеринославської «Просвіти» в українському національно-культурному житті Придніпров'я

Р. 88

Шабанова Хаяла

Народи Кавказу в роки Другої світової війни: від військового полону до легіонів

Р. 94

Садікова Конул

Інформація про ранній період Футухат у творі «Мірат-аль-заман»

Contents

Philosophy

P. 7

Derid Kostyantyn, Dodonova Vira

Daniel Dennett – a Philosopher in the Digital Age: from the Evolution of Consciousness to Artificial Intelligence

P. 14

Taran Hanna, Dobrovolska Viktoriia, Kondratyuk-Antonova Tetiana

Communication and Constructive Dialogue: Paths to Building Harmonious Relationships in a World of Diversity Intercultural

P. 19

Miroshkina Nataliia, Surina Hanna

Agrosphere as an Ontological Object and Theoretical Construct of Post-Non-Classical Science

P. 28

Mazur Olena

Formation of the Concept of Cosmological Models of Architecture and Urban Planning in the Humanities: Philosophical Senses

P. 37

Orokhovska Liudmyla, Koshetar Uliana

Political Myth-Making in Social Communications

History

P. 44

Khalafova Sevda, Ismayilov Nadir

Traditional and Electronic Information Resources of the National Archives Department of the Republic of Azerbaijan

P. 49

Ahmadova Yegana

Social Processes and their Main Results in North Azerbaijan in the 80-90s of the XIX Century

C. 54

Borovskyi Andriy

Canonical Status and Administration of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in the Context of the Establishment of the Bolshevik Regime in Ukraine, 1921–1936

C. 63

Primak Oleg, Priymak Yulia

Farming Requirements for the Success of the Social Experiment of Dmitry Stolypin

P. 68

Mateleshko Yuriy

United States Agency for International Development: Strategy and Areas of Activities in Ukraine (1992–2024)

P. 75

Svitlenko Serhii

Manuilivka branch of Katerynoslav «Prosvita» in the Ukrainian national and cultural life of the Dnieper region

P. 88

Shabanova Khayala

Peoples of the Caucasus During the Second World War: from Captivity of War to Legions

P. 94

Sadiqova Konul

Information about Early Futuhāt Period in the Work of “Mirat-al-zaman”

Політологія

С. 98
Ушаков Сергій
Якісно нова роль жінки-політика загальнодержавного рівня в Україні

С. 105
Кобильник Василь
Порівняльний аналіз у дослідженні інституційних реформ: можливості та обмеження

С. 111
Федорова Ганна
Особливості ведення дипломатичних переговорів

С. 119
Шайхет Дмитро
Вплив глобалізації на суверенітет національних держав

С. 124
Дорохіна Ольга, Русецький Олександр
Розкриття потенціалу метакогнітивного підходу до управління в прикордонних дослідженнях

С. 135
Русецький Олександр, Марік Валентина, Кіракосян Світлана
Музична дипломатія: від концепції «м'якої сили» до розвитку культури музичної миротворчості

С. 141
Аббасов Емін
Правові аспекти проблеми Донбасу в контексті самовизначення та права на відокремлення

Соціологія

С. 148
Попов Вячеслав
Зміни у споживчій поведінці українських містян у період революційних подій 1917-1920 рр.

С. 155
Дзірквадзе Тімур
Сучасні підходи та методики вимірювання соціального статусу

Педагогіка

С. 162
Алієва Айгюн
Організація віртуального інформаційно-освітнього середовища в процесі дистанційної освіти

Філологія

С. 168
Гусейнова Шахла
Роль електронних ресурсів у діловому середовищі та економіці

Економіка

С. 172
Біلالов Ільхам
Оцінка ефективності цифрових маркетингових кампаній у розвитку туризму в Азербайджані

Politology

P. 98
Ushakov Sergij
A Qualitatively New Role of a Woman Politician at the National Level in Ukraine

P. 105
Kobylnyk Vasyl
Comparative Analysis in the Research of Institutional Reforms: Opportunities and Limitations

P. 111
Fedorova Hanna
Features of Conducting Diplomatic Negotiations

P. 119
Shaikhet Dmytro
Impact of Globalization on the Sovereignty of National States

P. 124
Dorokhina Olga, Rusetsky Alexander
Unlocking Potential of the Metacognitive Management Approach in Border Studies

P. 135
Rusetsky Alexander, Maric Valentina, Kirakosian Svetlana
Music Diplomacy: from the Concept of “Soft Power” to the Development of a Culture of Musical Peacemaking

P. 141
Abbasov Emin
The Legal Aspects of the Donbas Problem in the Context of Self-Determination and the Right to Secession

Sociology

P. 148
Popov Vyacheslav
Changes in the Consumer Behavior of Ukrainian Citizens in the Period of Revolutionary Events 1917-1920

P. 155
Dzirkvadze Timur
Modern Approaches and Methods of Measuring Social Status

Pedagogy

P. 162
Aliyeva Aygun
Organization of Virtual Information-Educational Environment in Distance Education Process

Philology

P. 168
Huseynova Shahla
The Role of Electronic Resources in the Business Environment and Economy

Economics

P. 172
Bilalov Ilham
Assessing the Effectiveness of Digital Marketing Campaigns in Promoting of Azerbaijan's Tourism

Daniel Dennett – a Philosopher in the Digital Age: from the Evolution of Consciousness to Artificial Intelligence

UDC: 165.12

DOI: <https://doi.org/10.15421/172443>**Derid Kostyantyn**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0001-3608-6550>, deridplaton@gmail.com**Dodonova Vira**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-4282-5495>, dodonovav@gmail.com*National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)*

Abstract

The **relevance** lies in the need to study the scientific and philosophical heritage of Daniel Dennett as a leading philosopher of mind, because today the problems of the functioning of artificial intelligence, its capabilities, responsibility for actions, and legal regulation, which were considered by him, are extremely acute.

The **purpose** of the article is to explore Daniel Dennett's contribution to philosophy and cognitive science.

The **results** reveal the main tenets of Daniel Dennett's philosophy, focusing on the role of philosophy in the modern world, evolution and multiple realization of consciousness, developments for understanding the content of artificial intelligence. The thinker's opinion that philosophy should be an assistant in the development of natural sciences, which offers conceptual explanations and justifications for empirical and scientific theories, is analyzed. Dennett's opinion about the algorithmic nature of the human brain is highlighted, according to which the mind can be considered as an information processing system that works according to certain rules and procedures similar to algorithms.

The **conclusions** emphasize the significance of Dennett's legacy and his important contribution to the development of contemporary intellectual discourse. He emphasized that the mind can be considered as an information processing system that works according to certain rules and procedures similar to algorithms. Dennett actively used scientific methods and data to support his views. The philosopher did not ignore axiological issues, arguing that morality and cultural values can be the result of evolutionary mechanisms, not a priori principles. Despite criticism from the philosophical and scientific community, it should be recognized that the scientific works of Daniel Dennett significantly influenced the development of modern philosophy and science.

Keywords: Daniel Dennett, science, consciousness, artificial intelligence, evolution, algorithm, multiple realization of consciousness, argument from the diversity of biological substrates, argument from artificial intelligence, agent systems

Деніел Деннет – філософ у цифрову епоху: від еволюції свідомості до штучного інтелекту

Дерід Костянтин, Доданова Віра*Національний університет біоресурсів та природокористування України (Київ, Україна)*

Анотація

Актуальність полягає в необхідності вивчення наукового та філософського спадку Данієла Деннета як провідного філософа розуму, оскільки сьогодні вкрай гостро постає проблеми функціонування штучного інтелекту, його можливостей, відповідальності за дії, правового регулювання, що ним розглядалися.

Метою статті є дослідження внеску Данієла Деннета в філософію та когнітивні науки.

Результати розкривають основні положення філософії Данієла Деннета, зосереджуючи увагу на ролі філософії в сучасному світі, еволюції та множинній реалізації свідомості, розробках для розуміння змісту штучного інтелекту. Аналізується думка мислителя про те, що філософія має бути помічником у розвитку природничих наук, яка пропонує концептуальні роз'яснення та обґрунтування для емпіричних та наукових теорій. Висвітлюється думка Деннета про алгоритмічність роботи людського мозку, згідно з якою розум може бути розглянутий як система обробки інформації, яка працює за певними правилами та процедурами, подібними до алгоритмів.

У **висновках** підкреслюється значущість спадщини Деннета та його важливий внесок у розвиток сучасного інтелектуального дискурсу. Він наголошував, що розум може бути розглянутий як система обробки інформації, яка працює за певними правилами та процедурами, подібними до алгоритмів. Деннет активно використовував наукові методи та дані для обґрунтування своїх поглядів. Не обійшов своєю увагою філософ і аксіологічну проблематику, стверджуючи, що моральність та культурні цінності можуть бути результатом еволюційних механізмів, а не апіорних принципів. Незважаючи на критику з боку філософської та наукової спільноти, слід визнати, що наукові роботи Данієла Деннета суттєво вплинули на розвиток сучасної філософії та науки.

Ключові слова: Деніел Деннет, наука, свідомість, штучний інтелект, еволюція, алгоритм, множинна реалізація свідомості, аргумент від різноманітності біологічних субстратів, аргумент від штучного інтелекту, агентні системи

Вступ.

19 квітня 2024 року світ втратив видатного американського філософа та когнітивного науковця – Деніела Деннета. Він помер у віці 82 років, залишивши по собі надзвичайно багатий науковий та інтелектуальний слід. Своїм розумом, відкритістю до нових ідей та великим внеском у розвиток інтелектуальної спільноти Деннет завоював повагу та визнання у всьому світі. Його унікальний погляд на найскладніші питання людської природи залишиться невичерпним джерелом досліджень та роздумів. Роботи філософа часто ставлять під сумнів традиційні уявлення про розум, свідомість та мораль, і він активно виступає проти релігійних та світоглядних концепцій, які, на його думку, можуть бути шкідливими для суспільства та індивідуальної свободи. Д. Деннет вважає, що свідомість та інші психологічні явища можна пояснити науковими методами, використовуючи еволюційний підхід та концепції когнітивної науки. Оскільки в наш час все більше актуалізується проблема штучного інтелекту, його можливостей, проблема відповідальності за дії штучного інтелекту, правового регулювання, то вивчення наукового та філософського спадку провідного філософа є сьогодні доречним та необхідним.

Метою статті є дослідження внеску Деніела Деннета в філософію та когнітивні науки.

Методи. Як основний метод аналізу творчої спадщини філософа використаний біографічний підхід та таку його складову як інтелектуальну біографію, а також допоміжні методи – компаративістський, історичний. Розкриваючи основні положення філософії Деніела Деннета, необхідно зосередити свою увагу на декількох проблемах, а саме роль філософії в сучасному світі, взаємозв'язок філософії Д. Деннета та Р. Декарта, еволюція та множинна реалізація свідомості, роль розробок Д. Деннета для розуміння змісту штучного інтелекту.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Однією з найбільш обговорюваних тем є його підхід до свідомості, де він стверджує, що свідомість не є чимось магічним, а є результатом еволюційних процесів. Це твердження продовжує викликати інтерес та дискусії, особливо в контексті розвитку когнітивної науки та нейронауки. Наприклад, у нещодавній статті Ліада Мудрика, Мірто Міллопуса, Ніколло Негро та Аарона Шургера обговорюється, як сучасні дослідження підтверджують або ставлять під сумнів ідеї Деннета про свідомість як фізичне явище, а не як щось надприродне (Mudrik, Myloropoulos, Negro, & Schurger, 2023).

Щодо дискусій про вільну волю, Деннет нещодавно вступив у дебати з Греггом Карузо, обговорюючи питання справедливості та моральної відповідальності. Ця дискусія підкреслює складність його позиції щодо детермінізму і реалістичного

підходу до покарань, що викликає різні інтерпретації і критику з боку інших філософів, які підкреслюють роль випадковості і "щастя" у формуванні особистості і поведінки людини (Kaufman, 2021).

Деніел Деннетт відомий своєю теорією свідомості, яку він пояснює через обчислювальні моделі. За його переконанням, свідомість не є окремою фізичною сутністю, а радше результатом специфічних інформаційних процесів у мозку. Цей підхід отримав як підтримку, так і критику з боку філософів та нейробіологів, які вказують на складності верифікації таких теорій. Вони зауважують, що обчислювальні моделі можуть не повністю відображати складність і багатовимірність людської свідомості. (SelfAwarePatterns, 2024).

У журналі Jacobin опубліковано критику адаптаціонізму Деннета, яку він активно просував. Критики стверджують, що його підхід є надмірно спрощеним і підтримує соціальний статус-кво, нехтуючи важливість соціальних і історичних контекстів, які формують еволюційний процес (Lau, 2024).

Результати дослідження.**Життя та кар'єра.**

Деніел Деннет народився 28 березня 1942 року в Бостоні, Массачусетс, у родині Деніела Клемента Деннета-молодшого та Рут Марджорі. Його ранні роки пройшли в Ливані, де його батько працював секретним агентом контррозвідки в Управлінні стратегічних служб. Батько помер, коли Деніелу було 5 років, і разом із матір'ю вони повернулися до Бостона. У Деннета виник інтерес до філософії у віці 11 років, під час літнього табору. Деніел навчався в Академії Філліпса в Ексетері, а потім вступив на один рік до Уесліанського університету. Він отримав ступінь бакалавра гуманітарних наук з філософії в Гарвардському університеті в 1963 році. Після закінчення Гарварду Деннет був прийнятий до Оксфордського університету, де він став під опіку Гілберта Райла і став членом Хартфордського коледжу. У 1965 році Деннет отримав докторську ступінь з філософії.

Деніел Деннет почав свою професійну кар'єру у 1965 році, прийнявши посаду викладача в Університеті Каліфорнії в Ірвайні, де він працював протягом наступних шести років. У 1971 році йому запропонували посаду професора в Університеті Тафта, де він продовжував працювати до останніх днів. Крім цього, він був співдиректором Центру когнітивних досліджень. Окрім викладацької діяльності, Деніелу приписують кілька значущих літературних внесків, які відіграли важливу роль у розвитку сучасної філософії. Він опублікував свою першу книгу у 1978 році під назвою "Brainstorms: Philosophical Essays on Mind and Psychology" («Мозкові штурми: філософські есе про розум і психологію»), яка розкриває його теорії штучного

інтелекту та свідомості. У 1981 році він опублікував ще одну визначну та широко визнану працю під назвою "The Mind's I: Fantasies and Reflection on Self and Soul" ("Ментальне Я: Фантазії та роздуми про себе та душу"). Після цього він видав книгу, що розглядає свободу волі і детермінізм, під назвою "Elbow Room: The Varieties of Free Will Worth Wanting" ("Простір для дій: Різновиди вільної волі, які варто бажати").

Деннет впровадив термін "інтенціональна позиція", яку він описує як рівень абстракції та ментальних властивостей, які ми спостерігаємо, вивчаючи поведінку об'єктів нашого спостереження (Dennett, 2017). Він припускав існування трьох рівнів абстракції: фізична позиція, позиція дизайну та інтенціональна позиція. У 1990-х роках Деннета все більше захоплювала контрастність мозку людини та тварин, і він прагнув проводити порівняння. Він також займався аналізом концепції свободи волі та її зв'язку з натуралістичною перспективою світу. У 1993 році він написав ще одну новаторську роботу під назвою "Пояснення свідомості" (Dennett, 1993), в якій представив всебічний аналіз фізичної та когнітивної будови людського мозку, а також того, як фізичні та когнітивні процеси пробуджують свідомість. Книга також пролила світло на численні проекти моделі свідомості.

У 1995 році Деніел Деннет представив світові свою найвидатнішу роботу під назвою "Небезпечна ідея Дарвіна", в якій природний відбір пропонується як механічний та алгоритмічний процес, заснований на дарвінівській теорії еволюції, Деннет був настільки захоплений ідеями Дарвіна, що писав про нього: "Дозвольте мені розкрити всі карти. Якби я мав вручити нагороду за найкращу ідею, яку будь-коли мав хтось, я б присудив її Дарвіну, попереду Ньютона, Ейнштейна та всіх інших." (Dennett, 2014, p. 21)

Книга отримала аплодисменти по всьому світу і широко обговорювалась, вона була номінована на Національну книжкову премію 1995 року в галузі документальної літератури та стала фіналістом. Також він був удостоєний Пулітцерівської премії 1996 року в галузі наукової літератури. У 2003 році Деннетт опублікував ще одну монументальну працю під назвою "Свобода розвивається", в якій досліджує концепцію свободи волі та моральної відповідальності у контексті свідомості та особистості. Окрім цієї книги, Деннетт відомий своїми численними працями, серед яких:

- *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon* → Розрушення чар: релігія як природний феномен (2006);
- *Sweet Dreams: Philosophical Obstacles to a Science of Consciousness* → Солодкі сновидіння: філософські перешкоди на шляху до науки про свідомість (2005);
- *Neuroscience and Philosophy: Brain, Mind, and Language* → Нейронаука і філософія: мозок, розум і

мова (2007) - у співавторстві з Максвеллом Беннетом, Пітером Хакером та Джоном Сірлом;

- *Science and Religion* → Наука і релігія (2000) - у співавторстві з Елвіном Плантаїно;

- *Intuition Pumps and Other Tools for Thinking* → Насоси інтуїції та інші інструменти для мислення (2013);

- *Inside Jokes: Using Humor to Reverse-Engineer the Mind* → Шутки: використання гумору для зворотного інжинірингу розуму (2011).

Деннет за свою плідну роботу отримав численні нагороди та відзнаки. Він був удостоєний стипендії Фулбрайта, стипендії Центру перспективних досліджень в галузі поведінкових наук, двох стипендій Гуггенхайма та стипендії Комітету скептичних досліджень. У 2004 році Американська гуманістична асоціація присвоїла йому звання "Гуманіста року". Окрім того, він також є лауреатом премії Міжнародної академії гуманізму. У 2010 році ім'я Деннета було включено до Почесного ради видатних діячів Фонду свободи від релігії. Він також здобув премію Еразма за неустанні зусилля з донесення культурного значення науки та техніки до широкої аудиторії. Деннетт – запеклий атеїст і секулярист, відомий як один із "чотирьох вершників нового атеїзму". Він також співпрацював зі Світською коаліцією в американському консультативному советі.

Д.Деннет про роль філософії в сучасному світі.

Деніел Деннет з самого початку свого шляху прагнув стати видатним філософом, який кинув би виклик усталеним уявленням. Він прагнув пояснити, як мозок може бути пов'язаний з розумом та свідомістю, використовуючи натуралістичний та механістичний підхід, без звернення до містичних пояснень. В Оксфорді, де він здобув аспірантуру, Деннетт був оточений людьми, які, на його думку, недостатньо цікавилися нейробіологією та психологією. Це стало поштовхом для його життєвої місії: дати наукове пояснення свідомості, без посилання на дуалізм Декарта, який розділяв розум та тіло, а також без вдавання до містики. Деннет завзято розбивав філософські аргументи, подібні до декартовських, які лестили нашій схильності вірити, що свідомість не може бути просто продуктом роботи мозку. Він визнавав привабливість думки про те, що свідомість є чимсь більшим, ніж простою нейрологічною активністю, але заперечував її наукову цінність.

«Якщо ви можете підійти до складностей світу, як до його слави, так і до його жахів, з позицією скромної цікавості, визнаючи, що незалежно від того, наскільки глибоко ви бачили, ви лише подряпали поверхню, ви знайдете світи всередині світів, красу, яку ви не могли собі раніше уявити, а ваші власні буденні турботи стиснуться до належного розміру, вже будучи не такими важливими у великій картині речей» (Dennett, 2006, p. 196).

Деніел Деннет мав своєрідний погляд на роль філософії. Він вважав, що філософ має бути помічником для природничих наук, пропонуючи концептуальні роз'яснення та обґрунтування для емпіричних та наукових теорій. Бернард Вілліамс, відомий філософ, критикував подібний підхід, який він називав "науковою філософією розуму" (Williams, 2002). На його думку, така філософія ніколи не зможе досягти точності нейрофізіологічних досліджень. Таке бачення обмежує поле діяльності філософії результатами наукових спостережень, що може здатися вузьким та недосконалим, перетворюючись радше на "дискусії вчених не при виконанні своїх обов'язків". Вілліамс та Деннет порушують важливе питання: чи має філософія обмежуватися поясненням наукових теорій, чи їй слід розширювати свої горизонти, поєднуючись з іншими гуманітарними дисциплінами для глибшого розуміння людини?

Філософія часто недооцінюється та не отримує належного визнання. Історично вона охоплювала всі важливі сфери знань, але з часом різні науки, як то економіка, політологія та інші галузі відокремилися від неї, ставши самостійними дисциплінами. Сучасна філософія, на жаль, залишилася з невизначеними темами, такими як епістемологія, природа істини та існування, що створює їй негативний імідж серед скептиків у гуманітарних науках. Важливо усвідомити, що всі актуальні сфери діяльності ґрунтуються на філософії, адже саме вона лежить в основі людського мислення, включаючи наукові методи. Це розуміння може збагатити наше знання та покращити сприйняття філософії.

Сучасна філософія характеризується різноманітністю тем та підходів. З одного боку, вона робить значний внесок у розвиток таких наук, як штучний інтелект, логіка, лінгвістика та, певною мірою, математика. Роботи філософів в цій галузі часто є складними та недоступними для широкої публіки, тому їх іноді не визнають як філософські дослідження. З іншого боку, філософія досліджує фундаментальні питання про суб'єктивність, буття та свідомість. Ці теми, такі як феноменологія, часто здаються абстрактними та непрактичними, що призводить до негативного сприйняття філософії з боку деяких людей. Важливо визнати, що філософія не обмежується однією темою або метою. Її багатство полягає саме в різноманітності її проблем та підходів. Як зазначає Деннет: «Щоразу, коли мова йде про дарвінізм, температура підвищується, тому що на карту поставлено більше, ніж просто емпіричні факти про розвиток життя на Землі або правильну логіку теорії, яка пояснює ці факти. Однією з найцінніших речей, які поставлені на карту, є уявлення про те, що означає ставити запитання «Чому?» і відповідати на нього. Нова точка зору Дарвіна перевертає з ніг на голову кілька традиційних припущень, підриваючи наші стандартні уявлення про те, що слід вважати

задовольняючими відповідями на це давнє й неминуче запитання. Тут наука і філософія повністю переплітаються. Науковці іноді обманюють себе, думаючи, що філософські ідеї є лише, у кращому випадку, декораціями чи паразитичними коментарями до важких, об'єктивних перемог науки, і що вони самі несприйнятливі до плутанини, розв'язанню якої філософи присвячують своє життя. Але науки, вільної від філософії, не існує; є лише наука, чий філософський багаж приймається без перевірки.» (Dennett, 2014, p. 31).

Механіцизм проти привидів у машині: Деннет vs Декарт.

Філософи століттями б'ються над питанням про те, де саме знаходиться наше мисляче "я".

Рене Декарт у XVII столітті висунув теорію, що душа перебуває в шишкоподібній залозі. Він уявляв, що нематеріальна душа якимось чином керує цією залозою, яка, в свою чергу, керує "духами тварин" або потоками повітря в мозку, що й є, на думку Декарта, процесом мислення. Гілберт Райл, викладач Деннета в Оксфорді, спростував цю ідею. Він назвав нематеріальну душу "привидом в машині", жахливою нефізичною сутністю, яка може взаємодіяти з фізичною сутністю – тілом (Ryle, 1984).

Деннет протягом більшої частини своєї кар'єри прагнув позбавитися цього "привида" в людині, подібній до машини. Деннет вважає, що це категорична помилка: бути людиною означає робити більше, ніж просто думати, принаймні, якщо ви робите це правильно. Ми не є мозками в бочках, а, по суті, втілені істоти. У своїй книзі "Пояснення свідомості" (1993) Деннет виступив проти того, що він називав "картезіанським театром". Це уявлення про те, що, якщо відмовитися від ідеї Декарта про нематеріальну душу, яка може пережити смерть тіла, то все, що залишиться від декартовської моделі відносин розуму і тіла, – це крихітний кінотеатр всередині мозку, де гомункулус фактично спостерігає за сенсорними даними, що проєктуються на екран.

Теорія Деннета ґрунтується на наступних тезах:

- Мозок і тіло – це фізичні системи, які обробляють інформацію з навколишнього середовища та генерують відповіді;

- Свідомість не є окремою сутністю, а виникає з цієї інформаційної обробки;

- "Я" – це не фіксована сутність, а динамічна історія, яку ми розповідаємо собі про наші враження;

- Дуалізм спирається на поняття "квалія", які описують суб'єктивні почуття або якісні аспекти свідомості. Деннет стверджує, що квалія не є непоясними містичними сутністю, а виникають з складних нейронних процесів;

- Декартівський дуалізм часто використовується як аргумент на користь існування Бога. Деннет (Dennett, 2005) же критикує цей аргумент, стверджуючи, що

немає необхідності припускати існування Бога для пояснення свідомості.

Подальша критика Деннетом декартівського дуалізму включає його аргумент про "проблему вторгнення" (Dennett, 1993). Проблема вторгнення, яку висуває Деннет, виникає в контексті декартівського дуалізму, що розділяє світ на дві субстанції: матеріальну (фізичну) та нематеріальну (духовну або ментальну). Згідно з дуалізмом, свідомість відноситься до духовної субстанції, а фізичний світ – до матеріальної. Проте, коли розглядати взаємодію між цими двома субстанціями, виникають парадокси. Наприклад, як нематеріальна свідомість може впливати на матеріальний світ? Це протирічить законам фізики, які описують взаємодію матеріальних об'єктів за допомогою фізичних законів та процесів. Ідея, що нематеріальна субстанція може взаємодіяти з матеріальним світом, викликає суперечності, оскільки немає наукового чи логічного пояснення механізму такої взаємодії. Наприклад, як би могла нематеріальна свідомість керувати рухами фізичного тіла? Це не має відповіді в рамках декартівського дуалізму. Якщо свідомість взаємодіє з фізичним світом через фізичний мозок, то виникає питання, як це відбувається, оскільки фізичний мозок, за допущенням дуалізму, має бути незалежним від свідомості. Таким чином, проблема вторгнення вказує на недоліки декартівського дуалізму та показує, що ця філософська позиція може стикатися з нев'язкістю та суперечностями в своєму спробі пояснити природу свідомості та її взаємодію з фізичним світом.

Ця позиція викликала значну критику з боку різних філософських шкіл:

- "Містеріанці", такі як Гален Стросон, стверджують, що свідомість містить якісні аспекти ("квалія"), які не піддаються науковому поясненню (Strawson, 1994). Їх аргумент полягає в тому, що ми можемо інтроспективно усвідомлювати ці суб'єктивні почуття, такі як червоний колір троянди або біль, і що наука не може їх пояснити;
- Критики, такі як Джон Сёрл (Searle, 1992), вважають, що теорія Деннета ігнорує феноменальні аспекти свідомості, тобто те як ми сприймаємо світ;
- Інші заперечують, що наукове пояснення може повністю охопити суб'єктивність людського досвіду, який включає в себе емоції, цінності та етичні міркування;

Сам Деннет відповідає, що "Філософи ніколи не впевнені, про що вони говорять – про суть питань – і тому часто їм потрібен час, щоб визнати, що хтось із дещо іншим підходом (або метою/відправною точкою) робить свій внесок" (Dennett, 1989, с. 350).

Еволюція та множинна реалізація свідомості.

Деніел Деннет відомий своїм еволюційним підходом до пояснення виникнення розуму та інших складних ментальних феноменів. Він розглядає розум як продукт еволюційного процесу, який виник

через природний відбір та адаптацію до середовища. Згідно з Деннетом, виникнення розуму можна пояснити через накопичення поступових змін у геномі, що сприяли розвитку складних ментальних функцій. Наприклад, здатність до мислення, аналізу, сприйняття та реагування на навколишнє середовище могла надати перевагу у виживанні та розмноженні. Організми з розвиненим розумом мали більше можливостей адаптуватися до змін у середовищі та ефективніше вирішувати важливі життєві завдання.

Одне з головних понять філософії Деннета це алгоритм - набір чітко визначених інструкцій, які описують, як виконати завдання або вирішити проблему. Він складається з послідовності кроків, які виконуються один за одним. Алгоритми можна використовувати для будь-якої задачі, яка має чіткий набір правил або кроків. Деннет стверджує, що наш мозок складається з безлічі алгоритмів, які ми використовуємо для обробки інформації, прийняття рішень та взаємодії зі світом навколо нас. Ці алгоритми розвивалися протягом мільйонів років еволюції, щоб допомогти нам вижити та розмножуватися.

За цим підходом, розум можна уявити як набір процесів, що виконуються згідно з певними правилами або алгоритмами. Ці алгоритми можуть бути вбудовані у структуру мозку та визначати способи, якими ми сприймаємо, обробляємо та взаємодіємо з інформацією. Наприклад, процес прийняття рішень може бути уявлений як виконання певних кроків або послідовностей дій, які визначаються алгоритмами. Рішення приймаються на основі доступної інформації та відповідно до заданих правил або критеріїв, що можна інтерпретувати як роботу алгоритмів. Такий підхід дозволяє Деннету пояснити роботу розуму з позицій комп'ютерної науки та інформаційної обробки. Він вважає, що багато аспектів когнітивної діяльності можна уявити як виконання певних алгоритмів, що дає можливість краще зрозуміти роботу розуму та його функціонування.

Алгоритми для розпізнавання обличчя є хорошим прикладом того, як розум може використовувати алгоритмічний підхід для обробки інформації. Ось деякі можливі алгоритми, які можуть використовуватися для цієї мети. Розпізнавання обличчя може починатися з аналізу загальної форми обличчя, включаючи розмір очей, рота, форму голови та інші геометричні ознаки. Система може використовувати алгоритми для виділення ключових точок на обличчі, таких як кути очей, носа, рота тощо. Одразу після виділення особливих точок обличчя може бути порівняно з базою даних, що містить збережені образи облич, для знаходження найбільш схожих. Використання методів машинного навчання для навчання системи розпізнавати обличчя на основі великої кількості тренувальних зразків є гарним прикладом того, як одна й та сама функція виконується різними носіями.

Наш мозок може розглядатися як складна система алгоритмів, які взаємодіють між собою для обробки інформації. Він аналізує вхідні дані, вирішує завдання та реагує на зовнішні подразники за допомогою цих алгоритмів. Наприклад, коли ми розв'язуємо математичну задачу, ми використовуємо алгоритм для крок за кроком розрахунку відповіді. Коли ми читаємо текст, наш мозок застосовує алгоритми для розпізнавання слів та розуміння їх значень. Алгоритми утворюють основу нашого розуму, розвивалися протягом мільйонів років еволюції, зорієнтованої на виживання та розмноження. Ці алгоритми допомагали нашим предкам адаптуватися до змінних умов середовища, шукати їжу, уникати небезпеки та вирішувати інші життєво важливі завдання. Деннет розглядає людський мозок як біохімічний суперкомп'ютер, який виконує рішення та дії на основі складних обчислювальних процесів. Він порівнює роботу мозку з роботою комп'ютера, який виконує послідовність операцій для обробки інформації та прийняття рішень.

Деннет пише, що «Найкраща причина вважати, що роботи колись можуть стати свідомими, полягає в тому, що ми, люди, є свідомими істотами, і самі є своєрідним видом роботів. Тобто, ми є надзвичайно складними самокерованими, самопідтримуваними фізичними механізмами, створеними природним відбором протягом мільйонів років. Ми функціонуємо за тими самими зрозумілими принципами, що й усі інші фізичні процеси в живих організмах: травлення, обмін речовин, самовідновлення та розмноження. Можливо, це надмірна амбіція – думати, що людські творці можуть повторити тріумф природи з варіаціями в матеріалі, формі та процесі проектування, але це не є серйозним запереченням. Свідома машина не суперечить жодним фундаментальним законам природи, на відміну від вічного двигуна. Проте багато скептиків вірять (або, принаймні, хочуть вірити), що цього ніколи не буде зроблено. Я не став би робити ставки проти них, але мої причини скептицизму є буденними, економічними, а не теоретичними.» (Dennett, 1997, p. 17).

Ідея **множинної реалізації свідомості** – це одна з його ключових теорій, яка стверджує, що свідомість може бути реалізована в різних фізичних системах. Є декілька головних аргументів на користь цього твердження.

Аргумент від різноманітності біологічних субстратів та нейропластичності: Фізіологічні та функціональні аспекти множинної реалізації свідомості відкривають двері для розуміння того, як саме мозок забезпечує цей складний феномен. Існує не лише одна конкретна структура мозку, що відповідає за свідомість, але декілька різних шляхів, через які вона може бути реалізована. У мозку людини існують різноманітні області, які відповідають за різні аспекти когнітивних функцій. Наприклад, частини кори

головного мозку відповідають за обробку зорової, слухової, тактильної і інших видів інформації. Ці різні області можуть співпрацювати між собою для створення єдиної свідомої досвідченості. Мозок має здатність до пластичності, тобто змінювати свою структуру та функції відповідно до досвіду та навчання. Це означає, що різні комбінації нейронних мереж можуть виникати і розвиватися відповідно до життєвого досвіду та навчання особи. Існують значні індивідуальні відмінності у будові та функціонуванні мозку між різними особами. Це означає, що одна і та ж функція, як наприклад, обробка зорової інформації чи розуміння мови, може бути реалізована різними шляхами у різних людей. Свідомість проявляється в широкому спектрі тварин, з різним будовою мозку. Це свідчить про те, що свідомість не залежить від специфічної біологічної структури. Наприклад, восьминоги, з іншою структурою мозку, проявляють складні когнітивні здібності, такі як вирішення задач і планування.

Аргумент від штучного інтелекту: Вчені в останні десятиліття зробили величезні кроки в створенні штучних систем, які демонструють деякі аспекти свідомості. Ці системи, зазвичай базуються на розумінні принципів нейробіології та штучного інтелекту, можуть відтворювати ключові характеристики свідомості, такі як навчання, пам'ять та прийняття рішень. Гарний приклад – **нейроморфні системи** – це такі комп'ютерні системи, які моделюють структуру та функції мозку за допомогою електронних компонентів, що працюють на основі принципів нейробіології. Ці системи розробляються з метою створення апаратних аналогів нейронних мереж та їх функцій, що дозволяє їм відтворювати ключові аспекти мозкової діяльності.

Основні принципи нейроморфних систем включають в себе моделювання нейронів та їх взаємодію, відтворення синаптичних зв'язків між нейронами, а також здатність до навчання та адаптації. Нейроморфні системи використовують моделі нейронів, які відтворюють основні властивості реальних нейронів, такі як електричні сигнали та передача імпульсів. Це дозволяє системам імітувати поведінку окремих нейронів. Нейроморфні системи моделюють синаптичні зв'язки між нейронами, що дозволяє їм відтворювати передачу сигналів та взаємодію між різними частинами системи. Одним із ключових аспектів нейроморфних систем є їх здатність до навчання та адаптації до змін у середовищі. Це може бути досягнуто за допомогою нейроморфних алгоритмів, які моделюють процеси навчання та пластичність мозку.

Інші підходи включають поняття штучних агентів, які взаємодіють з оточенням та навчаються від нього. **Агентні системи** представляють собою підходи до моделювання інтелекту, в яких створюються штучні агенти, здатні взаємодіяти

з навколишнім середовищем, приймати рішення та навчатися на основі взаємодії з ним. Ці агенти можуть мати внутрішню модель світу, яка дозволяє їм розуміти та інтерпретувати оточуючий контекст, а також накопичувати досвід та використовувати його для прийняття рішень. Одним із ключових аспектів агентних систем є їх здатність до автономності та адаптації до змін в середовищі. Штучні агенти можуть реагувати на зовнішні події, а також активно взаємодіяти з ними, навчаючись та адаптуючись у процесі. Це надає їм певні аспекти "самосвідомості", оскільки вони можуть усвідомлювати своє оточення та свої можливості для дії. Штучні агенти можуть використовуватися в різних сферах, від автономних роботів та систем управління до ігрових середовищ та експертних систем. Їх потенціал полягає в тому, що вони можуть ефективно пристосовуватися до різноманітних умов та завдань, виконуючи функції, які нагадують певні аспекти людської свідомості та інтелекту.

Ці приклади свідчать про те, що свідомість не обов'язково є унікальною для біологічних систем і може бути емульована або реалізована в різних типах систем, включаючи штучні.

Висновки.

Резюмуючи матеріал, слід зазначити, що Деніел Деннетт, як визнаний філософ та когнітивний науковець, зробив значний внесок у розвиток філософії та науки. Його роботи стали ключовими в обговоренні природи свідомості, розуму та еволюційного підходу до мислення. Однією з найважливіших концепцій, яку він пропагував, є "свідомість як ілюзія". Деннетт вважав, що свідомість може бути пояснена з точки зору науки, без потреби вводити метафізичні або духовні пояснення. Він вважав, що свідомість може бути реалізована через різні системи та механізми, які працюють на різних рівнях організації. Це підкреслює гнучкість та різноманітність процесів, які можуть породжувати свідомість у різних контекстах. Філософ пропонує ідею множинної реалізації свідомості, яка

полягає в розумінні того, що свідомість може бути реалізована в різних фізичних системах. На користь цього твердження він наводить декілька аргументів, а саме: аргумент від різноманітності біологічних субстратів та нейропластичності. Суть його полягає в тому, що фізіологічні та функціональні аспекти множинної реалізації свідомості пояснюють те, як саме мозок забезпечує функціонування свідомості.

У мозку людини існують різноманітні області, які відповідають за різні аспекти когнітивних функцій. Мозок людини, маючи здатність до пластичності, може змінювати свою структуру та функції відповідно до досвіду та навчання. Аргумент від штучного інтелекту полягає в тому, що сучасна наука створила штучні системи, які демонструють деякі аспекти функціонування свідомості. Як приклад можна навести нейроморфні системи – комп'ютерні системи, які моделюють структуру та функції мозку за допомогою електронних компонентів, що працюють на основі принципів нейробіології. Ці аргументи допомагають зрозуміти, як мислення та прийняття рішень можуть бути формалізовані та вивчені на рівні комп'ютерних наук.

Деніел Деннетт обстоював думку про алгоритмічну природу розуму. Він наголошував, що розум може бути розглянутий як система обробки інформації, яка працює за певними правилами та процедурами, подібними до алгоритмів. Деннетт активно використовував наукові методи та дані для обґрунтування своїх поглядів. Критика декартівського дуалізму відображає його прагнення підтримувати філософські дослідження на високому науковому рівні, зокрема, враховуючи досягнення нейронауки. Не обійшов своєю увагою філософ і аксіологічну проблематику. Він стверджував, що моральність та культурні цінності можуть бути результатом еволюційних механізмів, а не апріорних принципів. Незважаючи на критику з боку філософської та наукової спільноти, слід визнати, що наукові роботи Данієла Деннетта суттєво вплинули на розвиток сучасної філософії та науки.

REFERENCES

- Dennett, D. C. (1997). *Cognition, Computation, and Consciousness*. OUP Oxford.
- Dennett, D. C. (1989). *The Intentional Stance*. Great Britain: Penguin Random House LLC.
- Dennett, D. C. (1993). *Consciousness Explained (Penguin Science)*. Great Britain: Penguin Adult.
- Dennett, D. C. (2005). *Sweet Dreams: Philosophical Obstacles to a Science of Consciousness*. Great Britain: MIT Press.
- Dennett, D. C. (2006). *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon*. USA: Penguin Publishing Group.
- Dennett, D. C. (2014). *Darwin's Dangerous Idea: Evolution and the Meaning of Life*. Great Britain: Simon & Schuster.
- Dennett, D. C. (2017). *Brainstorms, Fortieth Anniversary Edition: Philosophical Essays on Mind and Psychology*. Great Britain: MIT Press.
- Kaufman, W. (2021, September 7). *On free will, Daniel Dennett and Gregg Caruso go head to head*. Retrieved from <https://aeon.co/essays/on-free-will-daniel-dennett-and-gregg-caruso-go-head-to-head>
- Lau, M. (2024). *Daniel Dennett's Dead-End Social Darwinism*. Retrieved from <https://jacobin.com/2024/04/daniel-dennett-social-darwinism-philosophy>
- Mudrik, L., Mylopoulos, M., Negro, N., & Schurger, A. (2023). Theories of consciousness and a life worth living. *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 53, 101299. <https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2023.101299>
- Ryle, G. (1984). *The concept of mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Searle, J. R. (1992). *The Rediscovery of the Mind*. USA: MIT Press.
- SelfAwarePatterns. (2024, April 20). Some thoughts on Daniel Dennett's ideas. *SelfAwarePatterns*. Retrieved from <https://selfawarepatterns.com/2024/04/20/some-thoughts-on-daniel-dennetts-ideas/>
- Strawson, G. (1994). *Mental reality*. Cambridge: MIT Press.
- Williams, B. (2002). *Truth and Truthfulness: An Essay in Genealogy*. USA: Princeton University Press.

Communication and Constructive Dialogue: Paths to Building Harmonious Relationships in a World of Diversity Intercultural

UDC: 316.28:164.034

DOI: <https://doi.org/10.15421/172444>**Taran Hanna¹**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-3311-0321>, annapavlovna8@gmail.com**Dobrovolska Viktoriia²**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-5262-7425>, viado@ukr.net**Kondratyuk-Antonova Tetiana³**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0009-0002-6548-7772>, tkfilosof@gmail.com¹*Kyiv National University of Construction and Architecture (Kyiv, Ukraine)*²*Kherson State Maritime Academy (Kherson, Ukraine)*³*Kyiv Institute of the National Guard of Ukraine (Kyiv, Ukraine)*

Abstract

Relevance. The development of constructive dialogue and intercultural communication is of great importance for building harmonious relationships in a world of diversity. The ability to communicate effectively and resolve conflicts in an intercultural context is a key competence for the modern world and requires not only understanding the cultural characteristics of others but also a willingness to build positive relationships.

The purpose. The purpose of the study is to explore ways to build harmonious relationships in a diverse world through intercultural communication and constructive dialogue.

Results. It is found that building harmonious relationships in a diverse world requires joint efforts to develop mutual understanding, tolerance, and respect for cultural differences. The importance of developing intercultural communication skills, such as listening, empathy, and the ability to see the true motives and needs of others, is highlighted as a crucial element of successful interaction between people from different cultures. The necessity of recognizing one's own cultural biases and having an open attitude towards diversity for building fruitful relationships is discussed. The importance of developing specific strategies and policies aimed at promoting mutual understanding and interaction between cultures is emphasized. Examples of exchange programs, international conferences, and cultural events are provided as tools for bringing different peoples closer together and fostering dialogue.

Conclusions. Taking into account the individual and group characteristics of cultures in the communication process helps avoid misunderstandings and conflicts. Intercultural communication and constructive dialogue are integral components of successful interaction in the modern world, and enhancing these skills helps create a more favorable environment for cooperation, development, and peaceful coexistence in conditions of cultural diversity.

Keywords: intercultural communication, constructive dialogue, intercultural education, international cooperation, cultural values, cultural pluralism, conflicts

Інтеркультурна комунікація та конструктивний діалог: шляхи побудови гармонійних відносин у світі різноманітності

Таран Ганна¹, Добровольська Вікторія², Кондратюк-Антонова Тетяна³¹*Київський національний університет будівництва та архітектури (Київ, Україна)*²*Херсонська державна морська академія (Херсон, Україна)*³*Київський інститут Національної гвардії України (Київ, Україна)*

Анотація

Актуальність. Розвиток конструктивного діалогу та інтеркультурної комунікації має велике значення для побудови гармонійних відносин у світі різноманітності, а здатність ефективно спілкуватися та вирішувати конфлікти у міжкультурному контексті є ключовою компетенцією для сучасного світу і вимагає не лише розуміння культурних особливостей інших людей, але й готовності до побудови позитивних відносин.

Метою дослідження є розгляд шляхів побудови гармонійних відносин у світі різноманітності через інтеркультурну комунікацію та конструктивний діалог.

Результати. Проаналізовано роль міжкультурної освіти та співробітництва у формуванні зв'язків й взаєморозуміння між різними культурами. З'ясовано, що побудова гармонійних відносин у світі різноманітності вимагає спільних зусиль для розвитку взаєморозуміння, толерантності та поваги до культурних відмінностей. Наголошено на важливості розвитку навичок міжкультурної комунікації, таких як слухання, емпатія та вміння бачити справжні мотиви та потреби інших осіб, що є визначальним елементом успішної взаємодії між людьми з різних культур. Висвітлено необхідність усвідомлення власних культурних біз та відкритого ставлення до різноманітності для побудови плідних відносин. Акцентовано увагу на важливості розроблення конкретних стратегій та політик, спрямованих на заохочення взаєморозуміння та взаємодії між культурами. Наведено приклади програм обміну, міжнародних конференцій та культурних заходів як інструментів для зближення різних народів та сприяння діалогу.

Висновки. Врахування індивідуальних та групових особливостей культур у процесі комунікації дозволяє уникнути непорозуміння та конфліктів. Інтеркультурна комунікація та конструктивний діалог є невід'ємними складовими успішної взаємодії в сучасному світі, а посилення цих навичок допомагає формувати більш сприятливе середовище для співпраці, розвитку та мирного співіснування в умовах культурного різноманіття.

Ключові слова: інтеркультурна комунікація, конструктивний діалог, міжкультурна освіта, міжнаціональне співробітництво, культурні цінності, культурний плюралізм, конфлікт

Стаття надійшла / Article arrived: 26.04.2024

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2024

Вступ.

У сучасному світі інтеркультурна комунікація та конструктивний діалог є важливими складовими успішної взаємодії між різними культурами та націями. Швидкі зміни у технологіях та зростання мобільності населення призводять до ще більшого зближення різних культурних спільнот (Лікарчук, 2022). Проте одночасно із цими перевагами виникають виклики, пов'язані з ризиком конфліктів, стереотипами та непорозуміннями між представниками різних культур. Така ситуація підкреслює необхідність систематичного вивчення та вдосконалення навичок міжкультурної взаємодії.

Розвиток конструктивного діалогу та інтеркультурної комунікації має велике значення для побудови гармонійних відносин у світі різноманітності, а здатність ефективно спілкуватися та вирішувати конфлікти у міжкультурному контексті стає ключовою компетенцією для сучасного світу і вимагає не лише розуміння культурних особливостей інших людей, але й готовності до взаємовивчення та побудови позитивних відносин.

У світлі глобальних викликів, таких як міграційні процеси та культурний обмін, досягнення взаєморозуміння та гармонії між різними культурами є надзвичайно важливим завданням. Інтеркультурна взаємодія є двостороннім процесом, який потребує від усіх сторін гнучкості, терпимості та відкритості. Тому однією з основних перешкод при побудові успішних відносин між культурами є стереотипи та упередження (Munezane, 2021), а їх усунення вимагає постійних зусиль з боку суспільства, освітніх програм та кампаній, спрямованих на просвіту та підвищення культурної компетентності.

Успішна інтеркультурна комунікація та конструктивний діалог можуть стати основою для побудови мирного та процвітаючого світу, в якому кожна культура визнається, поважається та має можливість вільно розвиватися в умовах взаємодії та взаєморозуміння.

Мета статті полягає в розгляді шляхів побудови гармонійних відносин у світі різноманітності через інтеркультурну комунікацію та конструктивний діалог.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз досліджень і публікацій у галузі міжкультурної комунікації та конструктивного діалогу розкриває важливі питання спілкування та взаєморозуміння у сучасному світі, який стає все більш різноманітним і глобалізованим. Браслаускас Дж. (Braslauskas, 2021), Кіт, Н., Множинська, Р., Дятлова, І. (Kit, Mnozhynska, & Dyatlova, 2024), Ляхдесмякі Т., Койстінен А. (Lähdesmäki & Koistinen 2021) звертають увагу на роль культурних відмінностей у формуванні стереотипів та упереджень, важливість виявлення спільних цінностей та інтересів для побудови ефективної комунікації; досліджують вплив мови,

невербальних засобів спілкування та культурного контексту на процес взаємодії між представниками різних культур. Лікарчук Н. (Likarchuk, 2022), Мунезане Ю. (Munezane, 2021), Співак Д. (Spivak, 2022) акцентують увагу на важливості розвитку міжкультурної компетентності як ключового чинника у сприянні гармонійним відносинам у світі різноманітності. Науковці пропонують різноманітні стратегії для підвищення рівня сприйняття та розуміння інших культур, включаючи навчання культурної чутливості, активне слухання та емпатію. Еліас А., Мансурі Ф. (Elias, & Mansouri, 2020), Крейг Р. Т., Сюн Б. (Craig, & Xiong 2022), Р'бул Х. (R'boul, 2022) вказують на важливість відкритого та відвертого діалогу між представниками різних культур з метою вирішення конфліктів та побудови взаєморозуміння.

Аналіз досліджень і публікацій дає підстави стверджувати, що ефективна міжкультурна комунікація та конструктивний діалог є необхідними умовами для формування гармонійних відносин у світі різноманітності. Дослідження у цій сфері сприяють розвитку стратегій та практик, націлених на побудову взаєморозуміння, толерантності та співпраці між культурами, що є критичними умовами для миру та стабільності в сучасному світі.

Результати дослідження.

Інтеркультурна комунікація все більш важлива у нашому глобалізованому світі, у якому культурні межі швидко зникають, а взаємодія між різними національностями та культурами стає нормою. Здатність ефективно спілкуватися з представниками інших культур – основний чинник успіху в бізнесі, політиці та міжнародних відносинах (Kit, Mnozhynska, & Dyatlova, 2024). Інтеркультурна комунікація вимагає розуміння та поваги до культурних відмінностей і це не тільки знання мови, а й розуміння норм, цінностей, традицій та способів мислення інших культур (Craig, & Xiong, 2022).

Важливим елементом успішної інтеркультурної комунікації є вміння будувати конструктивний діалог (Spivak, 2022), що означає не лише вміння слухати та висловлювати свої думки, але й здатність знаходити спільні погляди, розуміти позиції інших людей та шукати компроміси. Конструктивний діалог передбачає активне врахування поглядів, переживань та потреб інших учасників комунікації (R'boul, 2022). Він сприяє побудові відносин на основі взаємоповаги та взаєморозуміння, а також допомагає уникненню конфліктів та спонукає до досягнення взаємного користування.

Зарубіжні науковці вважають напрацювання навичок конструктивного діалогу процесом, який вимагає часу, терпіння та відкритості до відмінностей. Важливо розвивати свій емпатичний потенціал та вміння чітко висловлювати думки, одночасно залишаючись відкритими для інших поглядів

(Lähdesmäki, Koistinen, & Ylönen, 2020a). Вирішальну роль у формуванні зв'язків та взаєморозуміння між різними культурами відіграють міжкультурна освіта та співробітництво (Lähdesmäki, Koistinen, & Ylönen, 2020b). При взаємодії з іншими культурами важливо розуміти їхні цінності, традиції та спосіб мислення. На нашу думку, міжкультурна освіта дає можливість засвоїти цінні знання про різноманітні культури, сприяючи формуванню відкритого та толерантного світогляду.

Співробітництво між різними культурами стимулює обмін ідеями, технологіями та інноваціями, що сприяє розвитку культурного плюралізму як важливої складової глобального розвитку. Колективне вирішення проблем та викликів, з якими «зустрічаються усі культури», може стати більш ефективним завдяки різноманітності підходів та перспектив (Braslauskas, 2021).

Міжкультурна освіта сприяє розвитку міжкультурної компетентності, важливої для успішного спілкування та співпраці у міжнародній спільноті. Ця компетентність включає уміння ефективно взаємодіяти з представниками різних культур, враховуючи їхні особливості та специфіку (Elias, & Mansouri, 2020).

Розвиток навичок інтеркультурної комунікації – головний аспект сучасного світу. У повсякденному житті та професійній сфері ми стикаємося з різноманітністю культур, мов та переконань. Вміння слухати, проявляти емпатію та розуміти істинні мотиви і потреби інших людей необхідні для побудови успішних взаємин та вирішення конфліктів (Elias, & Mansouri, 2020). Науковці виокремили такі основні підходи до розвитку навичок інтеркультурної комунікації:

- «важливість слухати»: не просто чути слова, але й розуміти їх зміст і контекст; слухання допомагає зрозуміти погляди, переконання та потреби інших людей;

- емпатія: здатність співчувати та поставити себе на місце іншої людини допомагає зрозуміти її почуття, переживання та реакції на певні ситуації;

- розуміння справжніх мотивів та потреб інших осіб: аналіз дій та вчинків людей з погляду їхньої культури та життєвого досвіду допомагає уникнути непорозумінь та конфліктів, сприяє побудові глибоких та довірливих стосунків (Lähdesmäki, & Koistinen, 2021).

Для побудови конструктивних інтеркультурних відносин важливе усвідомлення власних культурних біасів та відкрите ставлення до різноманітності у культурному контексті. Ці принципи відображають не лише морально-етичний імператив, але й здатність індивідів та спільнот адаптуватися до різноманітності сучасного світу.

З іншого боку, відкрите ставлення до різноманітності визначається не лише прийняттям культурної

різноманітності як невід'ємної складової сучасного світу, а й готовністю активно включатися в діалог та взаємодію з різними культурами, що вимагає від світової спільноти розширення культурного розуміння, підвищення толерантності та гнучкості у взаємодії з іншими культурними групами. Такий підхід сприяє вирішенню конфліктів, стимулює взаємодопомогу та співробітництво між культурами з метою досягнення спільних цілей, побудови гармонійного міжкультурного середовища й усвідомлення власних культурних біас. Відкрите ставлення до різноманітності надзвичайно важливе для побудови плідних міжнародних відносин, а саме:

- розуміння власних біас: кожна людина має свої культурні переконання, знання та перспективи, які впливають на її сприйняття світу, а усвідомлення цих біас допомагає краще зрозуміти вплив досвіду та переконання на сприйняття;

- відкрите ставлення до різноманітності: прийняття та повага до відмінностей в культурі, мові, традиціях та інших аспектах життя, що допомагає будувати інтеркультурну комунікацію та конструктивний діалог між різними культурами.

Усвідомлення власних біас та відкрите ставлення до різноманітності усувають конфлікти та непорозуміння, що сприяє інтеркультурній комунікації та формуванню конструктивного діалогу (Klinglmayr, 2024).

Розробка стратегій та політик, спрямованих на заохочення взаєморозуміння та взаємодії між культурами критично важливе для сучасного суспільства, яке стикається зі складними викликами міжнаціональної співпраці та розуміння. Передові країни та міжнародні організації активно працюють над створенням та впровадженням стратегій, які сприяють зближенню культур, допомагаючи мирному співіснуванню та розвитку. Тому саме інтеркультурна комунікація та конструктивний діалог є основою для побудови гармонійних відносин у світі різноманітності (Mansouri, & Elias, 2020). Визнання та повага до відмінностей у культурних та соціальних практиках, а також активне навчання і розвиток навичок спілкування сприяють вирішенню конфліктів та побудові спільної мети.

Формування сприятливого середовища для взаємодії та взаєморозуміння між культурами вимагає системних зусиль на всіх рівнях суспільства: від урядових політик до освітніх програм та громадських ініціатив. Лише через постійну та конструктивну роботу над цими аспектами можна досягти гармонії та різноманітності у сучасному світі. Для побудови гармонійного та різноманітного суспільства важливо впроваджувати стратегії та політики, спрямовані на заохочення взаєморозуміння та взаємодії між культурами:

- культурний обмін та програми стажування: запровадження програм обміну для студентів, молоді,

творчих особистостей та професіоналів із різних країн, що дозволить поглиблювати розуміння інших культур, співпрацювати та навчатися інтеркультурній комунікації;

- організація міжнародних та місцевих фестивалів, на яких люди зможуть демонструвати свою культуру через мистецтво, кулінарію, музику, що створить платформу для взаємодії та обміну досвідом;

- вивчення іноземних мов є ключем до розуміння культурних особливостей і сприяє побудові міжкультурних зв'язків;

- розробка програм, спрямованих на інтеграцію, організація курсів мов, підтримання знайомства з місцевою культурою та історією;

- міжкультурна освіта в школах та університетах: включення предметів та курсів з міжкультурної освіти у навчальні програми, що допоможе підготувати молоде покоління до життя у різноманітному світі та сприятиме розвитку культурної толерантності;

- надання фінансової підтримки та ресурсів для розвитку культурних ініціатив, які сприяють взаєморозумінню та взаємодії між культурами;

- розробка та впровадження законів та політик, спрямованих на захист прав людей, незалежно від їхньої культурної приналежності, адже це важливо для створення справедливого та інклюзивного суспільства (Anthony, 2023).

Зокрема серед фахівців морського профілю інтеркультурна комунікація та конструктивний діалог є надзвичайно важливим аспектом безпечної та ефективної роботи, адже вони зазвичай репрезентують різні культури, мають різні релігійні погляди та ментальність. Саме тому взаєморозуміння та вміння вести діалог між членами екіпажу є вирішальним для успішної навігації та розв'язання потенційних проблем на борту. У морських академіях велика увага приділяється навчанню студентів не лише технічним аспектам морської справи, а й міжкультурному спілкуванню. Здобувачам освіти надають інструменти для ефективного комунікування з представниками різних культур, навчають їх толерантності та вміння працювати у мультикультурному середовищі (Hirpol, 2022).

Здатність фахівців морського профілю до конструктивного діалогу дозволяє їм ефективно вирішувати конфлікти та уникати непорозумінь, що можуть виникнути через відмінність у культурних та ментальних особливостях. Відкритість до спілкування та гнучкість при вирішенні проблем стають вирішальними для успішності морських місій та безпеки (Hirpol, 2022). На нашу думку, морські академії, як і будь-які інші навчальні заклади, сприяють формуванню у здобувачів освіти культури взаємодії та розуміння значення міжкультурного спілкування, а це дозволяє майбутнім фахівцям морського профілю підготуватися до роботи в умовах глобальної різноманітності, а також сприяє

розвитку навичок управління міжнаціональними екіпажами.

Важливість діалогу серед учасників екіпажу судна пов'язана з різноманітністю культур, мов, релігій та ментальностей фахівців морського профілю. У United States Naval Academy, наприклад, навчаються представники різних релігій та культурних традицій. Тому вміння ефективно спілкуватися та працювати у міжкультурному середовищі є критично важливим для безпеки та успішності морських місій. В United States Naval Academy велика увага приділяється формуванню культури взаємодії та розуміння міжнаціональних відмінностей. Здобувачам освіти надають не лише технічні знання, але й пропонують курси з міжкультурного менеджменту та спеціальні тренінги з вирішення конфліктів у мультикультурному середовищі, формуючи у них важливі навички міжкультурного спілкування, взаєморозуміння та інтеркультурної комунікації (The United States Naval Academy, 2017).

Такий підхід допомагає майбутнім морякам адаптуватися до роботи в умовах глобальної різноманітності та розвивати навички управління міжкультурними екіпажами. Тому у США, як і в будь-якій іншій країні, підтримання діалогу між членами екіпажу з різних культур є важливим компонентом успішного навчання фахівців морського профілю.

Висновки.

Інтеркультурна комунікація та конструктивний діалог є головними елементами побудови гармонійних відносин у світі різноманітності. Перш за все, важливо розуміти та поважати культурні відмінності, враховуючи, що різноманітність сприяє багатогранності та розвитку. До того ж ефективна інтеркультурна комунікація передбачає вміння слухати та без упередження враховувати погляди інших людей. Для досягнення конструктивного діалогу необхідно встановлювати спільні точки контакту, шукати компроміси, бути відкритими до нових ідей та підходів, а також готовими до змін у власних уявленнях та поглядах.

Загалом міжкультурна освіта та співробітництво сприяють розвитку глобальної спільноти, забезпечуючи мир і взаєморозуміння, просувають суспільний прогрес, роблять світ більш злагодженим, створюють атмосферу взаємоповаги та співробітництва.

Забезпечення ефективного діалогу включає використання емпатії та толерантності. Важливо розуміти не лише слова, але й контекст і культурні особливості, які впливають на сприйняття комунікації. До того ж толерантність до різноманітності допомагає побудувати атмосферу поваги та взаєморозуміння, а вивчення культурних особливостей інших народів та націй сприяє покращенню інтеркультурного спілкування. Це дозволяє уникати стереотипів і помилкових уявлень про інших людей і підвищує

рівень взаєморозуміння. Відкритість до вивчення нового є важливою передумовою для розвитку гармонійних відносин у світі різноманітності.

У кінцевому підсумку інтеркультурна комунікація та конструктивний діалог – невід’ємні складові успішної взаємодії в сучасному світі. Посилення цих навичок допомагає сформувати більш сприятливе середовище для співпраці, розвитку та мирного

співіснування в умовах культурного різноманіття.

Усе зазначене вище доводить, що інтеркультурна комунікація та конструктивний діалог є основними складовими успішних відносин у світі, де різноманітність вважається нормою. Шлях до гармонії полягає в уважному вислуховуванні, взаємоповазі та відкритості до нового, створюючи платформу для спільного розвитку та взаємного збагачення.

REFERENCES

- Anthony, F. (2023). Intercultural Ecumenical and Interreligious Dialogue: An Introduction. *Religions*, 14(9), 1-5.
- Braslauskas, J. (2021). Developing Intercultural Competences and Creativity: The Foundation for Successful Intercultural Communication. *Creativity studies*, 14(1), 197-217.
- Craig, R. T., & Xiong, B. (2022). Traditions of Communication Theory and the Potential for Multicultural Dialogue. *Journal of Multicultural Discourses*, 17(1), 1-25.
- Elias, A., & Mansouri, F. (2020). A Systematic Review of Studies on Interculturalism and Intercultural Dialogue. *Journal of Intercultural Studies*, 41(4), 490-523.
- Hipol, A. J. (2022). *Enhancing Safety Culture Through Maritime Education and Training: the Maritime Academy of Asia and the Pacific model*. Retrieved from https://commons.wmu.se/all_dissertations/2142/
- Kit, N., Mnozhynska, R., & Dyatlova, I. (2024). The philosophy of intercultural dialogue and globalization, understanding the impact of globalization on the modern world. *Scientific and theoretical almanac Grani*, 27(1), 71-78. <https://doi.org/10.15421/172409>
- Klinglmayr, T. (2024). Resonance in Intercultural Encounters: Mapping a Critical Perspective on Communication in Pluralised Societies. In *Collaboration in Media Studies: Doing and Being Together*, (pp. 156-168). London: Routledge.
- Lähdesmäki, T., & Koistinen, A. (2021). Explorations of Linkages Between Intercultural Dialogue Art and Empathy. In *Dialogue for intercultural understanding: Placing cultural literacy at the heart of learning* (pp. 45-58), Berlin: Springer.
- Lähdesmäki, T., Koistinen, A.-K., & Ylönen, S. (2020a). Introduction: What is Intercultural Dialogue and why it is Needed in Europe Today? In *Intercultural Dialogue in the European Education Policies: A Conceptual Approach* (pp. 1-20). Berlin: Springer.
- Lähdesmäki, T., Koistinen, A.-K., & Ylönen, S. (2020b). Analysing Intercultural Dialogue through Conceptual Densities. In *Intercultural Dialogue in the European Education Policies: A Conceptual Approach* (pp. 61-79). Berlin: Springer.
- Likarchuk, N., Yarvis, M., Varenyk, O., Malikhina, S., & Konoplyannikova, M. (2022). Modern trends and actual problems of marketing communications manager training. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*, 1(42), 522-528.
- Mansouri, F., & Elias, A. (2021). The Intercultural Dialogue Index (ICDI): An Index for Assessing Intercultural Relations. *Social Indicators Research*, 155, 411-453.
- Munezane, Y. (2021). A New Model of Intercultural Communicative Competence: Bridging Language Classrooms and Intercultural Communicative Contexts. *Studies in Higher Education*, 46(8), 1664-1681.
- R'boul, H. (2022). Epistemological Plurality in Intercultural Communication Knowledge. *Journal of Multicultural Discourses*, 17(2), 173-188.
- Spivak, D. (2022). Intercultural Dialogue in UNESCO New Medium-Term Strategy. *International Journal of Cultural Research*, 1(46), 111-125.
- The United States Naval Academy*. (2017). Retrieved from <https://www.usna.edu/Registrar/USNACatalogs/navalacademycatalog20082009.pdf>

Agrosphere as an Ontological Object and Theoretical Construct of Post-Non-Classical Science

UDC: 141.12:338.43-027.21"20"

DOI: <https://doi.org/10.15421/172445>**Miroshkina Nataliia**Ph.D., Senior Lecturer, <https://orcid.org/0000-0002-1255-0160>, minava7306@mnaeu.edu.ua**Surina Hanna**Ph.D., Senior Lecturer, <https://orcid.org/0000-0001-9180-1054>, surina@mnaeu.edu.ua*Mykolaiv National Agrarian University (Mykolaiv, Ukraine)*

Abstract

Relevance. Nowadays, the agrosphere is one of the most important components of the Earth's geographical envelope. The special ontological (existential) position of the agrosphere makes it relevant to determine its status in the context of the geographical envelope as an ontological object and to reveal the peculiarities of constructing knowledge about this object on the basis of post-non-classical rationality, which includes such generalized, abstract, human-centered knowledge in the general scientific and philosophical worldviews.

The purpose of the article is to establish the ontological status of the agrosphere, which is theoretically reflected in designing a new concept of it based on post-non-classical scientific rationality.

Results. The ontological and theoretical status of the agrosphere makes it a meta-scientific category, and not just a category of agrarian sciences, giving it a philosophical character, allowing us to consider the agrosphere not only as a sphere where biologically determined production is unfolding, but also as the foundation of civilization development. The multicomponent structure of the agrosphere requires it to be viewed as a socio-natural and human-centered system.

Conclusions. The study of the agrosphere on the basis of post-non-classical science and philosophy provides cultural meaning to scientific knowledge about it, rendering it not only of applied and specific scientific value, but also conveying meaning in life. Nowadays, there is no single theory of the agrosphere and no generally accepted definition of it. The ontological status of the agrosphere, which is reflected in the consensus post-non-classical theoretical construct, is built on the basis of requirements and reflects the direction of noospheric development.

Keywords: geographical envelope, ontology, ontological status, agrophilosophy, worldview, noosphere, biosphere, socio-natural system, post-non-classical rationality

Агросфера як онтологічний об'єкт та теоретичний конструкт постнекласичної науки

Мірошкіна Наталія, Суріна Ганна*Миколаївський національний аграрний університет (Миколаїв, Україна)*

Анотація

Актуальність. У наш час агросфера виступає одним з найважливіших компонентів географічної оболонки Землі. Особливе онтологічне (буттєве) положення агросфери робить актуальним визначення її статусу в контексті географічної оболонки як онтологічного об'єкту та розкриття особливостей конструювання знання про цей об'єкт на підставі постнекласичної раціональності, що включає таке узагальнене, абстрактне, людиноспрямоване знання в загальнонаукову та філософську картини світу.

Мета статті – визначення онтологічного статусу агросфери, який знаходить теоретичне відображення у конструюванні нового знання про неї на підставі постнекласичної наукової раціональності.

Результати дослідження. Онтологічний і теоретичний статус агросфери роблять її метанауковою категорією, а не лише категорією аграрних наук, надають філософичності, дозволяють розглядати агросферу не тільки як сферу, де розгортається біологічно обумовлене виробництво, але й як фундамент розвитку цивілізації. Багатокomпонентна будова агросфери ставить вимогу розглядати її як соціоприродну систему з людиноцентричною спрямованістю.

Висновки. Дослідження агросфери на базі постнекласичної науки та філософії надає знання про неї культурологічного сенсу, робить його таким, що має не лише прикладне і конкретно-наукове значення, але й містить життєві смисли. Наразі не існує єдиної теорії агросфери і навіть загальноприйнятого її визначення. Онтологічний статус агросфери, який відображається у консенсуальному постнекласичному теоретичному конструкті, будується на підставі вимог та відображає спрямованість ноосферного розвитку.

Ключові слова: географічна оболонка, онтологія, онтологічний статус, агрофілософія, світогляд, ноосфера, біосфера, соціоприродна система, постнекласична раціональність

Вступ.

У наш час агросфера виступає одним з найважливіших елементів географічної оболонки. Вона займає 30 % суходолу. Багатокомпонентна (природна, соціальна, екологічна, економічна, антропологічна, техногенна) сутність агросфери дає можливість розглядати її як соціоприродну систему з людиноцентричною спрямованістю. Таке особливе онтологічне (буттєве) становище агросфери робить актуальним визначення її статусу в контексті географічної оболонки та особливостей її включення у сучасне трансдисциплінарне наукове пізнання в якості онтологічного і гносеологічного об'єктів. Аналіз знання про агросферу з позицій агрофілософії дозволяє констатувати, що таке знання є частиною постнекласичної картини світу, має загальносвітоглядне значення.

З позицій сучасної екологічної кризи набуває актуальності включення знання про агросферу в загальнонаукову та філософську картини світу як знання узагальненого, абстрактного і людиноспрямованого. Це можливо зробити на підставі агрофілософського підходу, який дозволяє не тільки визначити сучасний онтологічний статус агросфери та його атрибути, але й розкрити особливості побудови знання про агросферу як про особливий постнекласичний теоретичний конструкт. Філософський аналіз поняття «агросфера» постає надзвичайно актуальним, зважаючи на те, що в наш час не існує єдиної теорії агросфери, а також єдиного підходу до її визначення.

Виникнення такого конструкту на базі постнекласичної науки та філософії надає знанню про агросферу й культурологічного сенсу, робить його таким, що містить не лише прикладне та конкретно науково значення, але й несе життєві смисли. Визначення онтологічного і теоретичного статусу «агросфери» робить її метанауковим поняттям, а не тільки поняттям аграрних наук, надають йому філософичності, дозволяють розглядати агросферу не просто як сферу, де розгортається біологічно обумовлене виробництво, а в якості фундаменту розвитку цивілізації. У пізнавальному контексті агросфера виступає як консенсуальний постнекласичний теоретичний конструкт, що відображає властивості її онтологічного статусу.

Актуальність.

У наш час агросфера виступає одним з найважливіших компонентів географічної оболонки Землі. Особливе онтологічне (буттєве) становище агросфери робить актуальним визначення її статусу в контексті географічної оболонки як онтологічного об'єкту та розкриття особливостей конструювання знання про цей об'єкт на підставі постнекласичної раціональності, що включає таке узагальнене, абстрактне, людиноспрямоване знання в загальнонаукову та філософську картини світу.

Мета статті – визначення онтологічного статусу агросфери, який знаходить теоретичне відображення у конструюванні нового знання про неї на підставі постнекласичної наукової раціональності.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Результати дослідження агросфери с позицій постнекласичної наукової раціональності представлені у працях багатьох українських та зарубіжних вчених.

Постнекласична наука, яка розвивається протягом останніх сорока років, робить предметом своїх розвідок складні динамічні системи, що здатні до самоорганізації, включаючи людину, і постають небайдужими до її виживання (Ткаченко, & Яремчук, 2023). Однією з таких динамічних систем є агросфера. М. Лобас, В. Россоха, Д. Соколов досліджували шляхи економічного розвитку агросфери, встановили етапи її технологічного розвитку (Лобас, Россоха, & Соколов, 2016). О. Шулга надала обґрунтування методології дослідження трансформації економічних відносин в межах агросфери с позиції системного підходу (Шулга, 2018). А. Бурляй висловив думку про те, що економічний та екологічний підходи до агросфери як окремі напрямки її дослідження вичерпали себе, що вказує на потребу їх інтеграції (Бурляй, 2019). І. Тимошук та О. Хаєцька зазначили соціально-екологічну спрямованість розвитку агросфери (Тимащук, & Хаєцька, 2022). Представлені підходи вказують на те, що «агросфера» як феномен не може бути досліджена в межах класичної онтології, яка закріплювала об'єкти за конкретними сферами буття та виступала обґрунтуванням їх пізнавальної відповідності конкретним наукам. Проблема створення нової бізнес-філософії щодо використання нетрадиційних технологій розвитку агросфери розглядали К. Лю, П. Фаллер, Б. Дракефор (Lu, Failler, & Drakefor, 2023).

Р. Наконечний та А. Копитко розкрили особливості впливу органічного виробництва на розвиток агросфери (Наконечний, & Копитко, 2022).

Ж. Ванг, К. Сун та Л. Соу в процесі дослідження мікроеволюції агросфери показали динамічний механізм еволюції філософії бізнесу, що дозволяє комплексно змінювати аграрний простір на підставах комерціалізації та збереження довкілля (Wang, Sun, & Zou, 2022). Х. Аморочо-Даза, П. ван Дер Заг, Р. Ж. Сузнік зосередили увагу на значенні етичного підходу до розвитку агросфери на підставі сталого розвитку та прав людини (Amoroch-Daza, van der Zaag, & Sušnik, 2023). І. Петрунко, І. Грабчак, Т. Власенко, Е. Петрова, Л. Стриха наголошували, що розвиток агросфери безпосередньо залежить від соціальних та психологічних факторів (психологічної упередженості), міграційних процесів, доступу населення до ресурсів (Petrunko, Grabchuk, Vlasenko, Petrova, & Strikha, 2021). С. Єкимов, В. Пуртов, І. Буряк, Д. Кабаченко, А. Полторак розкрили

включеність виробничої діяльності в агросфері у соціокультурні, екологічні, політико-правові, соціально-економічні, демографічні процеси, що робить управління виробничим процесом в агросфері на рівні підприємства комплексним (Yekimov, Purtoy, Buriak, Kabachenko, & Poltorak, 2021).

Результати дослідження.

Термін «онтологія» в класичному розумінні означає філософське вчення про буття. Однак сучасні неklasичні підходи до онтології надають додаткові трактування цьому терміну. Під онтологією також розуміють розділ конкретної науки, який досліджує типи та структуру об'єктів, які вивчаються, їх атрибути, відношення та процеси, що в них відбуваються. Онтологія - вчення про все, що існує в світі у відповідності з теоретичними ідеями, визнаннями сучасною наукою. Онтологія, що відноситься до конкретної області дослідження, відображає уявлення по відношенню до об'єкта дослідження. Базова онтологія необхідна для формулювання теоретичних тверджень при створенні цілісної системи знань. Якщо класична онтологія була спрямована на об'єктивний пошук походження світу, його явищ та першопричин існування, то неklasична сучасна онтологія визнає відносність, суб'єктивність та конструйованість своїх теоретичних побудов. Сучасна методологія науки («теорія парадигм» Т. Куна, «дослідницькі програми» І. Лакатоса) визнає фундаментальну роль онтології в науковій теорії. Наукова практика спирається на трансцендентальне розуміння фізичного буття в тій галузі, яка визначає методологію та концептуалізацію науки.

Найфундаментальнішим, тобто найбільш узагальненим, універсальним, абстрактним об'єктом дослідження аграрних наук є агросфера. Саме це ставить питання про онтологічний статус агросфери, її структуру та атрибути. Онтологічний статус агросфери знаходить відображення у визначеннях. Агросферу можна визначити як частину географічної оболонки, де безпосередньо розгортається праця людства з метою виробництва продуктів харчування та промислової сировини органічного походження. В. Морозов, К. Лисогоров, Н. Шапоринська відзначають, що агросфера – це новоутворена складова біосфери, що знаходиться під постійним антропогенним впливом та є головним джерелом забезпечення населення продовольством і сировиною, а також середовище існування значної частини населення (Морозов, Лисогоров, & Шапоринська, 2007). А. Полбовий визначив агросферу як продукт сільськогосподарської діяльності людини, глобальну екосистему, що об'єднує територію земної поверхні, перетворену сільськогосподарською діяльністю людини (Полбовий, 2017). Отже, агросфера – це місце зустрічі природи та господарювання людини. А. Прищепа показала, що поняття «агросфера» з часом зазнало сутнісних змін. Спочатку під агросферою

розуміли лише сільськогосподарські угіддя (Прищепа, 2013). Людина розглядалася як така, що знаходиться на вершині екологічної піраміди та зацікавлена у її максимальній продуктивності. Розгляд агросфери зводився до вивчення різного роду агросистем, їх продуктивності та деградації.

Сучасна неklasична наука розглядає агросферу як складну відкриту систему, основою якої є природні екологічні системи, а основною геологічною силою, яка трансформує їх розвиток, є людина.

Першими термін «агросфера» почали використовувати екологи, географи та біологи (переважно як синонім терміну «агроекосистема»), пізніше – економісти, хоча без чіткого формулювання складу, структури та функцій явища. В економічних науках під агросферою найчастіше розуміють економіку сільського господарства. У вітчизняній науці цей термін з'явився завдяки О. Созінову (1999). Агросфера також розглядається як категорія аграрного права, що відображає такі явища: об'єкти аграрних правовідносин, певне коло їх суб'єктів та сферу реалізації аграрних прав та обов'язків (Курман, 2014). Представники агроекології до складу агросфери включають сільськогосподарське виробництво, сільське населення і сільські території (агрolandшафти) (Фурдичко, Дребот, Дем'янюк, Ткач, & Бунас, 2022).

В Україні на долю агросфери приходить 70 % території. Агросфера постає одночасно реальним соціоприродним об'єктом макrorівня та теоретичним конструктом, що має філософсько-онтологічний зміст. На сьогодні агросфера є об'єктом дослідження не тільки аграрних і економічних наук, а й агрофілософії. Цілісне дослідження агросфери в межах аграрних наук є проблематичним з ряду причин. По-перше, такі дослідження потребують міждисциплінарного підходу, по-друге, галузеві аграрні науки не виявляють достатнього інтересу до онтологічної проблематики, по-третє, в аграрних дослідженнях завжди домінував і домінує емпіризм та позитивізм. Тому саме в межах агрофілософії може бути сформоване системне і комплексне розуміння агросфери.

Філософська онтологія досліджує універсальне буття, а агрофілософська онтологія досліджує буття об'єктів та явищ агросфери, їх діапазон, зміст, природу та інші характеристики. Для аграріїв онтологія агросфери відображається в їх основних переконаннях відносно агросфери, у базових визначеннях її існування (Попова, 2012, с. 73). Наприклад, з яких елементів складається агросфера? Які з них є матеріальними, а які – духовними? Які природні, антропологічні, технічні складові вони включають? Як вони поєднуються? Які принципи лежать в основі функціонування та змін об'єктів агросфери? Якою є природа причинно-наслідкових зв'язків цих процесів? Як розвивається агросфера?

У першу чергу, онтологія агросфери відображає світогляд аграріїв на теоретичному рівні. Тобто агросфера – це частина буття, яка має свій власний діапазон та відрізняється від інших складових буття. Відсутність єдиного підходу до визначення агросфери в теоретичній літературі з аграрних наук свідчить про те, що діапазон поняття «агросфера» та його зміст розпливчаті, постійно змінюються по мірі розвитку самої агросфери та уявлень про неї. Не визначено чітко, чи є агросфера «географічним об'єктом», «ландшафтом», «регіональною відмінністю», «соціоприродною системою взаємодії людини та навколишнього середовища». Зміст, діапазон та природа явищ, що відображаються у наукових поняттях, мають принципове світоглядне значення для розуміння суті агросфери. Згідно з онтологічним аргументом У. Куайна, теоретично, «питання про онтологічні орієнтири теорії – це питання про те, що згідно з цією теорією існує». Відповідно, онтологія агросфери – це, перш за все, питання про те, що являє собою агросфера.

Особливістю онтологічного статусу агросфери є те, що вона виступає штучним об'єктом, тобто доцільним, раціональним результатом впливу суспільства на природу. Цей об'єкт знаходиться в єдиному просторі з техносферою, соціосферою та біосферою, має з ними не тільки взаємопов'язані, але й спільні елементи, що підпорядковані закономірностям географічної оболонки. У межах агросфери відбувається рекурсивна взаємодія, що спрямована на підтримку певної динамічної рівноваги, яка постійно порушується. Таким чином, агросфера виступає як складне, багаторівневе та мозаїчне утворення. Вона постає об'єктом дослідження багатьох природничих, аграрних і навіть соціальних наук, кожна з яких творить для неї свій онтологічний опис, тобто агросфера є об'єктом полідисциплінарним та міждисциплінарним. Як онтологічний об'єкт агросфера знаходиться у безперервному розвитку, оскільки змінюється навколишнє середовище та аграрні технології. Сучасна агросфера розвивається у відповідності зі спрямованими людиною речовинно-енерго-інформаційними потоками, виступає однією з просторових форм буття людини. Вона одночасно підкорюється фундаментальному закону генетико-інформаційної єдності життя, має свою генетичну пам'ять. (Сонько, Гурський, Мельник, Найчук, & Хоменко, 2023).

Як географічний об'єкт агросфера характеризується дискретністю. Інтегральна дискретність агросфери припускає диференціацію її цілісності на цілісні ж частини, які обумовлені регіоналізацією та локалізацією таких частин у конкретному географічному просторі. А.П. Бурляй наголошує на тому, що все, пов'язане з аграрною практикою, тобто з агросферою, є похідним від біосфери (Бурляй, 2019).

Конкретний стан буття агросфери визначається такими елементами:

- людиною як замовником, виробником та споживачем продукції, що створюється в процесі конкретної технологічної діяльності;
- безпосереднім виробничим технологічним ядром – технологіями, виробничою діяльністю та продукцією;
- природним середовищем як фізичним простором діяльності, джерелом ресурсів, а також «вмістилищем» відходів;

Таким чином, агросфера виступає олюдненою природою. Природа, що олюднена, стає периферійним тілом людини, підпорядковується людській свідомості й усвідомлює себе у ній. Фактором, що забезпечує існування олюдненої природи є свідомо розумова діяльність людини. Завдяки діяльності людини агросфера носить історичний характер, а способом її існування є доцільна, свідомо, раціональна людська діяльність. Людина як особлива природна істота, разом із засобами та предметами своєї діяльності постає частиною агросфери.

У ході створення агросфери людина використовує такі види впливу на об'єкти природи:

- використання готових природних форм та процесів;
- зміну природних об'єктів, наслідком чого є створення форм, аналогічних природним;
- надання об'єктам нових якостей, що не впливають з їх внутрішнього саморозвитку.

Агросфера безпосередньо перетинається з техносферою, але відрізняється від неї більшим підпорядкуванням природним закономірностям. На ранніх етапах свого виникнення агросфера могла саморегулюватися. На сучасному етапі її функціонування збільшується відсоток невраїнованих процесів, відповідно, зростає потреба у керуванні ними. Неврівновага пов'язана з екологічною кризою, яку треба розглядати не тільки як кризу відносин людини з природою, скільки як кризу суспільних відносин і суспільної свідомості.

Дослідження агросфери з позицій агрофілософії не може не зважати на те, що агросфера є частиною ноосфери – такого еволюційного стану біосфери, при якому раціональна діяльність людства стає вирішальним фактором її розвитку. Ноосфера виступає частиною планети, охопленою розумною людською діяльністю, в результаті якої людина перетворює природу відповідно до своїх інтересів та включає у неї нові як природні, так і штучні явища. Ноосфера стає єдиним онтологічним підґрунтям для всіх можливих планетарних оболонок, які регулюються граничними динамічними рівновагами й спрямовуються єдиними світовими рівнями. Агросфера, включена у біосферні та ноосферні процеси, може як мати безперервно-континуальні частини, так і складатися з відокремлених одна від

одної частин, що включені в єдині резонансні процеси і кореляційні відносини елементів із різноманітних сфер буття: неживого, живого та духовного. В межах біосфери та ноосфери агросфера взаємодіє з усіма планетарними явищами, що замикаються в єдине ціле завдяки взаємодії самих різних процесів: потоки речовини переходять в енергетичні потоки, потім – в інформаційні, і навпаки. Все це призводить до утворення нообіогеосферних структур. У результаті, в агросфері можливі суміщення процесів випадковості й детермінізму, управління і самоорганізації, а також сприйняття цих процесів крізь категорії абстрактності та конкретності. Така реальність потребує неklasичного ставлення до людини як творця агросфери. Людина тут постає не лише суб'єктом зовнішнього впливу, а й одночасно частиною агросфери. Це надає агросфері таких якостей, як комунікативність і широка інформованість, робить агросферу не тільки матеріальним об'єктом, а й об'єктом духовним, частиною світової цивілізації.

Названі обставини зумовлюють потребу нового наукового підходу, нового наукового синтезу природничих, соціальних, технічних наук для вивчення складних процесів взаємодії неживої, живої та духовної сфер буття в процесі існування агросфери. Агросфера – дуже інерційна система. Вона існує, постійно змінюючись, вже 10 тисяч років, але її фундаментальні основи залишаються постійними, оскільки зумовлені закономірностями біосфери.

Як онтологічний об'єкт сучасної постнекласичної науки агросфера існує в єдності пізнавального та перетворюючого аспектів. Це викликано тим, що виникнення й становлення агросфери є результатом перетворення природи на підставі повсякденного і наукового пізнання, у свою чергу, безпосередній сучасний стан агросфери є об'єктом пізнання та перетворення. Внаслідок чого зростає значення агросфери як ідеалізованого наукового об'єкту для формування образу майбутньої аграрної реальності.

Як пізнавальний образ некласичної науки агросфера виступає в єдності матеріального та ідеального. Вона включена у наукове знання не безпосередньо, а опосередковано, шляхом трансформації в особливого роду репрезентант (схему дій, дієву модель, опис тощо), тобто як ідеальний замісник безпосереднього об'єкту. Оскільки агросфера являє собою перетворену природу та включає штучно створені елементи, то вона - єдність природного і штучного, що характерно для техногенних об'єктів. У нашому випадку, якщо в сферу дослідження включені природні процеси та закономірності, їх «природність» не є абсолютною, вона підпорядкована «штучності». «Штучність» агросфери проявляє себе в тому, що вона є продуктом людської активності, практики. Останнє перетворює форму, властивості та зв'язки предметів відповідно до тієї функції, яка потрібна людині. Природність

агросфери виявляє себе подвійно. По-перше, всі її штучні компоненти створюються з природних компонентів, які суспільний суб'єкт (людина) знаходить у зовнішньому природному середовищі, по-друге, природність агросфери в тому, що її функціонування є проявом того чи іншого закону природи.

Як об'єкт постнекласичної науки агросфера характеризується цілісністю, єдністю, що проявляється як єдність абстрактного та конкретного, матеріального та ідеального, природного та штучного, структурного та функціонального аспектів.

Проблема управління агросферою (або хоча б передбачуваності її трансформацій при запровадженні нових технологічних рішень) постає і філософською, й науково-практичною. К. Лю, В. Фаллер, Б. Дракефор. вказують на те, що сучасне керування агросистемами вимагає нової бізнес-філософії, яка б ґрунтувалася на фіскальній та фінансовій підтримці нових технологій, посиленні захисту довкілля та синергетичному розумінні розвитку (Lu, Failler, & Drakefor, 2023). Повнота дослідження потребує аналізу агросфери не тільки як пасивного об'єкта контролю, але й як активного фактору, що трансформує інші системи – як природні (біосфера та географічні оболонки Землі), так і антропогенні (суспільство і культура), а також аналізу людини як творця техногенних змін. В межах агросфери свідоме творення окремих соціоприродних систем та висока їх контрольованість поєднуються зі спонтанними процесами формування техноантропогенного середовища, яке не може бути зведено до суми технічних об'єктів і виробів. Агросфера скеровується не тільки раціональним та ірраціональним впливом людини, але й власними закономірностями.

С. Сонько, С. Шиян, Д. Василенко, зазначили, що соціоприродні системи розвиваються за власними законами, відмінними від законів розвитку природи і суспільства взятих окремо або механічно припасованих одне до одного (Сонько, Шиян, & Василенко, 2023). Такі системи існують як синергетичні утворення. Констатація цих фактів стала визнанням неможливості вивчати такі макрооб'єкти в межах класичного розмежування природничих і соціальних наук.

Як фундаментальній складовій буття географічної оболонки агросфері притаманні ряд властивостей, що породжують фундаментальні методологічні принципи її розуміння та керування процесів у ній. Серед них провідними є:

- телеологічний принцип, який розглядає агросферу з позиції цільової детермінованості її існування (така детермінованість продиктована антропогенним походженням агросфери);

- принцип включеності, який вимагає розглядати агросферу як частину систем більшого порядку – геосфери, біосфери та ноосфери та проводити її

оцінку щодо функціонування надсистем, частиною яких вона є;

- принцип еквіфінальності, який вказує на те, що система може досягнути кінцевого стану за різних початкових умов та різними шляхами;

- принцип розвитку, що вказує на необхідність урахування історії розвитку системи та наявних тенденцій для встановлення фундаментальних закономірностей її існування;

- принцип невизначеності, що передбачає існування випадковостей та ймовірностей у розвитку системи;

- принцип коеволюції природи і суспільства, який підкреслює взаємозумовленість їх розвитку.

А. Прищепа продемонструвала конструкторський підхід до агросфери, який відображає типову методологію дослідження соціоприродного об'єкту, що характерно для постнекласичних наук. Її методологічна позиція є трансдисциплінарною. Вона виділяє такі системні характеристики агросфери, що виступають теоретичними конструктами: складність, ієрархічність, структурність, цілісність, самоорганізація, відкритість. Предметом дослідження А. Прищепи постає агросфера зони впливу урбосистем, проте можна стверджувати, що специфіка агросфери України, й не тільки України, полягає в тому, що вона майже цілком знаходиться під впливом урбосистем, оскільки міські поселення знаходяться безпосередньо в оточенні агросфери (Прищепа, 2013, с. 35). Це дозволяє поширювати характеристики агросфери зони впливу урбосистем на всю агросферу. До таких характеристик можна віднести:

- складність, яка проявляється у багатофункціональності, багаторівневості та різноякісності системи (до складу агросфери відносяться екологічна, економічна, соціальна та інші системи нижчого рівня);

- відкритість (постійний обмін агросфери інформацією, речовиною та енергією із зовнішнім середовищем);

- цілісність (відокремлення певних елементів або привнесення інших може негативно сказатися на стані агросфери як системи);

- ієрархічність (тобто включення до агросфери підсистем різних рівнів);

- керованість на підставі інформаційно-кібернетичного механізму самоорганізації та провідній дії антропогенного впливу;

- динамічність у лінійному і циклічному часі.

Постнекласичні дослідження агросфери, спрямовані на потенційну оцінку ресурсів територій та їх проєктний розвиток, ґрунтуються на єдності соціального, природничого, антропогенно-виробничого, соціально-побутового, рекреаційного та екологічного підходів (Khitenko, Kovach, Karagodin, Hrushchynska, & Mykhalchenko, 2023). Комплексна

багатопротилежність використання людиною аграрного потенціалу біосфери породжує комплексну багатопротилежність дослідження агросфери (Baldwin, Hamerlinck, & McKinlay, 2023).

Необхідність визначення філософсько-методологічного підґрунтя вивчення агросфери викликана пошуком світоглядного орієнтиру та прагненням духовної досконалості й гармонізації соціоприродних відносин. Крім того, комплексний моніторинг стану агросфери має значення для прийняття політичних рішень владою, такі рішення стосуються життя значної кількості населення у багатьох країнах (Rajasekhara, Thangamani, Surendiran, Ganthimathi, Gomathi, & Satheesh, 2023).

Можна представити чотири рівня знання про агросферу, характерних для постнекласичних наук:

- чуттєвий, на якому представлені дані спостережень та експериментів;

- емпіричний, який представлений науковими фактами та законами;

- теоретичний, який представлений знанням про ідеальні об'єкти та їх властивості;

- метатеоретичний, який представлений фундаментальними теоріями, вписаністю знання про агросферу в наукову картину світу, філософським підґрунтям науки.

Агросфера як макроодиниця наукового знання відображає глобальний багатоаспектний об'єкт, що розвивається, тому для неї завжди буде характерна недовизначеність, а знання про неї завжди будуть характеризуватися неповнотою.

На сучасному етапі розвитку знання про агросферу, окрім рівнів, можна також виділити чотири змістовних компонента знань про неї: природничий, технологічний, соціоекономічний та антропологічний.

Природничий компонент представляє знання про агросферу як сукупність територій, де внаслідок дій людини функціонують переважно модифіковані форми живої речовини, спеціалізовані для трансформації сонячної енергії у необхідну для існування людства продукцію.

Технологічний компонент знання про агросферу полягає у безпосередньо виробничих знаннях про методи господарювання з метою отримання аграрної продукції.

Соціоекономічний компонент знання про агросферу досліджує економічну архітектуру аграрної сфери виробництва, її інституційні засади, форми господарювання в аграрній сфері.

Антропологічний компонент знання про агросферу стосується знання про людину та людство як про рушійну силу розвитку агросфери. Підхід О. Попової, згідно з яким рушійною силою агросфери є селянство, здається вузьким. Цей компонент включає знання про цілі та цінності людства, що мотивують його до аграрного виробництва, про парадигми

природокористування, що існують на тому чи іншому етапі історичного розвитку та притаманні конкретній культурі чи цивілізації. Саме цей компонент відображає мету існування агросфери, надає знанням про неї соціокультурну цінність та розкриває соціокультурні інтереси людства стосовно аграрного виробництва.

Висновки.

Агросфера постає синтетичним конструктом неklasичної науки, породженим міждисциплінарністю. Проте вивчення агросфери набирає рис трансдисциплінарності. Трансдисциплінарність – це новий тип виробництва наукового знання, який являє собою гібрид фундаментальних досліджень, орієнтованих на здобуття істини, і досліджень, спрямованих на отримання корисного ефекту. На сьогодні не існує єдиної теорії агросфери. Це також є ознакою неklasичного та постнеklasичного знання: таке знання є плюралістичним, у ньому розмита границя між теоретичним та прикладним аспектами.

Включення до знання про агросферу антропологічного компонента надає йому філософичність і навіть робить його смисложиттєвим, бо в ньому надаються відповіді на питання про мету існування агросфери, формуються смисли її існування, надаються оцінки ефективності її розвитку не з боку технологій або економічної ефективності, а з боку задоволення потреб людини в контексті сталого розвитку природи та суспільства. Такий підхід призводить до появи філософії у вченні про агросферу.

Агросфера як трансдисциплінарний онтологічний об'єкт постнеklasичної науки є суб'єктивним конструктом, феноменом, що відображає її існування як складної соціоприродної системи, що формувалася протягом тисячоліть. Агросфера як феномен постнеklasичного знання виступає теоретичним конструктом, у формуванні якого беруть участь

економічні, природничі, технічні, соціальні та гуманітарні науки. Як цілісний феномен агросфера не може бути «розітнена» на аспекти, які б могли вивчати конкретні науки, як це було в добу розквіту класичних і навіть неklasичних наук.

Підходи до агросфери відображають контекстуальність сучасного наукового пізнання, навіть, його базову умовність й метафоричність, зумовлену суспільним дискурсом. Таке пізнання має соціокультурну обумовленість, оскільки викликається до життя не тільки виробничими чи науково-теоретичними потребами, а й усім комплексом потреб сучасного цивілізаційного розвитку. Агросфера як постнеklasичний науковий феномен все більше набуває консенсуального характеру, а істина про неї – соціального та експертного характеру. Таким чином, агросфера як теоретичний конструкт виступає ідеалізованим постнеklasичним образом реальності.

Подальшого розвитку потребує агрофілософський підхід до вивчення системотворчих зв'язків різних рівнів у межах агросфери, таких як екологічні, адміністративно-управлінські, агропромислові, трудові, культурно-побутові, виробничо-економічні. Також потребує дослідження постійна еволюція агросфери як явища культури, роль агросфери як компоненти матеріальної культури та фактора трансформації біосфери в ноосферу. Такі трансдисциплінарні та міждисциплінарні дослідження відкривають можливості вдосконалення шляхів сталого розвитку не тільки через подолання антропогенних проблем, але й через створення гармонійного механізму коеволюції природи і суспільства в межах єдиної глобальної соціоприродної системи. Агрофілософського осягнення потребують взаємодія свідомих та спонтанних факторів розвитку агросфери, обґрунтування використання поняття «агросфера» як категорії, що відображає гранично узагальнену характеристику буття.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Сонько, С. П., Шиян, Д. В., & Василенко, О. В. (2023). Розвиток концепції ноосферних екосистем в агроекологічних дослідженнях. *VII International Scientific and Practical Conference «Innovative scientific research»*. London: International Science Group.
- Бурляй, А. П. (2019). *Організаційно-економічні засади екологізації аграрної сфери економіки України*. (Монографія). Умань: "Сочінський М. М."
- Курман, Т. В. (2014). Агросфера як основа сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Право*, 197(2).
- Лобас, М. Г., Россоха, В. В., & Соколов, Д. О. (2016). *Управління інноваційно-технологічним розвитком агросфери*. Київ: Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки».
- Морозов, В. В., Лисогоров, К. С., & Шапоринська, Н. М. (2007). *Геоінформаційні системи в агросфері*. (Навчальний посібник). Херсон: Вид-во ХДУ.
- Наконечний Р. А., & Копитко А. Д. (2022). *Філософія органічного виробництва і збалансованого природокористування*. (Навчально-методичний посібник). Львів: ЛНАУ.
- Полбовий, А. М. (2017). *Формування та функціонування агроекосистеми*. Одеса: Одеський державний екологічний університет.
- Попова, О. (2012). Агросфера: соціоекономічний зміст і засади сталого розвитку. *Економіка України*, 5, 73-84.

- Прищепа, А. М. (2013). Агросфера як об'єкт соціо-економіко-екологічного дослідження урбосистем. *Вісник НУВГП. Серія «Сільськогосподарські науки»: збірник наукових праць*, 2(62), 28-39.
- Созінов, О. О. (1999). Агросфера України (минуле, сьогодення, майбутнє). *Наукові записки НаУКМА*, 9(2), 381-384.
- Сонько, С. П., Гурський, І. М., Мельник, М. І., Найчук, А. О., & Хоменко, В. М. (2023). Носферогенез та екосистемні відносини: географічний підхід. Modern scientific trends and youth development. *Proceedings of the XXIX International Scientific and Practical Conference. Warsaw, Poland, July 25–28* (с. 93-100).
- Тимашук, І. Н., & Хаєцька, О. П. (2022). Вплив аграрного сектору економіки на сталий розвиток сільських територій. *Економіка та суспільство*, 40. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-40-1>
- Ткаченко, О., & Яремчук, О. (2023). Тенденції наукової раціональності в суспільстві новітніх технологій. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, 47, 178-193. <https://doi.org/10.24919/2522-4700.47.11>
- Фурдичко, О. І., Дребот, О. І., Дем'янюк, О. С., Ткач, Є. Д., & Бунас, А. А. (2022). *Екологія агросфери*. (Підручник). Київ: DIA.
- Шульга, О. (2018). Проблеми формування методології дослідження трансформації аграрних відносин. *Економіка*, 1(196), 93-101. <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2018/196-1/13>
- Amorocho-Daza, H., van der Zaag, P., & Sušnik, J. (2023). Ethical considerations of using system dynamics in participatory settings: a social-ecological-systems perspective. *System Dynamics Review*, 40(2), e1755 <https://doi.org/10.1002/sdr.1755>
- Baldwin, C., Hamerlinck, J., & McKinlay, A. (2023). Institutional support for building resilience within rural communities characterised by multifunctional land use. *Land Use Policy*, 132. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2023.106808>
- Khitrenko, T., Kovach, V., Karagodin, O., Hrushchynska, N., & Mykhalchenko, O. (2023). Environmental Assessment of Recreational Territories of Ukraine. In *Studies in Systems, Decision and Control* (pp. 353-371). https://doi.org/10.1007/978-3-030-87675-3_22
- Lu, K., Failler, P., & Drakefor, B. M. (2023). The development of seawater agriculture: Policy options for a changing climate. *Environmental Development*, 49. <https://doi.org/10.1016/j.envdev.2023.100938>
- Petrunencko, I., Grabchuk, I., Vlasenko, T., Petrova, E., & Strikha, L. (2021). Ensuring food security of eu countries in the context of sustainable development. *Journal of Management Information and Decision Sciences*, 24(3), 1-12.
- Rajasekhara, B. L., Thangamani M., Surendiran R., Ganthimathi, M., Gomathi, B., & Satheesh, S. (2023). Construction and Integration of Knowledge Grid in Agricultural Information Management Services. *International Journal of Engineering Trends and Technology*, 71(4), 359-370. <https://doi.org/10.14445/22315381/IJETT-V71I4P232>
- Wang, J., Sun, Q., & Zou, L. (2023). Spatial-temporal evolution and driving mechanism of rural production-living-ecological space in Pingtan islands, China. *Habitat International*, 137, 102833. <https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2023.102833>

REFERENCES

- Amorocho-Daza, H., van der Zaag, P., & Sušnik, J. (2023). Ethical considerations of using system dynamics in participatory settings: a social-ecological-systems perspective. *System Dynamics Review*, 40(2), e1755. <https://doi.org/10.1002/sdr.1755>
- Baldwin, C., Hamerlinck, J., & McKinlay, A. (2023). Institutional support for building resilience within rural communities characterised by multifunctional land use. *Land Use Policy*, 132. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2023.106808>
- Burlyai, A. P. (2019). *Organizational and economic principles of greening of the agrarian sector of the economy of Ukraine*. (Monograph). Uman: "Sochinsky M.M."
- Conko, S. P., Shiyan, D. V., & Vasylenko, O. V. (2023). *Development of the concept of noosphere ecosystems in agroecological research. VII International Scientific and Practical Conference "Innovative scientific research"*. London: International Science Group.
- Furdychko, O. I., Drebota, O. I., Demyanyuk, O. S., Tkach, E. D., & Bunas, A. A. (2022). *Agriculture ecology*. (Textbook). Kyiv: DIA.
- Khitrenko, T., Kovach, V., Karagodin, O., Hrushchynska, N., & Mykhalchenko, O. (2023). Environmental Assessment of Recreational Territories of Ukraine. In *Studies in Systems, Decision and Control* (pp. 353-371). https://doi.org/10.1007/978-3-030-87675-3_22
- Kurman, T. V. (2014). Agrosphere as the basis of sustainable development of agricultural production. *Scientific Bulletin of the National University of Bioresources and Nature Management of Ukraine. Series: Law*, 197(2).
- Lobas, M. G., Rossokha, V. V., & Sokolov, D. O. (2016). *Management of innovative and technological development of the agricultural sector*. Kyiv: National Scientific Center "Institute of Agrarian Economy".
- Lu, K., Failler, P., & Drakefor, B. M. (2023). The development of seawater agriculture: Policy options for a changing climate. *Environmental Development*, 49. <https://doi.org/10.1016/j.envdev.2023.100938>
- Morozov, V. V., Lysogorov, K. S., & Shaporynska, N. M. (2007). *Geoinformation systems in agriculture*. (Study manual). Kherson: Department of the KhSU.
- Nakonechnyi R. A., & Kopytko A. D. (2022). *The philosophy of organic production and balanced use of nature*. (Educational and methodical manual). Lviv: LNAU.
- Petrunencko, I., Grabchuk, I., Vlasenko, T., Petrova, E., & Strikha, L. (2021). Ensuring food security of eu countries in the context of sustainable development. *Journal of Management Information and Decision Sciences*, 24(3), 1-12.
- Polbovy, A. M. (2017). *Formation and functioning of the agroecosystem*. Odesa: Odesa State Environmental University.
- Popova, O. (2012). Agrosphere: socio-economic content and principles of sustainable development. *Economy of Ukraine*, 5, 73-84.

- Prishchepa, A. M. (2013). Agrosphere as an object of socio-economic-ecological research of urban systems. *Bulletin of the NUVHP. Series "Agricultural sciences": collection of scientific papers*, 2(62), 28-39.
- Rajasekhara, B. L., Thangamani M., Surendiran R., Ganthimathi, M., Gomathi, B., & Satheesh, S. (2023). Construction and Integration of Knowledge Grid in Agricultural Information Management Services. *International Journal of Engineering Trends and Technology*, 71(4), 359-370. <https://doi.org/10.14445/22315381/IJETT-V71I4P232>
- Shulga, O. (2018). Problems of forming the research methodology of the transformation of agrarian relations. *Economy*, 1(196), 93-101. <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2018/196-1/13>
- Sonko, S. P., Gurskyi, I. M., Melnyk, M. I., Naychuk, A. O., & Khomenko, V. M. (2023). Nosferogenesis and ecosystem relations: a geographical approach. Modern scientific trends and youth development. *Proceedings of the XXIX International Scientific and Practical Conference. Warsaw, Poland, July 25–28* (pp. 93-100).
- Sozinov, O. O. (1999). Agrosphere of Ukraine (past, present, future). *Scientific notes of NaUKMA*, 9(2), 381-384.
- Tkachenko, O., & Yaremchuk, O. (2023). Trends of scientific rationality in the society of the latest technologies. *Studies in the humanities: a collection of scientific works of Ivan Franko Drohobysk State Pedagogical University. Series "Philosophy"*, 47, 178-193. <https://doi.org/10.24919/2522-4700.47.11>
- Tymashchuk, I. N., & Khayetska, O. P. (2022). The influence of the agrarian sector of the economy on the sustainable development of rural areas. *Economy and society*, 40. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-40-1>
- Wang, J., Sun, Q., & Zou, L. (2023). Spatial-temporal evolution and driving mechanism of rural production-living-ecological space in Pingtan islands, China. *Habitat International*, 137, 102833. <https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2023.102833>
- Yekimov, S., Purtov, V., Buriak, I., Kabachenko, D., & Poltorak, A. (2021). Improving the efficiency of corporate management of agricultural enterprises. *E3S Web of Conferences*, 262, 03001. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202126203001>

Formation of the Concept of Cosmological Models of Architecture and Urban Planning in the Humanities: Philosophical Senses

UDC: 113/119:72.01

DOI: <https://doi.org/10.15421/172446>**Mazur Olena**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0007-8038-4401>, mazur2017lena@gmail.com*Odesa I. I. Mechnikov National University (Odesa, Ukraine)*

Abstract

Relevance. In modern philosophical and humanitarian discourse, a spatial turn and the phenomenon of space take place. The concept of "space" is explored in profound interrelation with different cultural and existential phenomena. At this intersection within the humanities, there is a rising interest in "sacred spaces," including cosmological space. This interest is evident in the study of early sacred architecture, where the design and form of structures reproduced the celestial cosmic order.

The purpose The aim of this research is to trace the formation and genesis of cosmological models of architecture and urban planning in the theoretical reception of modern humanities.

Results. In this article, we analyzed of the etymology of the term "cosmological models of architecture and urban planning" within the conceptual and categorical apparatus of the world and Ukrainian philosophy and humanities.

Conclusions. During our research, we uncovered deeply archaic yet fundamentally universal human conceptions of the world in interdisciplinary studies of cosmological models of ancient architecture. In our opinion, it provided our study with significant philosophical potential. Having applied a cultural approach to the history of philosophy, we identified philosophically significant ideas within various texts and integrated them into our philosophical analysis: "spatial sensibility", "spatialité religieuse", semiotic codes, cosmization phases, umbilicus orbis, focus, axis of space, imago mundi, axis mundi, domus, dominus, madonna, "holy place", cosmod space, sacred space and others. In our next publications, we will work on finding appropriate philosophical answers or proposing philosophical hypotheses.

Keywords: culturological approach in the history of philosophy, wisdom, metaphysics, traditions, universals of culture, mythology, cosmological models of architecture and urban planning

Формування концепту космологічних моделей архітектури та містобудівництва у гуманітарних науках: філософські сенси

Мазур Олена*Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова (Одеса, Україна)*

Анотація

Актуальність. У сучасній філософсько-гуманітарній думці відбувається просторовий поворот (spatial turn) і феномен простору і концепт «простору» досліджується у глибинному взаємозв'язку з іншими феноменами культури та буття. Саме на такому перетині виникає стійкий інтерес у міждисциплінарній площині гуманітаристики до «сакральних» просторів» і до одного з його різновидів - космологічного простору, що знайшло своє відображення в перших спорудах сакральної архітектури, план і форма яких відтворювала космічний небесний порядок.

Метою дослідження є прослідкувати формування, генезу космологічних моделей архітектури та містобудування в теоретичній рецепції сучасної гуманітаристики.

Результати. Зроблено аналіз етимології терміна «космологічні моделі архітектури та містобудування» у понятійно-категоріальному апараті світової та вітчизняної філософії та гуманітаристики.

Висновки. Виявлено в міждисциплінарних дослідженнях космологічних моделей стародавньої архітектури глибоко архаїчне, але по суті універсальне загальнолюдське уявлення про світ, що додало дослідженням філософський потенціал. Застосувавши метод культурологічного підходу в історії філософії, встановлено в текстах філософсько значущі ідеї та філософсько навантажені терміни, які залучено для нашого філософського аналізу: «просторова чутливість» ("spatial sensibility"), «релігійна просторовість» ("spatialité religieuse"), семіотичні коди, фази космізації, umbilicus orbis, фокус, осі космосу, imago mundi, axis mundi, domus, dominus, madonna, «святиє місце», космізований простір, священний простір та інші. Знайти філософські відповіді або висунути філософські гіпотези - завдання майбутніх публікацій.

Ключові слова: культурологічний підхід в історії філософії, мудрість, метафізика, традиції, універсали культури, міфологія, космологічні моделі архітектури та містобудування

Вступ.

У сучасній філософсько-гуманітарній думці відбувається «просторовий поворот» (“spatial turn”) і феномен простору та концепт «простору» досліджується у глибинному взаємозв'язку з іншими феноменами культури та буття. Саме на такому перетині виникає стійкий інтерес у міждисциплінарній площині гуманітаристики до «сакральних просторів» і до одного з його різновидів – космологічного простору, який знайшов своє відображення в перших спорудах сакральної архітектури, план і форма яких відтворювала космічний небесний порядок.

Мета дослідження: простежити формування, генезис концепту космологічної архітектури в гуманітарних науках, філософські сенси. Науковий термін «космологічна архітектура» в різних його модифікаціях широко використовується в міждисциплінарних дослідженнях, сягає корінням у символізм містобудівної форми і зазвичай розглядається щодо архітектури древніх цивілізацій. Таємниця геометричної форми – інструменту архітектури бере початок у «просторовому» циклі часу і в ритмі простору, що розкривається. Сакральна архітектура породжена простором та часом.

Дослідники відзначають, що космологічна архітектура містить у собі потужний потенціал впливу на духовну культуру людей, має глобальне поширення і пов'язана з усіма відомими цивілізаціями Стародавнього світу. Всі об'єкти космологічної архітектури у всі часи та в різних місцях Землі влаштовувалися на одній основі, з використанням єдиної метрології та однакових принципів побудови. Тому досліджувати цю єдину структуру можна за її різноманітними проявами у пам'ятниках Єгипту, Греції, Англії, Перу, Мексики Китаю, Індії, Тибету, Ірану, Месопотамії, Палестини, Анатолії, Уралу, Туви, Хорезму та ін.

Методи дослідження.

Методологічними орієнтирами нашого дослідження стали роботи сучасних українських філософів, які дають змогу здійснити філософський аналіз вибраної нами проблематики в універсальному міжкультурному контексті: універсалії культури та семіотика дискурсу (Кирилюк, 2022), сакральна географія, історія та рецепція індійської філософії, змінені стани свідомості, інтегральний традиціоналізм (Завгородній, 2021), філософські та методологічні проблеми історії філософії, дослідження природи філософського та релігійного знання, порівняльний аналіз філософської та релігійної традиції Сходу та Заходу (Секундант, 2021), проблеми мультикультуралізму і традиції (Готинян-Журавльова, 2022), значення інтерпретацій міфологічних наративів та релігійних ритуалів (Сумченко, 2022).

У нашому випадку, коли для узагальнених викладів з філософії, хронологічне і текстологічне

охоплення нестандартно широке, стає зрозумілим і виправданим запропонований Віленом Горським метод культурологічного підходу в історії філософії, до якого тяжіють все більше Авторів, знаходячи таким чином у нефілософських текстах філософськи значущі ідеї та залучаючи їх до історико-філософського викладу (Завгородній, 2021, с. 74).

Аналіз попередніх публікацій.

Слід зазначити, що актуальність дослідження обумовлена слабкою розробленістю цієї теми в вітчизняних дослідженнях. Українські дослідники ще з початку 90-х років XX ст. приділяли пильну увагу сакральній географії. Український філософ Юрій Завгородній вважає, що чи не найпотужнішим сакральним містом-місцем для топокозму Україна є Київ. (Завгородній, 1999, с. 251). В останні роки серед вітчизняних досліджень сакрального простору в різних його співвіднесеннях з міською реальністю вже формується певне дослідницьке підґрунтя у розвідках Ф. Тихомірової (2018), О. Сорочук (2018), К. Гуржі (Hurzhy, 2021) та ін. Але саме космологічний простір не досліджен. Наше дослідження надихається роботою українського археолога, історика, доктора історичних наук А. Добролюбського у співавторстві з астрономом О. Челомбітько з обчислення «сакрального та «солярного» центру на карті Одеси, як точку розгортання космологічної моделі містобудування та архітектури (Добролюбський, & Челомбітько, 1999).

Дослідження на Заході представлені дуже широко. Особливо хочеться відзначити книгу Адріана Снодграсса «Архітектура, час, вічність: символізм зірок і часу в архітектурі Традиції, за редакцією Гульєльмо Біланчони» (“Architettura, Tempo, Eternità: Il simbolismo degli astri e del tempo nell'architettura della Tradizione, a cura di Guglielmo Bilancioni”, 2021 рік). А. Снодграсс безперечний авторитет в східній архітектурі та мистецтві. Протягом своєї кар'єри він розробив важливі теорії у галузі герменевтичної філософії та її застосування до міжкультурного розуміння. Його дослідження засновані на роботах Мартіна Гайдеггера, Ганса-Георга Гадамера та чисельних японських та індійських вчених. У книзі досліджуються зв'язки між небесною механікою та вимірюванням конструкції. Велика архітектура світу, поділена на епохи та цивілізації, представлена як символи, відображення та мініатюри космічних явищ. Снодграсс ілюструє, як позначаються цикли та системи, орієнтації та осі, розмір, колір, пропорції, маса та орнамент: вони є шарнірами неба сакральної архітектури. У книзі розглядаються доктрина символізму: платонічна, християнська, ісламська; астрономічна та часова символіка в архітектурі індуїстського храму; купол неба в Греції та Римі; орієнтація християнської церкви; символіка китайського Будинку Світу; астральна символіка в ісламській архітектурі та Кааби; астральна символіка

в архітектурі догонів та в архітектурі в Північній Африці; символіка архітектури Томбукту; астральна символіка в архітектурі індіанців Південної Америки та північноамериканських індіанців; астрономічна орієнтація в архітектурі інків; просторово-часова символіка космосу в мезоамериканській архітектурі та ін. Чудеса архітектурної спадщини людства розкриваються через цю монументальну книгу як емблеми Єдиного, стійкі охоронці Слова та архаїчні машини пам'яті; тим, хто розглядає їх такими, вони вказують шлях до споглядання вічної архітектури внутрішнього світу (Snodgrass, 2021).

Самер Аккач провідний дослідник, чия міждисциплінарна сфера інтересів включає історію та теорію архітектури та ландшафту, інтелектуальну історію арабо-ісламської та османської традицій у ранній та сучасний період, історію ісламської науки, соціально-урбаністичну історію, філософію та містицизм. У книзі «Космологія та архітектура в традиційному ісламі: архітектурне прочитання містичних ідей» ("Cosmology and Architecture in Premodern Islam: An Architectural Reading of Mystical Ideas", 2005 рік), звертаючись до широкого кола містичних текстів, Самер Аккач вводить поняття «просторової чутливості» ("spatial sensibility"), яке формується релігійними уявленнями про час і простір. Уявлення про космос, географію, людське тіло і створені форми засновані на стійкій просторовій чутливості, закріпленій в середньовічному геоцентризмі. Книга розповідає про те, як космологічні ідеї отримали свій прояв в будівлях та просторах повсякденного життя та дає важливу інформацію про відносини мистецтва та релігії, творчості та духовності (Akkach, 2005).

Французький дослідник семіотики та архітектурної теорії Альберт Леві вважає, що релігія повертається на громадську арену, і сьогодні соціальні науки повинні подумати, як дослідити механізм побудови віри через простір. У роботі «Уявні машини: форми та функціонування релігійної просторовості» ("Les machines à faire-croire: Formes et fonctionnements de la spatialité religieuse", 2003 рік) А. Леві аналізує на прикладі християнства та культів «світських релігій» космологічні моделі в архітектурі як внутрішні пристрої та їхні механізми для створення ефектів сенсу, що веде до віри. Продуктування віри, що розуміється як здатність вірити і бажання вірити, також є метою цих «машин», як просторів зустрічі з божественним, чия форма і складність змінюються в залежності від культів (Levi, 2003).

Результати дослідження.

Дослідження архітектурної космології у світовій науці, які розпочалися на межі XIX-XX ст. та набули широкого розвитку з другої половини XX ст., досі свідчать про великий науковий потенціал і проводяться на стику різних наук: космогонії, космології, астрономії, археоастрономії, архітектурознавства,

семіотики, міфології, культурології, релігієзнавства, історії, філософії, антропології, лінгвістики, психології. Викликають незмінний інтерес у фахівців з галузі геології, кліматології, топографії тощо.

Першими про те, що у основі древньої сакральної архітектури лежать спостереження людини за небесними явищами: рухом зірок, Сонця і Місяця, заговорили астрономи. Дж. Н. Лок'єр (1836-1920) англійський астроном, на рубежі XIX-XX століть вивчивши астрономічну орієнтацію низки монументальних споруд Єгипту, Близького Сходу, Греції та Британії, в 1894 році написав книгу «Світанок астрономії: дослідження храмового культу та міфології стародавніх єгиптян» ("The Dawn of Astronomy: A Study of Temple Worship and Mythology of the Ancient Egyptians", 1894 рік). (Lockyer, 1894).

Абі Варбург (1866-1929) німецький історик мистецтва, етнограф, культуролог, на X Міжнародному конгресі істориків мистецтва в Римі в 1912 році вперше продемонстрував зв'язок ренесансної архітектури з астрономічними та астрологічними моделями на прикладі фресок зодіакального циклу, виконаними ферарськими майстрами в палаццо Скіфаноя XV століття, та сформулював положення іконологічного методу вивчення творів мистецтва (Warburg, 1980, pp. 173-198). Французький історик і теоретик мистецтва Луї Откер поширив на вивчення архітектурних форм – кола та купола – символізм образів, досі призначений для вивчення живопису та скульптури. Таким чином есе «Містика та архітектура: символіка кола та купола» ("Mystique et architecture: symbolisme du cercle et de la coupole") є прикладом оригінального досвіду іконології архітектури. Откер досліджує плани християнських церков, римських базиліки, Собору Святої Софії Константинопольської (Айя-Софія), Пантеону, Колизея та ін. Откер пише, що латинське *domus*, означає також «купол»: будинок – це небесний купол. За цією логікою, таке слово як «доміно» вказує на територію, позначену куполом, або будинком; *dominus* це господар купола, який управляє будинком; *madonna* - це господиня купола (Hautecoeur, 2001, pp. 161-164).

Джеймс Фрейзер (1854-1941) британський соціальний антрополог, фольклорист, етнолог, історик релігії, у книзі "Фасті Овідій" ("The Fasti of Ovid", 1929 рік) досліджував космологію в ритуалах заснування римських міст (Frazer, 1929).

Стелла Крамріш (1896-1993) американський історик-першопрохідник і куратор, провідний фахівець з індійського мистецтва протягом більшої частини XX століття. У книзі Індуїстський храм ("The Hindu Temple") пишеться про символіку Лінги в шиваїстському храмі, що це вісь творець всесвіту, чий простір поширюється в напрямках, так само як воно рухається з первинного центру, і з якого час виходить, як з вічного Справжнього (Kramrisch, 1999, p. 123-125).

Німецький метафізик, філософ фахівець у галузі порівняльного релігієзнавства Титус Буркхардт (1908-1984) досліджував космологію у книзі «Вступ до суфійської доктрини» (“An Introduction to Sufi Doctrine”) (Burckhardt, 2008).

У гуманітаристиці, мабуть першим, хто пов'язав космологію та архітектуру, був Мірча Еліаде (1907-1986) румунський, французький та американський філософ, культуролог, історик релігій, етнограф і письменник. У роботі «Священне та мирське» (“Le Sacre et le Profane”, 1965 рік) він стверджував, що вся будівельна і виробнича діяльність у давнину має своїм прототипом космогонію, і що в космологічному значенні ритуальної орієнтації та побудови священного простору можна переконалися на цілому ряді прикладів. Духовна архітектура лише запозичила і розвинула космологічний символізм, який існував вже у структурі примітивного житла, якому, своєю чергою, передувало тимчасове «святе місце», тобто тимчасово зайнятий освячений та космізований простір. Інакше кажучи, всі символи та ритуали, пов'язані з храмами, поселеннями, будинками, походять з первинного досвіду священного простору (Eliade, 1965).

Повною мірою застосував астрономічний метод британський астроном Дж. Хокінс, результатом чого стала книга «Розшифрований Стоунхендж» (“Stonehenge Decoded”, 1965 рік), в якій Хокінс навів докази, що організація Стоунхенджа дозволяла передбачати різні астрономічні явища, а сам комплекс, таким чином, був найдавнішою обсерваторією, а також календарем та обчислювальною машиною. Ця книга започаткувала археоастрономічні дослідження стародавньої архітектури по всьому світу. Археоастрономія (др.-грец. ἀρχή – початок, αστρον – зірка і νόμος – закон) – наука, предметом вивчення якої служать астрономічні уявлення людей давнини. Як міждисциплінарна наука, археоастрономія використовує результати, отримані археологією та астрономією, а також історією науки, історією релігії, етнологією, лінгвістикою, палеокліматологією тощо. Поділяється на етноастрономію, астропіктографію, астроміфологію, астротеологію, астрогносеологію та астроархеологію. Остаточна термінологія цієї галузі науки ще не встановилася, часто об'єднання цих гілок називають палеастрономією.

В Україні один із фундаторів нового напрямку в національній історико-культурологічній царині – астроархеології є М. О. Чмихов (1953-1994) видатний український археолог, історик, культуролог, доктор історичних наук, засновник кафедри культурології та археології факультету гуманітарних наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», учень В. М. Даниленко (1913-1982), який відкрив пам'ятник «Кам'яна могила» для світового наукового співтовариства (Даниленко, 1986). М. О. Чмихов автор книги «Вісім тисячоліть

археологічної космології в Україні. Космос Древньої України» (Чмихов, 1992).

Грем Генкок та Роберт Б'ювал у книжці «Послання Сфінкса: пошуки прихованої спадщини людства» (“The Message of the Sphinx: A Quest for the Hidden Legacy of Mankind”, 1996 рік) описують космологічні основи орієнтації та розміщення пірамід Гізи та Великого Сфінкса (Hancock, & Bauval, 1996). У книжці «Талісман: Священні міста, Таємна віра» (“Talisman: Sacred Cities, Secret Faith”, 2004 рік) ці автори вивчають масштабні проекти міського планування, приховані від суспільної уваги, так звані «Талісмани», які є точною копією споруд, що знаходяться в «небесних містах» і «обителях богів» (Hancock, & Bauval, 2004). Ці моделі спираються на праці та переклади герметичних текстів Марсіліо Фічіно (1433-1499) та його концепцію магічних взаємин між астрологічними констеляціями, як натуральними, так і штучними, і споглядачем. Небеса, що випромінюють енергію, контактують із спостерігачем, а їхня енергія може бути засвоєна як за допомогою зору, так і безпосередньо через особисту присутність усередині «талісмана», яким стає архітектурна споруда.

На метафізичний вимір сакрального топосу вказував і французький дослідник сакральних міст багатьох цивілізацій Нового та Старого світу Ж. Анжебер в книзі «Чарівні міста» (“Les cités magiques”, 1974 рік) (Angebert, 1974). Це Фіви, царське місто; Єрусалим, священне місто; Рим, вічне місто; Прага, місто ста башт; Мачу-Пікчу, загублене місто Анд; Бенарес (Варанасі), священне місто; Лхасса та Шамбала.

Висунута Піфагором ще VI ст. до нашої ери ідея гармонійного всесвіту була і залишалася основою західної філософії, науки та мистецтва майже до наших днів. С. К. Хенінгер у роботі «Дотик солодкої гармонії. Космологія Піфагора і поетика Відродження» (“Touches of Sweet Harmony. Pythagorean Cosmology and Renaissance Poetics”, 1973 рік) реконструює багато аспектів цього вчення, показуючи його вплив на поезію епохи Відродження. Робота знайомить читача як з Піфагором, а й з багатьма іншими класичними, середньовічними і ренесансними діячами – від Платона і Аристотеля через св. Августина та Макробія до Сіднея та Спенсера. Ханінгер пише, що початок ігор ознаменовувався тим, що консул імітував жест, вчинений Деміургом при створенні світу, коли той дає наказ зіркам розпочати їхній рух (Haninger, 2003, p. 386).

Марко Буссагли римський вчений, есеїст, який викладав іконологію та історію мистецтва в різних університетах, є лицарем Італійської Республіки за художні та наукові заслуги. В книжці «Розуміння архітектури» (“Capire l'Architettura”, 2003 рік) він пише, що архітектори Відродження надихалися пропорціями людського тіла. Згідно Леону Батісте

Альберті (1404-1472) кожна частина будівлі повинна узгоджуватися з іншими, так само як у одухотвореної істоти кожна частина тіла узгоджується з іншими (Bussagli, 2003, р. 28, р. 29). мірою правильного міста є міра та форма людського тіла, що має прекрасні пропорції. Головна площа відповідає пупку, а голові-собору або палацу (Bussagli, 2003, р. 29). Проекти міст таких архітекторів і теоретиків як Філарете, Бернардо Росселіно та інших, це геометрично вивірені плани, стверджуючі зв'язок міста з космічною гармонією.

Дослідження стародавньої культової архітектури ми знаходимо в книгах французького геобіолога-архітектора Жоржа Прата "Резонанси священного" ("Résonances du sacré", 2004 рік), "Космічна архітектура" ("L'architecture cosmique", 2005 рік) (Prat, 2004; 2005). Найвідоміша його книга «Невидима архітектура» ("L'architecture invisible", 1999 рік) (Prat, 1999), де досліджено знаменитий кромлех Стоунхендж. Встановлена невидима простим оком підземна картина розташування геологічного розлому та взаємодіючої з ним дивовижно чіткої геометричної схеми різної ширини підземних потоків, що перетинаються на різній глибині, а також виявлених енергетичних точок і кілець, які стародавні будівельники відтворили на поверхні землі в земляних конструкціях, ритмічно взаємопов'язаних між собою, вражають оригінальністю та рафінованою завершеністю всієї архітектурної композиції. Виявлені Ж. Пратом три потужні космо-телуричні каміни, що розташовуються всередині та поряд з колами з величезних долеритових та ріолітових радіоактивних каменів, привезених здалеку, за 200 км від місця їх встановлення, а також цілий ряд інших особливостей, дали підстави Ж. Прату класифікувати цю найдавнішу архітектурну пам'ятку людської думки як оригінальну та найпотужнішу енергетичну станцію.

Геобіологічний аналіз знаменитого давньоєгипетського храму Амона в Луксорі дозволив Ж. Прату пояснити причину зміни напрямку в процесі довгого будівництва головної осі цього храму, що точно відповідала провідному геологічному розлому.

Порівняльний аналіз найвідоміших культових пам'яток стародавнього світу та Середньовіччя, дозволив Ж. Прату виявити їхню загальну закономірність: розмішувати вівтарі всіх сакральних місць на перетині геологічних розломів, підземних водних потоків та/або вузлів перетинів сіток різних металів, тобто найчастіше там, де формувався телуричний або космо-телуричний камін-потужний енергетичний спіралеподібний вихровий потік, що зв'язує Землю та Космос. Розміри його діаметра варіюються від 1 до 25 метрів. Космо-телуричні каміни були відкриті 1930 року французьким абатом Мерметом. Наново були відкриті в 1983 дослідником Гі Тізоном з міста Бурже (Франція). Цей циклічний вид енергії є своєрідним «диханням» у ритмі «золотого

перерізу». Оснащені центральним ядром малого діаметра, космо-телуричні каміни мають навколо ядра сім гармонійних кілець, як і всі феномени тієї ж природи (Prat, 1999).

Італійський археолог та антрополог Алессандро Бонфанті трактує Європейський мегалітизм як уранічний культовий прояв переходу в небесну сферу духу померлого, а отже, і як земний будинок та портал для померлого. Європейський мегалітизм має давнє походження, що поєднує всі індоєвропейські народи, розкидані Європою з самого початку далекої передісторії континенту. Термін «Уранічне як небесне будівництво» застосовується на його думку до Стоунхенджу, Аркаїму та ін. (Bonfanti, 2023).

Самобутньо розвиваються дослідження ісламської архітектурної космології.

Одним із перших у своєму роді розширених досліджень стала книга Надер Ардалана та Лалех Бахтіяра «Відчуття єдності. Суфійська традиція в перській архітектурі» ("Sense of Unity. The Sufi Tradition in Persian Architecture", 2004), котра витримала понад 30 перевидань і демонструє синтез традиційної перської думки та архітектурної форми з погляду її концептуального та символічного значення (Ardalan, & Bakhtiar, 2004).

Сейід Хоссейн Наср іранський філософ і релігієзнавець, фахівець з історії думки. У книзі «Ісламська наука» ("Islamic Science", 2004 рік) С. Х. Наср посилаючись на Ібн Арабі, (1165–1240), проводить зв'язок між 28 літерами арабського алфавіту, 28 божественними іменами, деякими сакральними числами і 12 зодіакальними знаками. Інші асоціюють 12 поділів неба з суфістичною мандалою, а напрями простору з 12 шиїтськими імамами, які є відображеннями божественного світла, з планетами, стихіями, квітами, тваринами, рослинами, частинами людського тіла тощо (Nasr, 2004, pp. 31-36). В ісламі дуже цінується астрологія, тому що вона пов'язує ритми небес з прототипами світу фізичного. Всі частини космосу взаємопов'язані, небо і земля перебувають у нероздільному зв'язку, кожна річ і подія землі походить від відповідного події у небі. Стосовно ісламської астрології, необхідно розділяти гороскоп, який аналізує рух зірок для передбачення майбутнього, та астрологію метафізичну, тобто космологію, яка вивчає цикли небесних тіл як найважливіші символи, що виражають відносини між створенням та його єдиним Початком, тобто пасивністю земного створення щодо Небу (Nasr, 2004, pp. 81-82).

Девід А. Кінг британський сходознавець та історик астрономії у 1985–2007 рр. директор Інституту історії науки Університету І. В. Гете, Франкфурт-на-Майні, одного з провідних світових центрів досліджень історії ісламської науки. В роботі «Астрономічні кореляції у середньовічній ісламській релігійній архітектурі» ("Astronomical Alignments in

Medieval Islamic Religious Architecture”, 1982 рік). Д. Кінг пише: Вісь Кааби спрямована до світанку в день літнього сонцестояння і заходу сонця в день зимового сонцестояння, друга вісь розташована під прямим кутом до першої. Чорний Камінь знаходиться на південно-східному куті Кааби (King, 1982, pp. 308-309). Середньовічний текст стверджує, що дві осі і південно-східна діагональ Кааби відповідають напрямкам першої появи зростаючого місяця після заходу сонця рівнодення і сонцестояння. Інші асоціюють ці напрямки з чотирма вітрами. Осі-напрямки Кааби відповідають концепції світу, поділеного на чотири, вісім та дванадцять частин, які називаються вітрами навколо Кааби (King, 1982, p. 591). Кінг пише що починаючи з VIII століття мусульманські астрономи винайшли досконалу техніку напряму молитви в будь-якому місці (King, 1982, p. 303).

Сайєд Гульзар Гайдер у статті «Космологія. Іслам. Архітектура» (“Islam, Cosmology, and Architecture”, 1988 рік) пише, що багато письмових джерел вказують на зв'язок між ісламською філософською думкою та архітектурним виразом (Haider, 1988). І хоча структурний вплив грецької філософської традиції на ранню ісламську думку добре задокументований, зміст ісламської думки переважно черпався з джуранів і висловлювань Пророка. Ісламський космологічний дискурс постійно спирається на вірші про природу Бога і Його прекрасні імена, створення і красу небес, досконалість і покійність небесних тіл, про різноманітність творінь, свідоме і несвідоме поклоніння всьому творінню, потоку долі і таємниці часу людини і часу Бога. Визначаючи проблеми методів дослідження, С.Гульзар Гайдер (Haider, 1988) пише, що література у цій галузі буває трьох видів.

1) Перший – це історичні дослідження; вони націлені на проблеми у датуванні, періодизації, впливу, стилю, техніки та текстів, які пов'язують архітектурну роботу з її історичним контекстом. Методологія дослідження та написання наукові, об'єктивні та підтверджені джерелами. Самі автори часто є агностиками, а то й відкритими атеїстами.

2) Література другого роду натхненна духовним світоглядом та гностичним складом розуму. Автори цього різновиду цитують священні та філософські тексти, щоб створити коди та оціночні інструменти для охочих вивчити ісламське мистецтво. Побудови навколо них - це символічні тексти, що впливають на стан розуму. Вони вважають історичні факти другорядними щодо трансісторичного значення та послання архітектури ісламу. Вони найвідкритіші і, можливо, найсміливіші у побудові космологічних пояснень архітектури.

3) Нарешті, автори третього виду намагаються встановити пряму відповідність між ісламськими ортодоксальними доктринами, міськими укладами та архітектурними формами. Вони теж дотримуються

вірувань та звичаїв ісламу, але загалом дуже підозрілі щодо гностичних та езотеричних аспектів ісламської думки. Вони спираються на кліматичні, причинно-наслідкові зв'язки та соціальні кореляції, щоб затвердити свою точку зору на те, що саме шаріат є первинним у формуванні ісламського середовища.

Зрозуміло, що автори, які дотримуються цих трьох дуже різних точок зору, мають великі труднощі з розумінням роботи один одного. Реальний дискурс необхідний, і лише чесна громадянськість може зблизити поляризованих академіків ісламської архітектури. Тільки тоді з'являться корисні та конструктивні інструменти критики, такі необхідні для зростання ісламської архітектурної думки у наш час. С. Гульзар Гайдер приходить до висновку, що серйозних досліджень немає. Однією з споруд, на його думку, що заслуговують на увагу, є Тадж-Махал, чий архітектурно-космологічний значення практично не вивчене.

Дослідження християнської космології представлені Коларом Л. П. «Символіка в християнській архітектурі I тисячоліття» (Symbolism in Christian Architecture of the First Millenium, 2006 рік) (Kollar, 2006).

Семіотиці урбанізму древніх культур присвячені роботи Олександроса Лагопулоса. У роботі «Урбанізм і семіотика» (“Urbanisme et Semiotique”, 1995 рік) визначається специфіка історичної семіотики простору: взаємозв'язок між таким, що означає і значиться, особливість або рівнозначність символіки, її універсальність або взаємозамінність. Вивчаючи міста Близького Сходу, Месопотамії, Ур, Урук, Екбатан, Лагопулос пише, що Месопотамська архітектура транслює космогонічні сенси, пов'язані в ланцюги відповідності різноманітних семіотичних кодів: хроматичних (кольори), релігійних (сім основних божеств), астральних (планетарних), тимчасових (дні тижня) та історичних (історичні фази космозації, що відповідають основним мінералам (Lagopoulos, 1995, p. 246).

Розглядаючи традиційну індійську науку сакрального будівництва Васту-шаstra, Лагопулос пише, що слід мандали-це квадратура круга. Коло пов'язане з небесним куполом і з колом екліптики, яким сонце, місяць і планети вимірюють тимчасові цикли. Ритуал позначення квадрата мандали, що відповідає руху сонця, зазначені тінню, зробленою стрілкою на коло, це «кристалізація» часу, циклів часу і стосується фіксації небесних рухів у геометричній подібності. Час схоплено у просторовій конфігурації, ніби зафіксовано всередині мандали двома способами: у разі руху сонця зареєстровані у мандалі у вигляді ритуалу квадратури, в іншому випадку поділ тимчасових циклів стабілізується за допомогою персоніфікації. Обожені місячні, планетарні та сонячні цикли покликані зійти зі

своїх небесних царств, щоб зайняти свої місця в сітці мандали: позиції, що відповідають їхньому небесному розташуванню (Lagoropoulos, 1995, p. 160).

Лагопулос описує місто Мандалай, побудований приблизно в середині XIX ст., як приклад міста, що відповідає античним зразкам. Кожна з чотирьох стін, які обмежують квадратний план, орієнтований згідно з кардинальними напрямками, містила три великі двері та, загалом, дванадцять входів, помічених знаками зодіаку. Місто було засноване як зображення дванадцяти сузір'їв на екліптиці, що обертаються навколо гори Меру, представленій реальним палацом, трохи зміщеним на схід від геометричного центру міста, або у бік світанку, де сходить сонце. Сонцестійка поділяє, як колона, небо від землі. Над залом височить вежа Меру, чиї сім рівнів символічно ототожнені з горою Меру, як із джерелом семи *манвантарів*, які проявляються згодом як сім напрямків, починаючи від гори (Lagoropoulos, 1995, p. 178-180).

Ангкор – це величезна урбаністична скульптура, яка поєднує релігійні та космологічно-космогонічні уявлення. Гідравлічна система Ангкора відповідала космічній схемі, у якій земля лежить у космічному океані, а стіни комплексу відповідали міфічному ланцюгу гір, що підтримують небесний купол (Lagoropoulos, 1995, p. 185).

Про римське будівництво Лагопулос пише, що над мундусом Ромул спорудив вівтар вогню, як центральне вогнище міста-космосу (Lagoropoulos, 1995, p. 310). Ця дія парадигматична: грецькі та римські міста були в основному побудовані навколо сакрального вогнища. У круглому плані примітивного грецького житла в центрі знаходилося вогнище; дим, виходячи з нього, йшов назовні через отвір у верхній частині даху. Грецькі та римські житла наступного періоду дотримувалися тієї ж моделі, маючи в самому центрі вівтар, на якому постійно горів сакральний вогонь (Lagoropoulos, 1995, p. 297). У стародавній Греції та Римі курінь або будинок – це космос; вогнище в центрі – це *umbilicus orbis*, пуп і *фокус* землі. Дим, що піднімається з осередку, визначає положення осі космосу. Ідеальне місто Платона також побудовано згідно космічної моделі, в центрі якої знаходиться вогнище – місце стаціонарного Сонця (Lagoropoulos, 1995, p. 292).

Це, звичайно, не весь обсяг літератури з проведеної нами наукової розвідки, список можна продовжувати, дослідження у світовій гуманітаристиці продовжуються. Крім цього величезна кількість науково-популярних видань, тому активно формуються нові поля, що застосовують інноваційні методи.

Висновки.

З'ясовано, що проблематика "космологічних моделей архітектури" почала вивчатися у міждисциплінарних дослідженнях на рубежі XIX-XX ст., отримала активний розвиток з другої половини XX ст., та потребує філософського аналізу.

Встановлено, що давні творці космологічної архітектури затвердили своїм синтетичним сприйняттям світобудови основи космологічного мислення. У своєму вивченні світу вони спиралися на всі доступні види пізнання: духовне та матеріальне, образне та логічне, аналітичне (раціональне) та інтуїтивне (іраціональне), наукові та позанаукові форми розуміння реальності. Вони визнавали мистецтво рівноцінним способом пізнання, поряд із наукою, релігією та філософією. У їхній творчості здійснювався синтез того, що зараз створює вісь взаємопроникнення світоглядних традицій Заходу та Сходу.

Виявлено в міждисциплінарних дослідженнях космологічних моделей стародавньої архітектури глибоко архаїчне, по суті універсальне загальнолюдське уявлення про світ, що додало дослідженням філософський потенціал. Застосувавши метод культурологічного підходу в історії філософії, встановлено в текстах філософські значущі ідеї, які залучено до нашого подальшого філософського аналізу: «просторова чутливість» («*spatial sensibility*»), «релігійна просторовість» («*spatialité religieuse*»), семіотичні коди, фази космізації, *umbilicus orbis*, *фокус*, осі космосу, *imago mundi*, *axis mundi*, *domus*, *dominus*, *madonna*, «святие місце», космізований простір, священний простір та інші.

Головними темами саме філософської рефлексії проблематики "космологічних моделей архітектури та містобудування", яка розвивається в міждисциплінарних дослідженнях, можуть бути наступні:

а) проблема символізму у розумінні простору, як саме у свідомості людей та людських спільнотах народжується ідея символічного простору, якими когнітивними процедурами моделі символічного простору, одна з яких – космологічна архітектура, підтримуються та передаються у традиції;

б) "ізоморфізм", властивий концепту космологічної архітектури (сакральному простору, символічному простору): яким чином, через які структури та ходи мислення виявляються ізоморфні простір космосу, тієї чи іншої сакральної реальності, простору міста.

До цих питань представлені нами дослідження лише підводять, знайти філософські відповіді чи висунути філософські гіпотези – завдання майбутніх публікацій.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Готинян-Журавльова, В. В. (2022). Особистісне вимірювання людини у контексті взаємодії соціуму і культури. *Вісник Львівського університету. Серія Філософсько-політологічні студії*, 44, 27-33.

- Даниленко, В. М. (1986). *Кам'яна Могила*. Київ: Наукова думка.
- Добролюбський, А. О., & Челомбитко, А. П. (1999). Одеса – город Солнца. *Ланжерон* (с. 6-7). Одеса.
- Завгородній, Ю. (2021). Класична індійська філософія в оксфордській серії «Історія філософії без жодних прогалин». *Sententiae*, 40(2), 66-84. <https://doi.org/10.31649/sent40.02.066>
- Завгородній, Ю. Ю., & Остапенко, М. А. (1999). Сакральний вимір острова Хортиця (до постановки питання). *Культурологічні студії*, 2, 247-275.
- Кирилюк, О. (2022). Аліментарний універсально-культурний код у діалозі Григорія Сковороди «Вдячливий Єродій». *Діа/Докса*, 2(38), 7-14. [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2022.2\(38\).283057](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2022.2(38).283057)
- Секундант, С. (2021). Ляйбніц і Вольф: критичні засади ідеї наукової революції у філософії. *Sententiae*, 40(1), 44-66. <https://doi.org/10.31649/sent40.01.044>
- Сорочук, А. (2018). Десакралізація простору сучасного міста. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*, 21, 91-97.
- Сумченко, І. (2022). Концепт «потойбіччя» у давніх міфологічних системах: уявлення та роль у культурі. *Діа/Докса*, 2(38), 85-97. [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2022.2\(38\).283065](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2022.2(38).283065)
- Тихомирова, Ф. (2018). Трансформація сакрального простору європейського міста. *Діа/Докса*, 1(29), 21-31. [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2018.1\(29\).146515](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2018.1(29).146515)
- Чмихов, М. (1992). *Вісім тисячоліть археологічної космології в Україні. Космос Древньої України*. В. Довгич (Ред.), Трипілля-Троянь: Міфологія Філософія Етногенез. Київ.
- Akkach, S. (2005). *Cosmology and Architecture in Premodern Islam: An Architectural Reading of Mystical Ideas*. Albany: SUNY Series in Islam.
- Angebert, J. M. (1974). *Les Cites. Magiques*. Paris: Albin Michel
- Ardalan, N., & Bakhtiar, L. (2004). *The sense of unity: The sufi tradition in Persian architecture*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bonfanti, A. (2023). *Popolo ario venuto dal Nord. La grande migrazione dei Siculi in Sicilia dall'Italia peninsulare (XIII-XI sec. a.C.)*. (Vol. 1). Firenze: Passaggio Al Bosco.
- Burckhardt, T. (2008). *An Introduction to Sufi Doctrine*. World Wisdom.
- Bussagli, M. (2003). *Capire l'Architettura*. Firenze: Giunti Gruppo Editoriale.
- Eliade, M. (1965). *Le sacré et le profane*. Paris: Galimard.
- Frazer, J. (1929). *The Fasti of Ovid*. London: Macmillan And Company.
- Haider, S. G. (1988). Islam, Cosmology, and Architecture. In M. B. Sevckenko (Ed.), *Theories and Principles of Design in the Architecture of Islamic Societies*. Cambridge, Massachusetts: Aga Khan Program for Islamic Architecture.
- Hancock, G., & Bauval, R. (2004). *Talisman: Sacred Cities, Secret Faith*. Tisbury: Element Books.
- Hancock, G., & Bauval, R. (1996). *The Message of the Sphinx: A Quest for the Hidden Legacy of Mankind*. New York: Crown Publishers.
- Haninger, S. K. (2003). *Touches of Sweet Harmony. Pythagorean Cosmology and Renaissance Poetics*. San Marino (California): Huntington Library.
- Hautecoeur, L. (2001). *Mystique et architecture. Symbolisme du cercle et de la coupole*. Paris: A. et J. Ricard.
- Hawkins, G. S. (1965). *Stonehenge Decoded*. Doubleday.
- Hurzhy, K. (2021). Idea and myth of the city from the philosophical research viewpoint. *European philosophical and historical discourse*, 7(3), 151-157.
- King, D. A. (1982). *Astronomical Alignments in Medieval Islamic Religious Architecture*. Urton.
- Kollar, L. P. (2006). *Symbolism in Christian Architecture of the First Millenium*. University of New South Walls.
- Kramrisch, S. (1999). *The Hindu Temple*. Milano: Trento.
- Lagopoulos, A. Ph. (1995). *Urbanisme et Semiotique*. Paris: Economica.
- Levi, A. (2003). *Les machines à faire-croire: Formes et fonctionnements de la spatialité religieuse*. Paris: Economica.
- Lockyer, J. N. (1894). *The Dawn of Astronomy: A Study of Temple Worship and Mythology of the Ancient Egyptians*. London: Cassell and Company Limited.
- Nasr, S. H. (2004). *Islamic Science*. London: World et Islam Publishing.
- Prat, G. (1999). *L'architecture invisible*. Bonchamp-les-Laval: Maison D'editions «ARKXANA VOX».
- Prat, G. (2004). *Résonances du sacré*. Bonchamp-les-Laval: Imprimerie Barneoud.
- Prat, G. (2005). *L'architecture cosmique*. Bonchamp-les-Laval: Imprimerie Barneoud.
- Snodgrass, A. (2021). *Architettura, Tempo, Eternità: Il simbolismo degli astri e del tempo nell'architettura della Tradizione, a cura di Guglielmo Bilancioni*. Torino: Harmonia Mundi.
- Warburg, A. (1980). *Ausgewählte Schriften und Würdigungen*. Baden-Baden: Koerner.

REFERENCES

- Akkach, S. (2005). *Cosmology and Architecture in Premodern Islam: An Architectural Reading of Mystical Ideas*. Albany: SUNY Series in Islam.
- Angebert, J. M. (1974). *Les Cites. Magiques*. Paris: Albin Michel
- Ardalan, N., & Bakhtiar, L. (2004). *The sense of unity: The sufi tradition in Persian architecture*. Chicago: University of Chicago Press.

- Bonfanti, A. (2023). *Popolo ario venuto dal Nord. La grande migrazione dei Siculi in Sicilia dall'Italia peninsulare (XIII-XI sec. a.C.)*. (Vol. 1). Firenze: Passaggio Al Bosco.
- Burckhardt, T. (2008). *An Introduction to Sufi Doctrine*. World Wisdom.
- Bussagli, M. (2003). *Capire l'Architettura*. Firenze: Giunti Gruppo Editoriale.
- Chmykhov, M. (1992). *Eight thousand years of archaeological cosmology in Ukraine. Cosmos of Ancient Ukraine*. V. Dovhych (Ed.), Tripillia-Troyan: Mythology, Philosophy, Ethnogenesis. Kyiv.
- Danylenko, V. M. (1986). *Stone Grave*. Kyiv: Scientific opinion.
- Dobrolyubsky, A. O., & Chelombitko, A. P. (1999). Odessa - the city of the Sun. *Langeron* (p. 6-7). Odesa.
- Eliade, M. (1965). *Le sacré et le profane*. Paris: Galimard.
- Frazer, J. (1929). *The Fasti of Ovid*. London: Macmillan And Company.
- Haider, S. G. (1988). Islam, Cosmology, and Architecture. In M. B. Sevchenko (Ed.), *Theories and Principles of Design in the Architecture of Islamic Societies*. Cambridge, Massachusetts: Aga Khan Program for Islamic Architecture.
- Hancock, G., & Bauval, R. (2004). *Talisman: Sacred Cities, Secret Faith*. Tisbury: Element Books.
- Hancock, G., & Bauval, R. (1996). *The Message of the Sphinx: A Quest for the Hidden Legacy of Mankind*. New York: Crown Publishers.
- Haninger, S. K. (2003). *Touches of Sweet Harmony. Pythagorean Cosmology and Renaissance Poetics*. San Marino (California): Huntington Library.
- Hautecoeur, L. (2001). *Mystique et architecture. Symbolisme du cercle et de la coupole*. Paris: A. et J. Ricard.
- Hawkins, G. S. (1965). *Stonehenge Decoded*. Doubleday.
- Hotynyan-Zhuravlyova, V. V. (2022). Personal measurement of a person in the context of the interaction of society and culture. *Bulletin of Lviv University. Philosophical and political studies series*, 44, 27-33.
- Hurzhy, K. (2021). Idea and myth of the city from the philosophical research viewpoint. *European philosophical and historical discourse*, 7(3), 151-157.
- King, D. A. (1982). *Astronomical Alignments in Medieval Islamic Religious Architecture*. Urton.
- Kirilyuk, O. (2022). Alimentary universal cultural code in Hryhoriy Skovoroda's dialogue "Grateful Herodius". *Δόξα/Doxa*, 2(38), 7-14. [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2022.2\(38\).283057](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2022.2(38).283057)
- Kollar, L. P. (2006). *Symbolism in Christian Architecture of the First Millenium*. University of New South Walls.
- Kramrisch, S. (1999). *The Hindu Temple*. Milano: Trento.
- Lagopoulos, A. Ph. (1995). *Urbanisme et Semiotique*. Paris: Economica.
- Levi, A. (2003). *Les machines à faire-croire: Formes et fonctionnements de la spatialité religieuse*. Paris: Economica.
- Lockyer, J. N. (1894). *The Dawn of Astronomy: A Study of Temple Worship and Mythology of the Ancient Egyptians*. London: Cassell and Company Limited.
- Nasr, S. H. (2004). *Islamic Science*. London: World et Islam Publishing.
- Prat, G. (1999). *L'architecture invisible*. Bonchamp-les-Laval: Maison D'editions «ARKXANA VOX».
- Prat, G. (2004). *Résonances du sacré*. Bonchamp-les-Laval: Imprimerie Barneoud.
- Prat, G. (2005). *L'architecture cosmique*. Bonchamp-les-Laval: Imprimerie Barneoud.
- Secundant, S. (2021). Leibniz and Wolff: critical foundations of the idea of a scientific revolution in philosophy. *Sententiae*, 40(1), 44-66. <https://doi.org/10.31649/sent40.01.044>
- Snodgrass, A. (2021). *Architettura, Tempo, Eternità: Il simbolismo degli astri e del tempo nell'architettura della Tradizione, a cura di Guglielmo Bilancioni*. Torino: Harmonia Mundi.
- Sorochuk, A. (2018). Desacralization of the space of the modern city. *Bulletin of Lviv University. Series of philosophical and political studies*, 21, 91-97.
- Sumchenko, I. (2022). The concept of the "afterlife" in ancient mythological systems: representation and role in culture. *Δόξα/Doxa*, 2(38), 85-97. [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2022.2\(38\).283065](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2022.2(38).283065)
- Tikhomirova, F. (2018). Transformation of the sacred space of the European city. *Δόξα/Doxa*, 1(29), 21-31. [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2018.1\(29\).146515](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2018.1(29).146515)
- Warburg, A. (1980). *Ausgewählte Schriften und Würdigungen*. Baden-Baden: Koerner.
- Zavhorodniy, Yu. (2021). Classical Indian Philosophy in the Oxford History of Philosophy with No Gaps Series. *Sententiae*, 40(2), 66-84. <https://doi.org/10.31649/sent40.02.066>
- Zavhorodniy, Yu. Yu., & Ostapenko, M. A. (1999). The sacred dimension of the island of Khortytisia (before the question is asked). *Cultural studies*, 2, 247-275.

Political Myth-Making in Social Communications

UDC: 130.2:316.77

DOI: <https://doi.org/10.15421/172447>**Orokhovska Liudmyla**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-3536-0378>, liudmyla.oroKhovska@npp.nau.edu.ua**Koshetar Uliana**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-7713-1576>, upkoshetar@gmail.com*National Aviation University (Kyiv, Ukraine)*

Abstract

The relevance of the study is due to the increasing influence of political myth-making on the consciousness of individuals and society. Researching the topic is important for understanding how political mythmaking affects democratic institutions and processes, and what measures can be taken to minimize the negative consequences.

The purpose of the article is to study, in the context of accelerating and complicating socio-political processes, the role of myth-making as an irrational component in social communication and its influence on symbol formation, values, attitudes, identity and identifying destructive tendencies in the political consciousness of society under the influence of political myth-making.

Research results. Political myths are used by power structures to legitimize the actions of power structures, strengthen authority and create the necessary social conditions for the implementation of political programs. Myths help to create a certain picture of reality, which is perceived by citizens as objective and inviolable. The creation and dissemination of political myths has undergone significant changes thanks to the development of the Internet and social media. The latter have become a platform for political communication, thanks to which political myths are widely spread. Digital technologies are changing the nature of political mythmaking. Political myths can have both positive and negative consequences for democratic processes. On the one hand, they can contribute to the consolidation of society around common values and goals. On the other hand, myths can be used for disinformation, creating tensions and conflicts in society.

Conclusions. The formation of a political nation in the context of Ukraine's struggle for independence requires a balanced approach to the basics of political myth-formation, which will free the national political and cultural space from pseudo-myths and destructive mythologemes, help develop a constructive mythological system as a powerful tool of ideological and cultural influence and integrate into the world civilization of the future.

Keywords: mythogenesis, mythological worldview, communication, manipulative influence, political mythology

Політична міфотворчість у соціальних комунікаціях

Ороховська Людмила, Кошетар Ульяна*Національний авіаційний університет (Київ, Україна)*

Анотація

Актуальність дослідження обумовлена посиленням впливу політичної міфотворчості на свідомість людини та суспільства. Дослідження теми є важливим для розуміння того, як політична міфотворчість впливає на демократичні інституції та процеси та яких заходів можна вжити, щоб мінімізувати негативні наслідки.

Метою статті є дослідження, в умовах прискорення та ускладнення соціально-політичних процесів, ролі міфотворчості як ірраціонального компонента в соціальній комунікації та її впливу на символотворення, цінності, установки, ідентичність та виявлення деструктивних тенденцій політичної свідомості суспільства під впливом політичної міфотворчості.

Результати дослідження. Політичні міфи використовуються владними структурами для легітимізації дій владних структур, зміцнення авторитету та створення необхідних соціальних умов для реалізації політичних програм. Міфи допомагають створити певну картину дійсності, яка сприймається громадянами як об'єктивна і непорушна. Створення та поширення політичних міфів зазнало значних змін завдяки розвитку Інтернету та соціальних мереж. Останні стали майданчиком для політичної комунікації, завдяки чому широко поширюються політичні міфи. Цифрові технології змінюють природу політичної міфотворчості. Політичні міфи можуть мати як позитивні, так і негативні наслідки для демократичних процесів. З одного боку, вони можуть сприяти консолідації суспільства навколо спільних цінностей і цілей. З іншого боку, міфи можуть використовуватися для дезінформації, створення напруги та конфліктів у суспільстві.

Висновки. Становлення політичної нації в межах боротьби України за незалежність потребує вираженого підходу до засад політичного міфотворення, що дасть змогу звільнити національний політичний та культурний простір від псевдоміфів і деструктивних міфологем, допоможе виробити конструктивну міфологічну систему як потужний інструмент ідеологічного та культурного протистояння, повернути Україну до європейського етосу та інтегрувати її у світову цивілізацію майбутнього.

Ключові слова: міфогенез, міфологічний світогляд, комунікація, маніпулятивний вплив, політична міфологія

Вступ.

Актуальність дослідження обумовлена дослідженням ролі політичної міфотворчості в сучасному суспільстві, питаннями міфологізації політичної свідомості під впливом мас-медіа, використанням архетипів у іміджології. Використання міфів як емоційних, образних символічних конструкцій, які сприймаються як істинні та які містять здебільшого схвалювані зразки поведінки, дозволяє політтехнологам конструювати медіареальність у спрощеній для сприймання моделі, надавати духовного смислу створюваним образами, створювати цінності, надихати і мотивувати на досягнення певних цілей. У гібридних війнах міфи використовуються для конструювання квазіреальності через фальсифікацію історичних подій, створення образів нових героїв та дискредитації, за допомогою фейків, старих.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Дослідження політичної міфології має давню традицію. У працях Платона, Аристотеля, Орігена, Р. Бекона, Дж. Віко піднімалися питання впливу міфів на політичне життя суспільства.

У XX ст. представники психоаналітичної школи (Е. Лоренц, В. Райх, О. Ренк) політичне міфотворення розглядали як певну форму символічного задоволення несвідомих потягів, наприклад, потягу до насилля. К.-Г. Юнг та М. Еліаде, розробники теорії архетипів колективного несвідомого, розглядали політичні міфи як систему архетипів колективного несвідомого.

Поява мереж сучасних засобів комунікації, з їх можливостями потужного впливу на свідомість людини, актуалізувала дослідження взаємозв'язку міфів та ідеології. У дослідження Р. Барта, Е. Блоха, С. Жижека, Г. Лассуела, К. Манхейма, Ю. Мольтмана, Ж. Еллюля піднімаються питання ролі політичної міфотворчості в політичному дискурсі XX ст.

Дослідженню проблематики сучасної політичної міфотворчості присвячені праці українських дослідників: О. Донченка (Донченко, 2012), А. Зелененка (Зелененко, 2024), С. Куцепал (Куцепал, 2016), О. Чадюка (Чадюк, 2015). Роль міфів у російсько-українській війні досліджують В. Андрусишин (Андрусишин, 2023), Ю. Горбенко (Горбенко, 2021).

Метою статті є дослідження, в умовах прискорення та ускладнення соціально-політичних процесів, ролі міфотворчості як ірраціонального компонента в соціальній комунікації та її впливу на символотворення, цінності, установки, ідентичність та виявлення деструктивних тенденцій політичної свідомості суспільства під впливом політичної міфотворчості.

Результати дослідження.

Міфи були первинним способом освоєння світу, який впродовж віків пояснював буття людини і природи. Образи міфів використовуються в релігії, мистецтві, літературі, політиці. Політична міфологія

є різновидом соціальної. Її дослідження вимагає звернення до архаїчної складової менталітету, де містяться архетипічні уявлення про владу, які є притаманні політичній міфології (демократія чи монархія), правителя (деміурга, керманіча нації, батька) та піраміду владних відносин. Міфогенез в політиці виконує роль пропаганди, спрямованої на певні цілі. У такій міфотворчості немає місця істині та фактам, а є лише яскраві образи, які мають зв'язки з архаїчною міфологією, та ілюзії щодо майбутнього.

Міфотворення започатковано ще в період первісного суспільства. Його поява пов'язана з розвитком мислення – появою уяви, що дозволило створити світ символів, які не завжди раціонально пояснюють світ, його будову та причинно-наслідкові зв'язки, але здатні вказати на щось вище, ірраціональне та приховане від загального розуміння. Події, що оповідають міфи, сприймалися людьми того часу як реальність, існуюча чуттєво-переживана дійсність. Міф постає не просто розповіддю, а подією, реальністю, що формується уявою з образів. Е. Касіер звертає увагу на синкретизм міфу, де уявне збігається з дійсним. Людині з міфологічним світоглядом притаманне сприйняття образів міфів як цілком об'єктивних, притаманна нерозчленованість світу на уявний та реальний, ототожнення цілого та частин, коли частина є тією ж річчю, що і ціле, оскільки є реальним носієм дії (Cassirer, 2014).

Використовуючи образи класичних міфів (Героя, Ворога, Друга, Дива) сучасні міфотворці конструюють найрізноманітніші міфи з метою донесення потрібної інформації та впливу на свідомість людей. Ж. Дельоз зазначав, що міф це дія. Завдяки символічним дійствам таким як ритуал, обряд, церемонія, танець, все, що пов'язано з магією, є результатом події. Людина не є стороннім спостерігачем події, подія є частиною її життя і свідомості, а переживання подій – ототожнення з ними. Міф як подія моделює картину світу у свідомості людини, дає відчуття єдності зі світом, своєї значущості, причетності до того, що відбувається (Deleuze, 1990). Міфологічний світогляд, який виник найраніше з трьох історичних типів світогляду, попри появу релігійного та філософського, у трансформованому вигляді притаманний сучасному суспільству.

К. Леві-Стросс, відомий антрополог і структурний антрополог, досліджував проблему трансформації міфу в своїй праці «Міфологіки» (Mythologiques). Зокрема, його ідеї про трансформацію міфів та їх адаптацію у різних суспільствах можна знайти у першій книзі з цієї серії, яка називається «Сирі і варені» (Le Cru et le Cuit), опублікованій у 1964 році. Філософ аналізує трансформацію та адаптацію міфів у різних культурах, та звертає увагу, що, при цьому, вони зберігають свою сутність. Він досліджував зміни певного міфу, за умов переходу з одного суспільства до іншого та як зміни впливають на структуру і функцію

міфу (Lévi-Strauss, 1964). Такої ж думки дотримується М. Еліаде, який зазначав: «Міфологічне мислення може відкинути свої колишні застарілі форми, може адаптуватися до нових соціальних умов, до нових культурних віянь, але воно не може зникнути остаточно» (Eliade, 2010).

Уперше термін «політичні міфи» був використаний І. Буле (кінець XVIII ст.) для характеристики дофілософського світогляду. Посилений інтерес до політичної міфології спостерігався в усі переломні епохи. Творення національних держав та революційні події супроводжувалися політичним міфогенезом, який передбачав використання символів, що дозволяли етнічним, національним рухам та політичним партіям ірраціонально впливати на маси.

Політичний міф як політична технологія і політична ідеологія формується в XX ст., що пов'язано з кризовими станами, катастрофічними соціальними змінами – війнами та революціями. У такі часи раціональні сили, які перешкоджали виходу старих міфічних концепцій, слабшають, люди прагнуть швидких відповідей та вирішення питань, що спонукає їх звернутися до міфології. Е. Кассіер звертає увагу, що міфи неможливо викоринити з суспільної свідомості, їх можна тільки придушити і підкорити, щоб у «годину Х» опанувати настроєм мас. В умовах кризи в соціумі посилюється здатність до символічної інтерпретації, і, як звертає увагу Е. Кассіер, унаслідок цього негативна енергія міфу виводиться на перший план та може створити загрозу для раціонального мислення й адекватного розуміння дійсності (Cassirer, 2014, p. 284).

Політична міфотворчість є складовою ідеології, завданням якої ідеології є зміна свідомості людини. Держава, формуючи ідеологію та задаючи, за допомогою неї, вектор подальшого розвитку, виконує консолідуючу функцію у суспільстві. Ідеологи, за допомогою міфів-ідей для певної аудиторії, що цілеспрямовано конструюються з опорою на образи-архетипи, створюють на їх основі нові ідеї. Міфічні образи несуть ідею сакральності, і таким чином ідея задає образ. Е. Кассіер вказував, що, з одного боку, політичний міф – продукт масової свідомості, що виник за певних умов, а з іншого – продукт цілеспрямованого ідеологічного виробництва.

Сучасні політичні міфи, на відміну від архаїчних, які вдавалися до категоричних заборон певних дій, намагаються впливати набагато глибше – на психіку та світогляд соціуму, змінити менталітет людей, щоб у майбутньому керувати їх поведінкою. Витончений вплив сучасної політичної міфотворчості Е. Кассіер порівнює зі «змією, яка намагається паралізувати свою жертву, перш ніж її проковтнути. Люди здаються без особливого спротиву. Вони підкорені та підпорядковані набагато раніше, ніж встигають зрозуміти, що відбувається» (Cassirer, 2014, p. 286).

На відміну від «вічних» міфів, що створювалися на основі архетипів Добра та Зла, образів Героя та Ворога, які вкорінені в менталітеті народу, ідеологи вдаються і до технологічних міфів, що створюються для реалізації миттєвих політичних завдань. Такі міфи спрямовуються на вирішення певних владних завдань та є значно раціоналізованими. Звернення до міфів у політичному дискурсі обумовлюється доступністю їх сприйняття для широкого загалу, впливом на емоції, здатністю викликати співпереживання. Прагнучи посилити вплив на маси, політики звертаються до міфотворчості, яка, на відміну від релігії, дає можливість вибудовувати стратегії у залежності від змін у суспільстві. Релігія у свою чергу орієнтована на догматичні принципи та цінності, і тому не пристосована для гнучкого реагування у вирі подій політичного життя. Пластичність, гнучкість, донесення інформації в спрощеному вигляді, легкість для сприйняття міфу дозволяє використовувати міфотворення для впливу на політичну свідомість.

С. Жижек досліджує ідеї міфу та міфотворчості. Філософ висвітлює роль ідеології, фантазії та міфу в конструюванні суспільної свідомості та політичної реальності. Він інтегрує марксистський аналіз з лаканівською психоаналітичною концепцією для пояснення феномену впливу міфів на трансформацію ідеологічних структур (Žižek, 1989; Žižek, 2008; Žižek, 2009).

Кризи та війни, коли людина, переважно, не може пояснити те, що відбувається, на основі раціоналізму, зростання темпів життя, яке призводить до невпевненості людини в собі, викликає втрату її орієнтації в сучасному світі, песимізм та апатію, залишають все менше часу для раціонального осмислення того, що відбувається у світі та штовхають її до пошуку відповіді в ірраціональних структурах, якими є міфи. Ю. Горбенко слушно зазначив, що «міфологічна свідомість в умовах війни стає домінуючою формою сприйняття реальності, внаслідок чого людина починає демонструвати більш примітивні форми мислення і поведінки» (Горбенко, 2021, p. 36).

Е. Тоффлер з метою актуалізації проблеми впливу на соціум надшвидких змін запропонував поняття «футуршок», яким описав стрес та дезорієнтацію, що притаманні людям у періоди, коли прискорення темпів змін все більше набирає силу, охоплює високорозвинені країни з швидкістю, яка дедалі більше зростає. «Футуршок – часовий феномен, продукт стрімких темпів змін у суспільстві. Він виникає через накладення нової культури на стару. Це культурний шок в нашому власному суспільстві, але з гіршими наслідками, чим при зіткненні з іншими культурами», – зазначає Е. Тоффлер (Toffler, 1990, p. 12).

«Накладання нової культури на стару» дає можливість ідеологами використати потужні

пласти архаїчного – міфи, архетипи, символи та для досягнення певних цілей. М. Еліде (Eliade, 2010) звертає увагу, що міф є розповіддю про архетипічні події, що мають символічне значення, вказує на необхідність копіювання їх в ритуалах, переконує в реальності цих подій через емоції, що охоплюють людину під час повторень ритуальних дійств. Через політичні символи, за допомогою архетипів та міфологем, політичне міфотворення виступає епістемологічним інструментом моделювання політичної сфери буття.

Завдання політичних міфів є, по-перше, донести до індивідів необхідну інформацію, по-друге, за допомогою міфічного ідеалу вплинути на реальні вчинки людей та стати інструментом політичних трансформацій суспільства, сконструювати нове соціально-політичне буття. Творення політичних міфів активно використовується в політичному процесі сучасності з метою впливу на електорат, в політичному маркетингу, політичній рекламі, PR та імеджелогії.

У політичному дискурсі поняття «міф» може вживатися і в негативному сенсі, акцентуючи увагу, що він фальсифікує факти, тенденційно піходить до відбору матеріалу або його інтерпретації. Найчастіше, таке тлумачення поняття «міф» використовується представниками іншої ідеології, оскільки чим більшою є різниця в ідеологічній орієнтації автора та представників політичної опозиції, тим більшою є ймовірність відторгнення політичного міфу.

Політичні міфи можуть використовуватися для ідентифікації індивідів, їх консолідації та формування соціальної ідентичності. В ідентифікаційних міфах активно використовується міфологема «Ми». Такі міфи спрямовані консолідувати соціальні групи та сформувати колективну ідентичність цих груп. У творенні таких міфологем важливе значення має апелювання до образу Минулого – спільної історії та політичної мети – образу Світлого Майбутнього.

Політика мультикультуралізму в країнах Заходу загострила проблеми внутрішньої багатоманітності. Аналізу змін суспільної свідомості, а саме – визначенню ідентичності «плавильного тигля народів» (США) присвячена праця С. Гантінгтона «Хто ми?» (Huntington, 2004). Якщо для особистості его-комплекс постає як самоідентифікація, відповідь на питання: «Хто я?», то для спільноти питання ідентифікації постає у формулюванні: «Хто ми?».

С. Гантінгтон, аналізуючи сутність та виклики для національної ідентичності американців, що посилюлися у зв'язку з посиленням міграційних процесів, масовою імміграцією латиноамериканців, які вимагають введення іспанської мови як другої офіційної, політикою мультикультуралізму, зникненням СРСР – зовнішнього ворога як фактору, що стимулює національну самосвідомість, говорить про те, що ці фактори стали викликом для політичного

міфу про США як «плавильний тигль народів». С. Гантінгтон висловлює занепокоєння, що «латинська» імміграція може перетворити США на країну «подвійної культури» (англійської та іспанської), що остаточно приведе до розколу суспільства та прогнозує, що «Америка втратить свою лінгвістичну і культурну єдність, як Канада, Швейцарія та Бельгія» (Huntington, 2004, p. 47).

Такі типи особистісної орієнтації як космополітичного та локалістського по-різному відносяться до інтеграції в інші культури. Якщо космополіти почувають себе так же «вдома» в рамках культур інших народів, як у своїй власній, то локалісти, проживаючи в інших країнах, відмовляються асимілюватися в їхню культуру та намагаються зберегти власну національно-культурну ідентичність.

Найвищим рівнем ідентифікації С. Гантінгтон називає приналежність до певної цивілізації. «Цивілізації – це самі великі «ми», всередині яких кожен почуває себе в культурному відношенні як вдома і відрізняє себе від решти «їх» (Huntington, 2002, p. 51). Проте визнання С. Гантінгтоном найвищим рівнем ідентифікації приналежність до певної цивілізації є досить небезпечним. Цим можуть скористатися екстремісти, щоб протиставити народи і розпочати глобальне зіткнення. Така ідентифікація є одномірною й не враховує інших аспектів людського життя та ідентифікацій. Інші розмежування (наприклад, прибічниками різних політичних переконань, представниками певних національностей і територій, мовними групами й ін.) зводяться нанівець цими ніби найбільш досконалими способами визначення відмінностей між людьми. Більше того, ті, хто провокують глобальне протистояння чи локальні конфлікти, намагаються нав'язати людям почуття самотності, яке насамперед об'єднує їх і відділяє від решти світу.

Дж. Фрідман, досліджуючи ідентичності в сучасному соціумі, виділяє такі нові типи: етнічний, націоналістичний, релігійно-фундаменталістський та локальний. Використання різних орієнтацій в політичному житті політичними силами може мати наслідком посилення етнічних та локальних рухів; конфліктів та локальних воєн; утворення общин, основаних на локальних характеристиках, яким притаманна власна культурна самосвідомість і які прагнуть до автономії стосовно національно-державних центрів; різке посилення фундаменталістських релігійних рухів. Дж. Фрідман, звертає увагу, що етніфікація веде до створення розмаїття ідеологій, які швидко поширюються в усьому світі та сприяють активній політизації серед іммігрантських меншин, субнаціональних регіонів та місцевого населення. Втрата гегемонії центру приймає форму мультинаціоналізму, а етнічна консолідація веде до формування нових еліт, що

приводить до виникнення нового соціального порядку глобального рівня (Friedmann, 1993, p. 205-234).

Мобілізаційні міфи вибудовуються на інтеграції груп на основі образу спільного ворога. Тут використовуються образи Злодія, Ворога робиться акцент на міфологемі «Вони», що допомагає політичним лідерам, спираючись на ірраціональну віру, впливати на маси, апелюючи до загрози спільноті від внутрішнього чи зовнішнього Ворога.

У сучасному політичному міфогенезі міф, з феномену, що описує світ, перетворюється в інструмент для легітимації учасників політичного життя, засобом донесення інформації для широких верств населення, особливо в умовах організації протестних акцій проти правлячого режиму. Сукупність сюжетів і образів міфів, апелювання до архетипів дає можливість міфотворцям сучасності, на основі подібності, аналогії з міфічними формами впливати на електорат. Провладні партії, апелюючи до сакральності образу Правителя, необхідності його фігури в управлінні для забезпечення миру та добробуту в суспільстві та пов'язуючи з ним усе, що важливе для суспільства, виправдовують будь-які помилки цього носія влади.

У політичній свідомості цивілізацій Сходу та Заходу існують різні традиції в основі моделей та архаїчних образів, що пов'язано з специфікою їх політичного та культурного буття. Міфологія конфуціанського суспільства Китаю вибудована на таких головних цінностях: Держава (об'єкт) і Стабільність (вектор), що підтримуються тріадою Мир, Порядок, Традиції (перший ярус); Ієрархія, Ритуал, Минуле (конфуціанське) знання (другий ярус). Опорою будь якої держави є мир. На Сході він розуміється в трьох іпостасях: 1) мир всередині людини – душевно-психологічна напруга; 2) мир між людьми – соціальна стабільність; 3) мир між державою і її оточенням – зовнішньополітична стабільність. В усіх цих тлумаченнях Мир спирається на Порядок – регламентовану стійкість відносин у суспільстві і між суспільством та природою. Порядок спирається на Традиції – рецепти взаємовідношень, які вироблені минулими поколіннями. Щоб панував Мир, необхідний чіткий розподіл усіх речей і явищ життя людей по їх значимості – панування Ієрархії. Але однієї Ієрархії недостатньо, бажаний автоматизм у всіх поступках людей, який досягається неухильним виконанням Ритуалу. У традиційному далекосхідному суспільстві Ритуал охоплює практично всі дії людей. Усі названі цінності мають єдине ідеологічне обґрунтування – конфуціанське вчення, в якому можна знайти відповіді на будь-які питання, що виникають у житті людини.

Для європейській цивілізації головними цінностями є цінність-об'єкт – Особистість і цінність-вектор – Розвиток. Вони охоплюють такі основні цінності першого порядку як Свобода,

Рівність, Братерство та другого – Праця, Еквівалент (еквівалентний обмін), Приватна власність, Закон (право), які підтримують цінності першого ярусу, забезпечують їх втілення в життя. Базові образи різних цивілізацій характеризуються абсолютною стійкістю, у тому числі образи влади та ідеального правителя. Але, незважаючи на різні цінності і їх ієрархію, у міфах всіх цивілізацій є мрії про золотий вік, що буде відновлений чесним і добрим правителем.

Ідеологія та міфологія мають багато спільного. Міфи інформували, пояснювали існуючі в суспільстві норми, порядки, відносини, обґрунтовували всі феномени життя архаїчного суспільства. Ідеологія в сучасному суспільстві теж постає як система вірувань, яка пояснює, обґрунтовує та виправдовує певний політичний устрій та визначає мету розвитку суспільства.

К. Г. Флуд звертає увагу, що політичний міф є носієм ідеологічної функції. У таких міфах політичні події подаються в інтерпретації, яка необхідна міфотворцю. Політичні міфи в доступній формі, замінюючи раціональне в поясненні світоустрою нерациональним, апелюючи до архаїчних пластів свідомості, розповідають про політичні події та політичних лідерів, політичну історію та політичні системи, змальовують модель для сьогодення і перспективу майбутнього, де добро, нарешті, переможе зло. Як зауважує К. Г. Флуд, поняття «правда», «правильність», «визнання» не демонструються відкрито будівниками політичного міфу, але є важливою його опорою, вказують на «ворогів» і «неправду» (Flood, 2002).

Для того, щоб міф-ідея перетворився в міф-подію, створюються зовнішні механізми – обряди та ритуали, що ведуть до переживань та проживання міфу. На основі міфу-ідеї твориться соціальний простір: змінюються назви населених пунктів, вулиць та площ, встановлюються біг-борди ідейними закликами, з зображеннями політичних лідерів, впроваджується нова ідейна символіка.

Нове міфотворення супроводжується розвінчанням старої міфології. Ю. Горбенко зазначав, що в умовах російсько-української війни відбулося зруйнування міфу про «єдність українського, російського та білоруського народів» (Горбенко, 2021, с. 35). Реалії російсько-української війни, яка розпочалася у 2014 році, зруйнували ряд міфів, які домінували в політичному просторі. Наприклад, було зруйновано міф про «непереможність» російської армії. З політичного простору України була викорінена радянська політична символіка (червона зірка, георгіївська стрічка, символіка СРСР. Як слушно звертає увагу В. Андрусишин, на зміну їй «приходить інша – від байрактарів та банок з огірками до бавовни й соняхів (іншими словами, усе, що наближає перемогу нашої країни в цій війні)».

Висновки.

Виникнення політичної міфології обумовлене завданням ідеологів створити новий соціальний простір буття людини, вплинути на самоідентифікацію як людини, так і соціальних груп. Нова міфотворчість, яка є міфами другого покоління з використанням образів та концептів стародавніх міфів – міфів першого покоління, формує певні стереотипи на основі давніх архетипів. Політичні неоміфи – міфи другого покоління використовуються для формування ідеологічного простору. Звернення ідеологів до образів та символів міфів першого покоління дозволяє посилити вплив на свідомість, оскільки вони сприймаються людьми як природні, рідні, такі, що викликають емоційний відгук. Використання образів архаїчних міфів дозволяє у спрощеній формі донести ідеї, підкріпити їх діями-ритуалами та перетворити політичний міф у подію людського життя.

Політична міфотворчість може містити у собі небезпечні моменти: образи архетипів, міфологічні символи можуть використовуватися політиками для створення емоційної напруженості, конфлікту інтересів різних етнічних, соціально-політичних груп та обґрунтування воєн. Звернення до

архетипів як до сфери колективного несвідомого, яка вміщує в узагальненій формі весь людський досвід (психоемоційні стани, уявлення, образи, патерни поведінки), особливо якщо вони сформовані в результаті колективних травм (війни, голод, епідемії, катастрофи) збільшує ймовірність розвитку колективної психопатології, масового психозу чи ментальної епідемії. Політичні міфи можуть насаджуватися представниками інших країн заради посилення їх впливу на суспільну свідомість.

Становлення політичної нації в межах боротьби України за незалежність потребує виваженого підходу до засад політичного міфотворення, що дасть змогу звільнити національний політичний та культурний простір від псевдоміфів і деструктивних міфологем, допоможе виробити конструктивну міфологічну систему як потужний інструмент ідеологічного та культурного протистояння, повернути Україну до європейського етосу та інтегрувати її у світову цивілізацію майбутнього. На нашу думку, вивчення саме цього аспекту є перспективним напрямом подальших не лише теоретичних пошуків, а й прикладних досліджень.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Андрусишин, В. (2023). До питання політичної міфології як складової української політичної культури на сучасному етапі. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв: науковий журнал*, 1, 87-92.
- Горбенко, Ю. (2021). Особливості використання міфів у гібридній російсько-українській війні. *Вісник Львівського університету. Психологічні науки*, 10, 32-38.
- Донченко, О. (2012). *Архетиповий менеджмент*. Кіровоград: Імекс-ЛТД.
- Зелененко, А. (2024). Сучасне мас-медіа як середовище формування міфів. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*, 16(Спецвипуск), 20-26.
- Куцупал, С. (2016). Політичний міф: версія Ролана Барта. *Гілея: науковий вісник*, 112, 109-111.
- Чадюк, О. М. (2015). Пропаганда ідей та сучасне українське міфотворення. *Український соціум* (с. 734-749). Київ: Знання України.
- Cassirer, E. (2014). *The Myth of the State*. Middletown: Book Crafters.
- Cassirer, E. (2014). *The Myth of the State*. Middletown: Book Crafters.
- Deleuze, G. (1990). *The Logic of Sense*. Edited by Constantin V. Boundas. Translated by Mark Lester & Charles Stivale. Columbia University Press.
- Eliade, M. (2010). *Aspects of Myth*. Retrieved from https://www.bard.edu/library/arendt/pdfs/Eliade_MythAndReality.pdf.
- Flood, C. G. (2002). *Political Myth: a Theoretical Introduction*. Routledge. New York; London.
- Friedmann, J. (1993). Order and Disorder in Global Systems. *Social research*, 60(2), 205-234.
- Huntington, S. P. (2002). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. London: The Free Press.
- Huntington, S. P. (2004). *Who Are We?: The Challenges to America's National Identity*. New York: Simon & Schuster.
- Lévi-Strauss, C. (1964). *Le Cru et le cuit*. Translator John and Doreen Weightman. Series Mythologiques. Publisher Plon.
- Toffler, E. (1990). *Future shock*. New York: Bantam Books.
- Zizek, S. (1989). *The Sublime Object of Ideology*. London; New-York: Verso.
- Zizek, S. (2008). *In Defense of Lost Causes*. London; New-York: Verso.
- Zizek, S. (2009). *Less than nothing: Hegel and the shadow of dialectical materialism*. London; New York: Verso.

REFERENCES

- Andrusyshyn, V. (2023). To the issue of political mythology as a component of Ukrainian political culture at the current stage. *Bulletin of the National Academy of Managers of Culture and Arts: scientific journal*, 1, 87-92.
- Cassirer, E. (2014). *The Myth of the State*. Middletown: Book Crafters.
- Cassirer, E. (2014). *The Myth of the State*. Middletown: Book Crafters.

- Chadyuk, O. M. (2015). Propaganda of ideas and modern Ukrainian myth-making. *Ukrainian society* (pp. 734-749). Kyiv: Knowledge of Ukraine.
- Deleuze, G. (1990). *The Logic of Sense*. Edited by Constantin V. Boundas. Translated by Mark Lester & Charles Stivale. Columbia University Press.
- Donchenko, O. (2012). *Archetypal management*. Kirovohrad: Imex-LTD.
- Eliade, M. (2010). *Aspects of Myth*. Retrieved from https://www.bard.edu/library/arendt/pdfs/Eliade_MythAndReality.pdf.
- Flood, C. G. (2002). *Political Myth: a Theoretical Introduction*. Routledge. New York; London.
- Friedmann, J. (1993). Order and Disorder in Global Systems. *Social research*, 60(2), 205-234.
- Horbenko, Yu. (2021). Peculiarities of the use of myths in the hybrid Russian-Ukrainian war. *Bulletin of Lviv University. Psychological Sciences*, 10, 32-38.
- Huntington, S. P. (2002). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. London: The Free Press.
- Huntington, S. P. (2004). *Who Are We?: The Challenges to America's National Identity*. New York: Simon & Schuster.
- Kutsepal, S. (2016). Political Myth: The Roland Barthes Version. *Gilea: scientific bulletin*, 112, 109-111.
- Lévi-Strauss, C. (1964). *Le Cru et le cuit*. Translator John and Doreen Weightman. Series Mythologiques. Publisher Plon.
- Toffler, E. (1990). *Future shock*. New York: Bantam Books.
- Zelenenko, A. (2024). Modern mass media as an environment for the formation of myths. *Philosophy and political science in the context of modern culture*, 16(Special issue), 20-26.
- Zizek, S. (1989). *The Sublime Object of Ideology*. London; New-York: Verso.
- Zizek, S. (2008). *In Defense of Lost Causes*. London; New-York: Verso.
- Zizek, S. (2009). *Less than nothing: Hegel and the shadow of dialectical materialism*. London; New York: Verso.

Traditional and Electronic Information Resources of the National Archives Department of the Republic of Azerbaijan

UDC: 930.25(005.92)(479.24)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172448>**Khalafova Sevda Abasgulu**Ph.D. in History, Assoc. Prof., Head of the Department management of library-information resources, <https://orcid.org/0009-0008-7508-0507>, sevdaxalafova@bsu.edu.az**Ismayilov Nadir Islam**Ph.D. in Pedagogy, Assoc. Prof., Head of the Department of document management, <https://orcid.org/0009-0008-5541-280X>, Nadir_ismayil@gmail.com*Baku State University (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

Archive service organizations of the Republic of Azerbaijan are scientific research centers where valuable documents are collected and preserved to study the rich history of our nation. The archival service, which is one of the main areas of activity of independent Azerbaijan, has a wide network. Today, 7 republic state archives, their 15 branches, as well as the state archives of the Nakhchivan Autonomous Republic and 56 districts operate in our country. These archives, which include the most diverse fields of science, culture and social life, contain 3.5 million paper-based administrative works on 18 thousand funds, documents consisting of up to 100 thousand works of science, culture, literature and art figures on more than 800 funds, over 140 thousand scientific and technical documents, about 400 thousand photos, 50 thousand film and photo documents consisting of more than one storage unit are protected. In this context, general analyzes were conducted in the article, and information was provided about traditional and electronic information resources.

The National Archives Department of the Republic of Azerbaijan is a central executive authority that participates in the formulation of state policy in the field of archival work and ensures its implementation.

The legislative basis of the archive service in the independent Republic of Azerbaijan is the Law of the Republic of Azerbaijan "On the National Archive Fund" adopted in June 1999. The law regulates archival activity in our country, defines the principles of its management, and the duties of the state in the field of archival work.

The scientific-information library of the National Archives Department of the Republic of Azerbaijan is a central specialized repository of books, newspapers, and other publications on archival studies, documentary studies, and various fields of science. The main users of the MAI scientific-information library are employees of the department and state archives, local and foreign research scientists and masters who conduct scientific research in various fields, especially Azerbaijan. The main activity direction of the scientific information library is to provide analytical information for scientific research. We can mention the scientific works of Asgar Rasulov, Fakhreddin Jafarov, Mammad Aliyev, Eynulla Musayev among the researchers conducting research in the field of archival work, which directly had a positive effect on the development of document-information resources in the field of archival work in our country.

Keywords: archival work, document, document-communication system, traditional and electronic resources

Традиційні та електронні інформаційні ресурси національного архівного управління Азербайджанської республіки

Халафова Севда, Ісмаїлов Надір*Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)*

Анотація

Архівні служби Азербайджанської Республіки є науково-дослідними центрами, де збираються та зберігаються цінні документи для вивчення багатой історії нашого народу. Архівна служба, яка є одним з основних напрямків діяльності незалежного Азербайджану, має широку мережу. Сьогодні в нашій країні функціонують 7 республіканських державних архівів, 15 їх філій, а також державні архіви Нахічеванської Автономної Республіки та 56 районів. Ці архіви, що охоплюють найрізноманітніші галузі науки, культури та суспільного життя, містять 3,5 млн. паперових адміністративних праць на 18 тис. фондів, документи, що складають до 100 тис. творів діячів науки, культури, літератури і мистецтва на понад Охороняється 800 фондів, понад 140 тис. науково-технічних документів, близько 400 тис. фото, 50 тис. кіно- та фотодокументів, які складаються з більш ніж однієї одиниці зберігання. У цьому контексті в статті проведено загальний аналіз, подано інформацію про традиційні та електронні інформаційні ресурси.

Національне архівне управління Азербайджанської Республіки є центральним органом виконавчої влади, який бере участь у формуванні державної політики в галузі архівної справи та забезпечує її реалізацію.

Законодавчою основою архівної служби в незалежній Азербайджанській Республіці є Закон Азербайджанської Республіки «Про Національний архівний фонд», прийнятий у червні 1999 року. Закон регулює архівну діяльність в нашій країні, визначає принципи її управління, а також обов'язки держави в галузі архівної справи.

Науково-інформаційна бібліотека Національного архівного управління Азербайджанської Республіки є центральним спеціалізованим сховищем книг, газет та інших видань з архівознавства, документознавства та різних галузей науки. Основними користувачами науково-інформаційної бібліотеки МАІ є співробітники кафедр та державних архівів, вітчизняні та іноземні науковці та магістри, які проводять наукові дослідження в різних областях, особливо в Азербайджані. Основним напрямком діяльності науково-інформаційної бібліотеки є надання аналітичної інформації для наукових досліджень. Серед дослідників, які проводять дослідження в галузі архівної справи, можна відзначити наукові праці Асгара Расулова, Фахреддіна Джафарова, Мамеда Алієва, Ейнулли Мусаєва, що безпосередньо позитивно вплинуло на розвиток документно-інформаційних ресурсів у сфері архівної справи в нашій країні.

Ключові слова: архівна справа, документ, документно-комунікаційна система, традиційні та електронні ресурси

Стаття надійшла / Article arrived: 20.04.2024

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2024

Introduction.

In modern times, new methods and methods of service have started to be used in the information activity of the National Archives Office. These services are based on electronic resources. Electronic resources differed from each other in terms of accessibility and classification characteristics (Jafarov, & Aliyev, 2017). Of course, the dissemination of information and its delivery to the customer involved electronic resources superior to printed analogue documents. Either completeness or availability of electronic resources in archival offices has already established the provision of information in a new carrier, electronic carrier, as a necessary condition (Report, 2017).

Research results.

In the conditions of globalization, the most important and the first important elements of the modern information society are archive offices and other information institutions that collect information and organize its systematic public use. One of the important tasks of modern archivists is to evaluate and select information of different types and content, necessary and unnecessary, valuable and worthless, mixed in a single information space, and organize its protection. In this case, the archives, depending on their profile and user contingent, strive to fulfill this mission with honor. From this point of view, not only in our country, but all over the world, there are a number of important

obligations before the river administrations (Report, 2018):

- determination of the topic to which the archive document belongs;
- to what extent it meets the needs and requirements of the contingent it will serve;
- investigation of demand and potential of use;
- evaluation of the material quality and endurance of the information carrier;
- not to damage the balance of the fund;
- other issues – author, publisher, format, reviews, price, user contingent, relevance, etc. clarification.

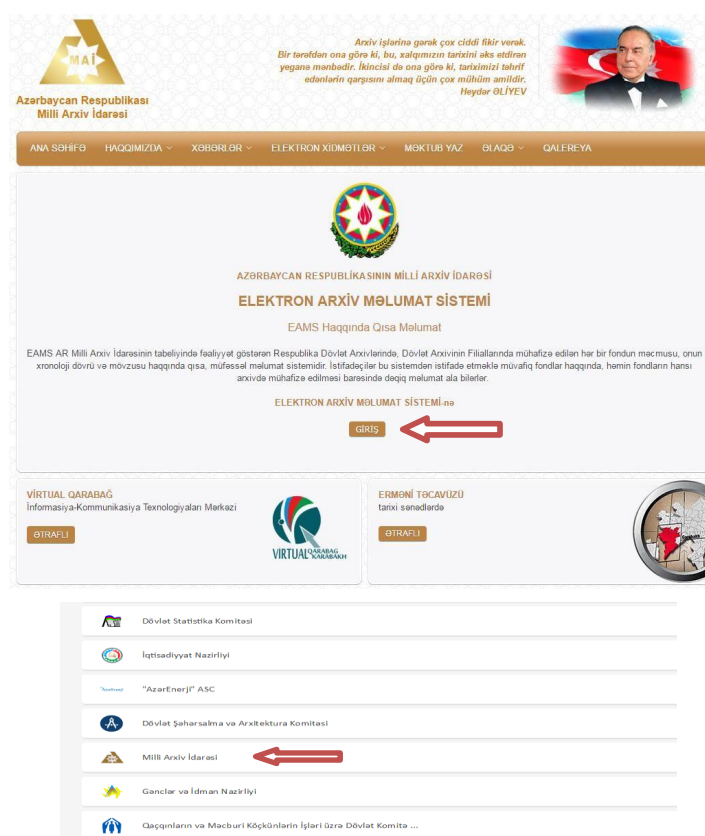
This electronic service provided by the National Archives Administration provides legal and natural persons with information about the composition and content of the National Archives Fund of the Republic of Azerbaijan using the "Electronic Archive Information System" State Information Reserve of the National Archives Administration of the Republic of Azerbaijan. EAMS is an information system about the funds preserved in state archival organizations operating under the authority of the National Archives Department. Here is detailed information about each fund preserved in the state archives. In this chapter of the publication, we consider it appropriate to explain the solution of the issues with concrete schemes (Report, 2022).

First of all, you need to go to milliarxiv.gov.az or e-gov.az, where the service is provided, and select the appropriate section (Report, 2020).

In the window that opens, click on the "Login" button, and also select and click on the name of the service from

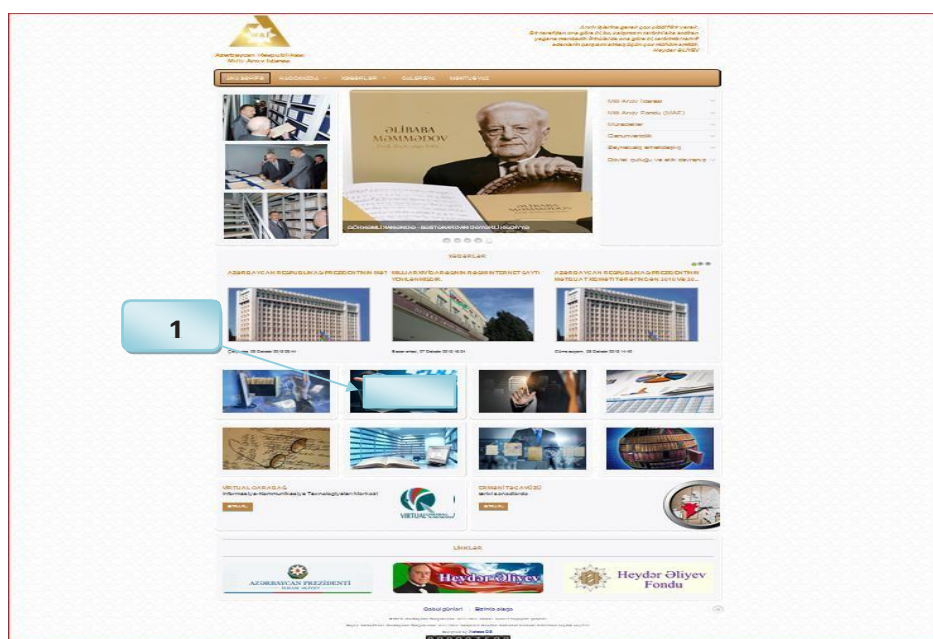
the list of e-services provided by the Administration on the e-gov.az portal (Report, 2021).

You can access the portal by clicking on the "ELECTRONIC SERVICES" banner posted on the official website of the National Archives (milliarxiv.gov.az). In addition, it is possible to use the E-Services provided by the Department by entering the

"ELECTRONIC GOVERNMENT PORTAL". For this, it is necessary to use the methods mentioned below (Safarova, 2015).

The user must enter the Electronic Services section on the milliarxiv.gov.az page.

It should be noted that the main area of our research in the article is the electronic information activity of

the National Archives Department, so the main burden in this area falls on the "Department of Digitization and

Innovations of Archive Work". The digitization and innovation department of archival work is a structural part of the National Archives Department of the Republic of Azerbaijan (Rasulov, & Hasanov, 2019a; 2019b).

In its activities, the Department is guided by the laws of the Republic of Azerbaijan, the decrees and orders of the President of the Republic of Azerbaijan, the decisions and orders of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan, the Regulations on the National Archives Department of the Republic of Azerbaijan, the orders and orders of the Department and these Regulations. Based on our analysis, we determined the main tasks of the department, which include the following:

- Organizes the transfer of documents of the national archive fund to electronic carriers;
- Organizes the continuous operation of the existing electronic systems of the National Archives Office, performs periodic monitoring of technical equipment, server rooms and organizes the work in this area according to the relevant assessment criteria;
- Takes measures related to the activity of electronic document circulation in the department together with the relevant structural unit (Report, 2023);
- Takes measures together with the relevant structural unit in the field of modernization of archival work by applying ICT, digitization of archival documents, creation and application of electronic services, information systems;
- Ensures updating of information related to the Department's activities in inter-departmental electronic systems;
- Organizes the uninterrupted operation of the electronic services provided by the National Archives Department on the Electronic Government Portal, ensures that information on the execution of requests received through the portal is placed in the system;
- Protection of the integrity of the electronic systems, databases and equipment connected to the network of the National Archives Administration takes preventive measures against information leakage and cyber-attacks together with the relevant structural department (Report, 2022).

Conclusions.

In the article, the history of the creation and development of the information activity of the National Archives Department of the Republic of Azerbaijan was comprehensively analyzed, the issues of completion of the National archive fund and examination of the value of documents were noted with precise facts. The main directions of activity of the National Archives Department of the Republic of Azerbaijan in the field of traditional and electronic information service were also shown.

We consider it appropriate to mention some suggestions and recommendations below:

1. Compilation of bibliographies of archival documents in the National Archives Department of the Republic of Azerbaijan;
2. Preparation and systematization of collective archival documents based on 5-year and 10-year archival materials;
3. To create a single system of assembling the National Archive Funds and to determine the marketing-management directions of the archives;
4. To constantly increase the financial resources allocated to the completion of the National Archive Funds, to attract prominent intellectuals of the library community, science, education and culture figures to this work;
5. To organize the effective use of the National Archive Funds, to create a database and to plan the field service through computers;
6. To cooperate with archival offices of foreign countries in the field of protection of National Archive Funds, their completion and restoration, to participate in the preparation of programs and concepts in this field;
7. To study the advanced work experience applied in this field in foreign countries and the international world and apply it in the archive offices operating in the republic;
8. Increasing attention to the training of highly qualified conservation personnel who manage, form and protect the National Archives Fund (Ismayilov, & Khalafova, 2023a; 2023b).

REFERENCES

- Ismayilov, N. I., & Khalafova, S. A. (2023a). On the typology of document-information resources in the field of economy. *Universidad Y Sociedad*, 15(6), 224-232.
- Ismayilov, N., & Khalafova, S. (2023b). The Modern Situation of Using Bibliometric Methods in Library-Information Activity in the Republic of Azerbaijan. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 26(2), 106-110. <https://doi.org/10.15421/172333>
- Jafarov, F., & Aliyev, M. (2017). *The history of archival work and archival science*. (Teaching material). Baku.
- Rasulov, A., & Hasanov, H. (2019a). *Archive work in the Republic of Azerbaijan*. Baku: Science and education edition.
- Rasulov, A., & Hasanov, H. (2019b). *Explanatory archive terms*. Baku.
- Report of the National Archives Department on the activities of organizations in the system of the National Archives Department of the Republic of Azerbaijan*. (2017).
- Report of the National Archives Department on the activity of organizations in the system of the National Archives Department of the Republic of Azerbaijan*. (2018).
- Report of the National Archives Department on the activity of organizations in the system of the National Archives Department of the Republic of Azerbaijan*. (2020).

- Report of the National Archives Department on the activity of organizations in the system of the National Archives Department of the Republic of Azerbaijan. (2021).*
- Report of the National Archives Department on the activity of organizations in the system of the National Archives Department of the Republic of Azerbaijan. (2022).*
- Report of the National Archives Department on the activity of organizations in the system of the National Archives Department of the Republic of Azerbaijan. (2023).*
- Safarova, I. H. (2015). *Archival science*. (Textbook). Baku.

Social Processes and their Main Results in North Azerbaijan in the 80-90s of the XIX Century

UDC: 94 (479.24)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172449>**Ahmadova Yegana**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0003-4945-6706>, asim_gdu@yahoo.com*Ganja State University (Ganja, Azerbaijan)*

Abstract

The article examines some historical aspects of the reforms initiated by the occupying tsarist regime in the northern part of Azerbaijan in the administrative system of government. These reforms lasted almost until the end of that century. Bourgeois reforms of the 60s and 70s of the XIX century were reforms that did not take into account the position of the existing social classes in North Azerbaijan and were incomplete in nature. Accordingly, it was necessary to apply bourgeois reforms that regulate the emerging capitalist relations in the economy of North Azerbaijan.

The **purpose** of the article is to study the bourgeois reforms and other social processes applied in the region at a time when the economy of Northern Azerbaijan has entered the highest stage of capitalism, and to reveal the essence of these processes.

The theoretical and methodological **basis of the research** is based on the scientific research of domestic and foreign researchers on the subject. A number of historical **research methods** were used during the research. Among them, a number of methods such as system, induction, analogy, comparative analysis method can be mentioned.

The **main scientific innovation** put forward is the first comprehensive study of the subject and the summarization of the obtained results to correctly reflect the socio-political life of Azerbaijan in the studied period.

The main **results** of the study are that these reforms have led to the emergence of property inequality in urban and rural areas and the formation of conflicting social classes. The social processes that took place in North Azerbaijan during the mentioned period led to the emergence of various layers of the bourgeoisie and the division of workers operating in industries according to the degrees of labor. As a result of reforms carried out in the city management system, the simplified city administration was deprived of a number of rights, and its influence even in the field of city improvement and trade control led to a decrease. The incompleteness of the bourgeois reforms carried out during the period under review was reflected in the fact that in some regions urban management was still under the control of district police officers.

Keywords: North Azerbaijan, urban regulation, social stratification, bourgeois reforms, industrialization

Соціальні процеси та їх основні результати в Північному Азербайджані у 80-90-х роках XIX ст.

Ахмадова Єгана*Гянджінський державний університет (Гянджа, Азербайджан)*

Анотація

У статті розглядаються деякі історичні аспекти реформ, розпочаті окупаційним царським режимом на північній частині Азербайджану в адміністративній системі управління. Ці реформи тривали майже до кінця того століття. Буржуазні реформи 60-70-х років XIX століття були реформами, які не враховували положення існуючих в Північному Азербайджані соціальних класів і носили незавершений характер. Відповідно, необхідно було застосувати буржуазні реформи, що регулюють зароджувані капіталістичні відносини в економіці Північного Азербайджану.

Мета статті - вивчити буржуазні реформи та інші соціальні процеси, що відбувалися в регіоні в період, коли економіка Північного Азербайджану вступила у вищу стадію капіталізму, і розкрити сутність цих процесів.

Теоретико-методологічну **основу дослідження** складають наукові дослідження вітчизняних та зарубіжних дослідників з даної тематики. Під час дослідження використано низку історичних **методів дослідження**. Серед них можна назвати ряд таких методів, як системний, індукційний, аналогічний, метод порівняльного аналізу.

Основним науковим нововведенням є перше комплексне дослідження теми та узагальнення отриманих результатів для правильного відображення суспільно-політичного життя Азербайджану в досліджуваний період.

Основні **результати дослідження** полягають у тому, що ці реформи призвели до виникнення майнової нерівності в містах і селах і формування конфліктних соціальних класів. Соціальні процеси, що відбувалися в Північному Азербайджані в згаданий період, привели до появи різних прошарків буржуазії і поділу працівників промисловості за ступенями праці. У результаті реформ, проведених у системі управління містом, спрощене міське управління було позбавлене низки прав, а його вплив навіть у сфері благоустрою міста та контролю за торгівлею призвело до зменшення. Незавершеність проведених у досліджуваний період буржуазних реформ виявилася в тому, що в деяких регіонах міське управління все ще перебувало під контролем дільничних приставів.

Ключові слова: Північний Азербайджан, містобудівне регулювання, соціальне розшарування, буржуазні реформи, індустріалізація

Introduction.

The 1950-s and 1960-s were characterized by the collapse of feudal socio-economic relations and the development of new capitalist relations in Azerbaijan. The 1861 reform on the abolition of serfdom created favorable conditions for the development of capitalism in Russia. However, this law did not apply to Azerbaijan and the Caucasus as a whole. After the adoption of the law on the abolition of serfdom in Georgia in 1864, commissions were organized in Azerbaijan to carry out peasant reform. Finally, on May 14, 1870, the "Charter" was published on the land structure of state peasants living on the lands of the South Caucasus provinces. The difference between this "Charter" and the Charter of 1847 was that more than 5 acres of land were taken away from the peasant, and the rest was transferred to his ownership. But the Azerbaijani peasant was not given money and was not obliged to buy land. Taxes remained the same. Although the reform of 1870 was incomplete, it created the conditions for the development of capitalism, dealing a serious blow to feudal relations of production.

Simultaneously with the peasant reform, judicial, urban, and administrative reforms were carried out in Azerbaijan. During the judicial reform, the former class courts were abolished, and the courts became the same for all classes. Those who wished could attend the court hearing.

Although urban government reform reached Azerbaijan in 1878, it was applied only to Baku. If previously only privileged people had the right to be elected to city councils, then according to the new "Charter" everyone could participate in each election, that is, the population living in the city and paying taxes. People under 25 years of age could not participate in the elections. The rights of city councils were also limited: they had the right to engage only in small-scale economic activities. All work was supervised by the governor. High-ranking royal officials were appointed city commanders. At the end of the 19th century, the city "Constitution" also applied to the cities of Elizavetpol, Nukha, Nakhchivan, Shusha and Orudbad, although in a limited form.

Publications published on this topic.

At the beginning of the 40th year of the 19th century, as a result of the application of the system of management of provinces and emergency situations in North Azerbaijan, a management system similar to the internal provinces of Russia was applied in this region, which led to the creation of various positions in administrative and management affairs. The bourgeois reforms of the 60-70-s of the 19th century were reforms that did not take into account the position of the existing social classes in North Azerbaijan and were incomplete. Accordingly, it was necessary to apply bourgeois reforms to regulate the emerging capitalist relations in the economy of North Azerbaijan (Azərbaycan tarixi, 1963; Avaliani, 1920; Həsənov, 2007; Sumbatzadə, 1958).

Limited city self-government, introduced according to the City Charter of 1870, irritated the nobility, which did not at all tolerate the encroachment of the bourgeoisie on its "inviolable" rights. In 1892, Alexander III introduced a new city charter, which further curtailed the privileges of the already limited city government, thereby significantly reducing the participation of citizens in the work of city government. (Rusiya İmperiyasının, 1895, p. 870).

The city charter of 1892 legitimized the governor's intervention in all bodies of city public administration, giving him the right to subject officials who worked in the city government to administrative punishment. The governor's control could be exercised not only from the point of view of legality, but also from the point of view of the purposeful activities of the Baku City Duma and the Baku city administration. The governor's department for urban affairs received the right to discuss the legality and correctness of any decisions and orders of city government bodies. (Rusiya İmperiyasının, 1895, p. 870). Instructions for the City Duma and the executive bodies of the city administration, rules for the management of city property, etc. the documents could only come into force officially after being approved by the governor (Azərbaycan tarixi, 2007, p. 193).

The City Charter of 1892 was implemented in Yelizavetpol only in 1897 (Gəncə (tarixi очерк), 1994, p. 216). At the same time, the City Duma, a local governing body, was established in Ganja. The duties of the Ganja City Duma included collecting taxes and fees, opening the market, controlling the sanitary part of the city, implementing fire prevention measures, organizing cultural and mass events and dealing with other issues (Gəncə (tarixi очерк), 1994, p. 54). The Lankaran City Duma was created on June 26, 1896, and had very limited powers. During the elections to the City Duma, special attention was paid to issues of social origin and age (Cəfərli, 1995, p. 26).

Although the New City Charter provides for the organization of simplified city government in small towns in addition to public administration used in provincial and large provincial cities (Cəfərli, 1995, p. 26), citing factors such as the lack of city funds, employment characteristics, and the pace of trade development and the mining industry, tsarism, it was in no hurry to introduce even a simplified form of urban self-government in the cities of the South Caucasus, including North Azerbaijan. However, at that time, not only in the internal governorates of Russia, but also in the cities of the North Caucasus with relatively few funds and with a very small population, city public administration bodies had been operating for more than 10-20 years (Milman, 1966, pp. 215-216).

But despite this, the simplified city administration began to operate in Lankaran, Nukha, Guba, Shamakhi and some other districts (Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, p. 151, 206). The simplified city administration was distinguished by the fact that instead

of the city дума, which consisted of “glasnys”, a meeting of city commissioners, consisting of 12-15 people, was established. The executive body of this meeting was not the city administration and the city head, but the city elder with one or two assistants. The elder and his assistants had to have a defined property census. Otherwise, they could be disqualified (Rusiya İmperiyasının, 1895, p. 871).

Research results.

The simplified city administration had more limited rights than the city дума. This office also lacked the power to issue mandatory ordinances and change city plans. Deprivation of these rights by the simplified city administration undermined its authority even in the areas of urban improvement and commercial control (Milman, 1966, p. 216). However, even the simplified city management was not implemented in all emergency centers of Northern Azerbaijan. For example, in Salyan and Goychay, which are the administrative centers of Javad and Goychay districts, the management of urban economy continued to be under the command of district police chiefs even after 1892. Under the chairmanship of the district police chiefs, the district departments for urban affairs, consisting of their assistants, and the city police officers, consisting of Muslim and Armenian deputies, operated under the leadership of the district police chiefs. In fact, all issues are decided only by the head of the district; the participation of deputies of local royal authorities in these cases was usually limited to the execution of orders for the collection of taxes and fees (Milman, 1966, pp. 216-217).

Unlike the intra-provincial cities of Russia, only simplified public administration was introduced in Sheki, that is, instead of the city дума, an assembly of city commissioners consisting of 12 – 15 people was created. The executive body of city government was no longer the city administration, but the city mayor, consisting of one or two assistants (İsmayilov, 1982, p. 82).

In the 80-s and 90-s of the 19th centuries, when capitalist relations in Northern Azerbaijan were developing at a high pace, serious changes occurred in the social structure of the urban population. The share of the ruling classes was not so great. The size of the group, which consisted of khans, beys, and representatives of the Russian nobility, was very small. In 1870, their number was 6,600 people, which was equal to 4.6% of the city's population and 0.6% of the total population of North Azerbaijan. At the end of the 19th century, their number increased 2.3 times and reached 15.3 thousand people, but their share was still insignificant – 5.6% of the city's population in 1897 and equal to 0.8% of the total population of Northern Azerbaijan. With the exception of Baku and Shamakhi, in almost all cities their number was less than in the regions. (Azərbaycan tarixi, 2007, pp. 257-258).

The owners of industry, transport, trade, enterprises, and organizations where hired labor is used constitute a

minority, and the group receiving income from capital is also small. Thus, at the end of the 19th century in Baku they made up only 6.5% of the city's working population. But, despite this, a significant part of material wealth belonged to them. Merchants occupied a special place among them, and there were more of them in trading cities such as Nukha, Lankaran, Nakhchivan, and Ordubad. At the end of the 19th century, there were 30,000 merchants living in the cities, who made up 11% of the urban population. Most of the merchants in the cities were those who were engaged in small trade (Azərbaycan tarixi, 2007, p. 258).

The petty bourgeoisie of the cities consisted of owners of craft workshops, small trading enterprises, carts (horse-drawn carriages), etc. The majority of city dwellers, isolated from agriculture, also belonged to the bourgeoisie. If in 1870 their number reached 100 thousand people and this made up the majority of the urban population of North Azerbaijan, then in 1897 this number decreased to 68 thousand people and accounted for only 25% of the total urban population. At the same time, the landscape changed radically, cities gradually lost their agrarian character and acquired a new industrial appearance. Agriculture was no longer the main occupation of the urban population, and this sphere was of an auxiliary nature. The townspeople were mainly engaged in crafts, trade, and industrial production (Azərbaycan tarixi, 2007, p. 258).

In the second half of the 19th century, the rapid development of the economy from an industrial and technical point of view led to an increase in the number of officials, servants and intellectuals. At the end of the 19th century, there were social groups of intellectuals consisting of noble-proprietor, bourgeois, and petty-bourgeois intellectuals (Azərbaycan tarixi, 2007, pp. 258-259). Most of the intellectuals mainly lived in big cities like Baku and Ganja. They were not homogeneous in terms of their composition, but in terms of professional affiliation, they included intellectuals working in the field of material production (engineers, technicians, post-telegraph and railway workers, agricultural specialists), intellectuals working in the field of culture (educational and health workers, scientists, writers, artists and others), consisted of those working in the state apparatus, capitalist enterprises and organizations (officials of administrative, judicial and other institutions, city and noble officials, administrative workers of industrial and commercial enterprises, lawyers and others). 35,000 representatives of those professions lived in the cities of North Azerbaijan, which was equal to 13% of the entire city population. The clergy, who made up 1.4% of the townspeople and 0.2% of the entire population of Northern Azerbaijan and numbered 2,000 people, continued to occupy an important place in the social structure of the society. In 1897, their number decreased to 1,500 people, and they made up 0.55% of the urban population and 0.8% of the entire population of Northern Azerbaijan (Azərbaycan tarixi, 2007, p. 259).

Part of the able-bodied urban population were workers. At the end of the 19th century, their share in the city of Baku was very large and equaled 60% of the city's population. In other industrial cities, such as Ganja and Nukha, the weight of workers was also high. In general, during this period, a multi-ethnic working class was formed in North Azerbaijan (Azərbaycan tarixi, 2007, p. 259).

The total number of hired workers and employees in the regions of North Azerbaijan was about 97.2 thousand people, which was about 5.4% of the total population. Only 18% of industrial workers were concentrated in large manufacturing areas due to the large growth of small industries. At the same time, industrial workers accounted for 56% of the total working class. The most numerous workers were rural workers in the amount of 26 thousand people, whose number was equal to 36.7% of the total number of hired workers (Qafarova, 2005, p. 157).

Despite certain positive developments in the economy of North Azerbaijan at the end of the 19th century, as in other areas of the Russian Empire, the cities of North Azerbaijan embodied sharp social contrasts and contradictions. The relations between the urban population are stratified and antagonistic (contrary to each other – Y.H.) character prevails, the concentration of industrial workers in the cities led to the aggravation of the conflicts between labor and capital (Azərbaycan tarixi, 2007, p. 260). The process of development of commodity production, observed in the second half of the 19th century, created conditions for increasing social stratification in the villages of North Azerbaijan. The process of social stratification was manifested in the formation of two opposing classes – the rural bourgeoisie, which consisted of a small minority and most of the small ones, and the rural farm laborers, who made up the vast majority and consisted mainly of tenants (Azərbaycan tarixi, 2007, p. 281).

Although the agrarian reform of May 14, 1870, applied only to entrepreneurial peasants, it somewhat accelerated the process of social stratification in the villages of North Azerbaijan. This Regulation gave the allotment lands to the village societies and individual peasant yards for communal use. The absolute majority of the peasants demanded the division of the share land into yards - fields, which led to the disintegration of the village community and the strengthening of property inequality, which is one of the indicators of social stratification (Azərbaycan tarixi, 2007, p. 281).

The process of social stratification also occurred among state peasants who used the land communally, as a result of which the lands of impoverished peasants were gradually concentrated in the hands of rich peasants. By the end of the 19th century, the communal structure, based on a system of periodic distribution of allotment land, was in the process of complete collapse. The rules of the community were never taken into account due

to the influence of the village rich and “kolchomaks” (well-to-do people). The abolition of the rule of periodic division of land and its transfer to separate peasant households was one of the most important features of accelerating the process of social stratification among the peasants. One of the other most important features of the process of stratification of peasants was that they were forced to move to cities or villages in search of profit, that is, entrepreneurship (Azərbaycan tarixi, 2007, pp. 281-283). Entrepreneurs were divided into 4 categories according to their occupation: wage earners who received money for their labor – rural workers; ranchers who take part of the harvest from the land they cultivate; porters who carry loads and perform other similar jobs in the urban economy – ordinary workers; workers working in factories and other industrial enterprises (Qafarova, 2005 p. 55).

The changes in the social and economic life of Northern Azerbaijan in the second half of the 19th century created conditions for the formation of the layers of the bourgeois society. Despite the fact that the remnants of feudalism still existed in the Azerbaijani village in the mentioned period, the process of formation of the bourgeoisie was also taking place at the same time. Bourgeois reforms introduced in the 1970-s had a positive effect on this process, and the formation of the industrial and commercial bourgeoisie accelerated this process even more (Azərbaycan tarixi, 2007, p. 293).

The large bourgeoisie of Northern Azerbaijan included oil workers, factory owners and factory owners, shipowners, profitable landowners, rich merchants, and its composition gradually expanded. The middle bourgeoisie included entrepreneurs of medium-sized industry, trade, transport, and other enterprises who were adjacent to the big bourgeoisie from an economic and political point of view. The composition of the petty bourgeoisie was distinguished by its large number, which included owners of small craft enterprises, small traders and builders, entrepreneurs of small enterprises in the service sector and others. In general, the peasantry, which socially belonged to the petty bourgeoisie, was fragmented: one part was made up of wealthy peasants and “kolchomags” (well-to-do people), the other part – hired peasants, as well as the poor (Azərbaycan tarixi, 2007, p. 294).

The development of the credit and banking system in Northern Azerbaijan during the examined period allowed the bourgeoisie to stratify, the upper class to enrich and increase its effectiveness. Regarding the establishment and development of the capitalist order in the provinces, the provincial bourgeoisie began to form. The process of social segregation, which is increasingly evident in the rural areas, has caused the peasant rich, who constitute a very small part of the general mass of the peasants and who have increased their economic power and belong to the petty rural bourgeoisie class, to come to the fore (Azərbaycan tarixi, 2007, p. 297).

Conclusions.

The main results of the study are that these reforms have led to the emergence of property inequality in urban and rural areas and the formation of conflicting social classes. The social processes that took place in North Azerbaijan during the mentioned period led to the emergence of various layers of the bourgeoisie and the division of workers operating in industries according to the degrees of labor. As a result of reforms carried out in the city management system, the simplified city administration was deprived of a number of rights, and its influence even in the field of city improvement and trade control led to a decrease.

Thus, the emergence of capitalist relations in the economy of Northern Azerbaijan in the second half of

the 19th century and its inclusion in the highest stage of development caused the peasants to turn to cities to work. As a result, new social classes emerged, and the city economy moved away from being an agriculture-based economy and began to turn into an industrial-based settlement area. The incompleteness of the bourgeois reforms carried out during the period under review was reflected in the fact that in some regions urban management was still under the control of district police officers.

The abolition of the system based on collective farming in the villages accelerated the stratification process among the villagers, thus leading to the emergence of rich peasants and large landowners.

REFERENCES

- Avaliani, S. L. (1920). *Zaqafqaziyada kəndli məsələsi, cild 4 [The Peasant Question in Transcaucasia, Volume 4.]*, Tiflis. *Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi [State Historical Archive of the Republic of Azerbaijan]*. f. 50, s. 1, iş 16.
- Azərbaycan tarixi (üç cildə). (1963). *[History of Azerbaijan (in three volumes), Part two]*, İkinci hissə. Bakı: Azərbaycan SSR EA.
- Azərbaycan tarixi. (2007). *Yeddi cildə. IV cild (XIX əsr) [History of Azerbaijan. In seven volumes. Volume IV (XIX century)]*. Bakı: Elm.
- Cəfərli, N. (1995). *Lənkəran (tarixi очерк) [Lankaran (historical essay)]*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası.
- Gəncə (tarixi очерк). (1994). *[Ganja (historical essay)]*. Bakı: Elm.
- Həsənov, H. N. (2007). *19-cu əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan kəndinin tarixindən. [From the history of a North Azerbaijan village at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries]*. Bakı.
- İsmayilov, M. Ə. (1982). *Şəki (tarixi очерк). [Sheki (historical essay)]*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- Milman, A. Ş. (1966). *19-20-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycanın siyasi sistemi. [Political system of Azerbaijan in the 19th-early 20th centuries]*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- Qafarova, Z. A. (2005). Azərbaycan fəhlə sinfinin təşəkkülü. [Formation of the working class of Azerbaijan]. Bakı: Nurlan.
- Rusiya İmperiyasının qanunlarının tam toplusu (PSZRI). (1895), *[Complete collection of laws of the Russian Empire (PSZRI)]*, Üçüncü görüş. XII cild.
- Sumbatzadə, A. S. (1958). *19-cu əsrdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. [Agriculture of Azerbaijan in the 19th century Agriculture of Azerbaijan in the 19th century]*. Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı.

Canonical Status and Administration of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in the Context of the Establishment of the Bolshevik Regime in Ukraine, 1921–1936

UDC: 94:329

DOI: <https://doi.org/10.15421/172450>**Borovskyi Andriy**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0006-4618-2999>, borovskii1980@gmail.com*Dragomanov Ukrainian State University (Kyiv, Ukraine)*

Abstract

Relevance. Ukrainian church construction, which began in the first half of the 20th century, has not lost its relevance today. Deep internal psychological and social prerequisites remain important to this day.

The **purpose** of the article is to reveal the role of church canons and historical circumstances in Ukrainian church construction during the establishment of the Bolshevik regime in Ukraine.

Results. Finding itself in the circumstances of foreign occupation and complete separation from the state, the Ukrainian Orthodox church movement built a new and completely different structure from the one proposed in the law on the supreme administration of the Ukrainian Orthodox Autocephalous Synodal Church, adopted on January 1, 1919, under the government of the Directory of the Ukrainian People's Republic. In the conditions of the totalitarian regime, the Ukrainian church movement had to reckon with the general political background, which in the early 20s of the 20th century contributed to the Ukrainian church revival, since it was not a noticeable force, and in the late 20s and early 30s destroyed it completely.

Conclusions. Due to the circumstances faced by Ukrainian national state formations in the first half of the 20th century, the success of their church intentions directly depended on state-building processes and the ability of these states to fight for their independence and recognition by other states. The recognition of the Ukrainian church became hostage to the success and recognition of Ukrainian state formations by foreign states on the one hand, and on the other, to the reluctance of the episcopate to establish national church structures.

Keywords: Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, Autocephalous Church, Orthodox Church, All-Ukrainian Orthodox Church Council, All-Ukrainian Orthodox Church Council, Metropolitan of Kyiv and All Ukraine

Канонічне становище та управління Української Автокефальної Православної Церкви в умовах утвердження більшовицького режиму в Україні 1921–1936 років

Боровський Андрій*Український державний університет імені Михайла Драгоманова (Київ, Україна)*

Анотація

Актуальність. Українське церковне будівництво, що взяло своїм початком першу половину XX століття, не втратило свою актуальність і в сьогоденні. Глибокі внутрішньо-психологічні та соціальні передумови важливі і по сьогоднішній день.

Метою дослідження є розкриття ролі церковних канонів та історичних обставин в українському церковному будівництві часів утвердження більшовицького режиму в Україні.

Результати. Опинившись в обставинах іноземної окупації та повного відокремлення від держави, український православний церковний рух побудував нову та цілком відмінну від структури, запропонованої в законі про верховне управління Української Православної Автокефальної Синодальної Церкви, прийнятого 1 січня 1919 року за уряду Директорії Української Народної Республіки. В умовах тоталітарного режиму українському церковному рухові доводилося рахуватися з загальним політичним фоном, що на початку 20-тих років XX століття сприяв українському церковному відродженню, оскільки той не являв собою помітної сили, а в кінці 20-тих початку 30-тих років знищив його повністю.

Висновки. У зв'язку з обставинами, в яких опинилися українські національні державні утворення першої половини XX століття, успіх їх церковних намірів потрапляв в пряму залежність від державотворчих процесів і здатності цих держав до боротьби за їх самостійність і визнання з боку інших держав. Визнання української церкви ставало заручником успіху та визнання українських державних утворень від іноземних держав з одного боку, а з іншого – небажання єпископату становлення національних церковних структур.

Ключові слова: Української Автокефальної Православної Церкви, Автокефальна церква, Православна церква, Всеукраїнський Православний Церковний Собор, Всеукраїнська Православна Церковна Рада, Митрополит Київський і всієї України

Стаття надійшла / Article arrived: 07.05.2024

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2024

Вступ.

Ще починаючи з 1919 року український церковний рух опинився в обставинах зміни державної приналежності території України. В січні 1919 року з проголошенням автокефалії Української Автокефальної Православної Церкви розпочався новий незалежний етап в історії українського церковного руху, коли історія церкви вже не мала прямої взаємозалежності з історією держави. Якщо в Українській Народній Республіці процеси церковного становлення продовжувалися у відповідності до лінійної логіки попередніх етапів церковного будівництва, то на території, зайнятій Збройними Силами Півдня Росії, про ніякий легальний український церковний рух не йшлося. А на території, яку займали більшовики, український церковний рух існував у повній незалежності від держави та на початку почував себе досить вільно.

Поворотним моментом в існуванні Української Автокефальної Православної Церкви став Всеукраїнський Церковний Собор 1921 року. Власне на цьому соборі Українська Автокефальна Православна Церква отримала повністю незалежну від держави модель церковного управління та визначилася з мовою богослужіння і іншими моментами. Собор же 1927 року став початком кінця існування Української Автокефальної Православної Церкви, спочатку як окремої від держави структури, а потім церковної структури як такої. Тож актуальність даної статті насамперед полягає в тому, що українські церковні процеси в Україні ХХІ століття в значній мірі впливають з канонічного становища Української Автокефальної Православної Церкви першої половини ХХ століття.

Метою дослідження є розкриття ролі церковних канонів та історичних обставин в українському церковному будівництві часів утвердження більшовицького режиму в Україні.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Широкі панорамні уявлення про церковні процеси і ставлення до церковного питання з боку більшовиків дають насамперед праці Б. І. Андрусишина «Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР)» (1997), «Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві» (1965), Олеся Житкова «Етнічна історія народів Європи» (2021), С. Білокінь, І. Преловська й І. Старовойтенко (2007), «Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в Києві» (1946), М. І. Жарких «Софійський собор» (2016), А. Л. Зінченко (2003, 2009), Ірини Кучеренко «вивчення ролі В. Липківського у відновленні українського православ'я та важлива роль Переяславщини у тогочасних історичних процесах» (2017), Василя Липківського «Відродження церкви в Україні» (1959), О. Лотоцького «В Царгороді» (1939), О. М. Ігнатуші «Зміни канонічного статусу

православної церкви в Україні (1918-1930-ті рр.): від автономії до екзархату» (2006), «Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ» (1999), І. М. Преловської «Собори церковні Української Автокефальної Православної Церкви 1921–1930» (2024), І. Преловської «Процес «Спілки визволення України» 1930 р.: анатомія процесу розгортання політики насильства проти віри в УРСР» (2010), О. Житкова «Українізація внутрішньо-церковного життя УАПЦ у м. Києві (1920-ті рр.)» (2019), В. В. Олянич «Церковно-релігійне життя в Україні у роки НЕПу (1921-1928 рр.)» (2019).

Результати дослідження.

З поглинанням українських земель Російською Імперією, в якій православна церква виконувала функцію ідеологічного апарата, ніякі форми українського національного релігійного життя не мали місця на існування. Тотальне нищення та виведення з життя українських релігійних традицій ніс і зворотний ефект, який насамперед мав наслідком створення потужного національно-релігійного руху, який хоч і розвивався у руслі перших національно-визвольних змагань українського народу, все ж почасти цей процес був нелінійним по відношенню до державотворчих процесів, а подекуди розвивався паралельно. Це стосувалося діяльності Української Автокефальної Православної Церкви в умовах більшовицької окупації та формування радянської тоталітарної диктатури. Найважливішими здобутками цього періоду було остаточне розділення церкви та держави та повна українізація українського церковного життя, що поставила на порядок денний вже не українську вимогу церковнослов'янської мови, а живу та зрозумілу прихожанам українську народну мову. Саме зрозумілість та наближеність мови богослужіння, проповіді та офіційного діловодства робила Українську Автокефальну Православну Церкву ближчою до народу на наповнювала її храми.

Починаючи з 1919 року Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) на чолі з Всеукраїнською Православною Церковною Радою (ВПЦР), перебуваючи в Києві в умовах більшовицької окупації, відчувала певну свободу в своєму управлінні та національному відродженні. Декларуючи свободу совісті та принцип від'єднання церкви від держави, більшовики з одного боку припинили фінансування церковних структур, а з іншого боку – вважали за краще дистанціюватися від окремих церковних процесів. Так зокрема у Києві саме в умовах більшовицької окупації у 1919 році відбулося перше богослужіння українською мовою. (Зінченко, 2009).

Така лояльність більшовиків до українського церковного руху в значній мірі була зумовлена протистоянням з російською православною церквою, яка обстоювала старі імперські порядки та симпатизувала з одного боку білому руху, а з

іншого боку – сприяла посиленню та незалеженню патріарха Московського Тихона від світської влади в Москві. І тому вона являла собою реакційну контрреволюційну силу і її ослаблення саме по собі грало на руку більшовикам. До того ж український церковний рух не мав достатньої сили щоб висувати якісь політичні прагнення і відносно толерантно ставився до більшовиків як світської влади в тій частині, яка не стосувалася впливу на релігійне життя українців. Таким чином більшовицький ризик не перешкоджав українському національному церковному руху, що йшло в розріз з його традиційною церковною політикою. (Ігнатуша, 2021, с. 201).

Фактично процес централізації та легітимізації Української Автокефальної Православної Церкви в умовах більшовицької влади йшов зовсім іншим та почасти паралельним шляхом, ніж це було в Українській Народній Республіці доби Директорії УНР. З поразкою в перших національно-визвольних змаганнях українського народу 1917-1920 років та припинення існування української держави і органів вищого церковного управління виникає потреба в повторній організації церковної структури та впорядкуванні внутрішнього церковного життя.

Ключовою подією, що стала на шляху реалізації цих природних запитів українського церковного руху було скликання Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1921 року. Відбувся цей Собор у Києві, в Соборі Святої Софії з 14-го по 30 жовтня 1921 року (Жарких, 2016; Кучеренко, 2017, с. 17). Ініціатором скликання цього Собору була Всеукраїнська Православна Церковна Рада. Ключовим питанням, що розглядалося на Всеукраїнському Православному Церковному Соборі 1921 року було питання організації української церковної структури на засадах проголошеної 1 січня 1919 року автокефалії. Насамперед для цього слід було скасувати акт від 1686 року про поглинання Київської митрополії Московською патріархією (Зінченко, 2003; Липківський, 1959, с. 58). Крім того на Всеукраїнському Православному Церковному Соборі 1921 року було прийнято рішення рішуче відмежуватися від діянь Московського церковного Собору 1917 та «гетьманського» Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1918 року, і таким чином початком історії церкви було проголошення Українською Народною Республікою 1 січня 1919 року «Закон (у) про верховне управління Української Православної Автокефальної Синодальної Церкви» (Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві, 1965, с. 17-18; Андрусишин, 1997, с. 39-48; Липківський, 1959, с. 58).

При цьому устрій Української Автокефальної Православної Церкви зазначався як всенародно-соборницький. Найвищим органом церковного управління мав стати Всеукраїнський Православний Церковний Собор, що збирався періодично. Постійно

діючою була Всеукраїнська Православна Церковна Рада, що складалася з єпископів і представників парафій. Далі йшли Повітові Церковні Ради. Наступною ланкою в церковному управлінні були Волосні Церковні Ради. А первинною ланкою в церковному управлінні були Парафіяльні Церковні Ради. (Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві, 1965, с. 19).

Втім без офіційного визнання з боку Константинопольського патріархату фактично Українська Автокефальна Православна Церква являла собою неканонічну церковну структуру, яка проголошена насамперед для реалізації національних прагнень українців, проте без традиційних для православ'я архієрейських соборів і єпископів як таких (Лотоцький, 1939, с. 84-96). Якщо ж і саме по собі проголошення Української Автокефальної Православної Церкви мало сумнівний з точки зору церковних канонів і традицій характер, то найбільш сумнівною в цій ситуації була єпископська хіротонія, яка хоч і відображала реалії того часу, проте все ж не мала нічого спільного з православними традиціями та нормами, оскільки вона здійснювалася собором прихожан, а не єпископами, що відповідає православним звичаям, і тому єпископи Української Автокефальної Православної Церкви фактично не були єпископами в православному розумінні. (Лотоцький, 1939, с. 85) То ж цей досвід українського церковного будівництва, на відміну від попереднього за доби перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 років, мав вкрай сумнівний характер з церковної точки зору.

Відсутність же легітимного єпископату ставила під сумнів і сан священників, а отже і здійснених ними таїнств. Таким чином сама церковна структура хоч відображала прагнення українців, але все ж не була легітимною церковною структурою, а радше нагадувала її. Втім оцінка Української Автокефальної Православної Церкви як декоративної організації не є до кінця справедливою, оскільки сам факт її існування витікав з природного прагнення українців до розбудови національних церковних структур та був закономірним продовженням українських церковних процесів доби перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 років (Лотоцький, 1939, с. 84-96). Фактично українська церква являла собою чи не єдину структуру, що легальним чином діяла серед української людності під більшовицькою владою.

В Українській Автокефальній Православній Церкві пунктом п'ятим четвертого розділу діянь Собору 1921 року передбачалося наявність Митрополита Київського і всієї України, як предстоятеля церкви, та 12 інших єпископів, що представляли всю Україну. При цьому згідно шостого пункту Всеукраїнський церковний собор висвячує двох єпископів, які в свою чергу провадять обряд

хіротонії у відповідності до православних традицій. (Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві, 1921, с. 19-20) Підкреслення подальшої форми єпископської хіротонії, як не що інше підкреслює сумнівність хіротонії проведеної Всеукраїнським Православним Церковним Собором.

Крім того Собор 1921 року впорядкував питання літургійної мови в церкві (Житкова, 2019, с. 96). Мовою літургії та документообігу стала українська, оскільки вона була близька прихожанам у церкві та служіння літургії на ній відповідала апостольським правилам євангелізації, оскільки людина, яка чула читала чи брала участь в богослужінні в повній мірі розуміла, що відбувається та брала на себе християнські обітниці з розумінням важливості та їх ваги. (Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору, 1965, с. 21; Житкова, 2021, с. 68)

Окремо Собором обговорювалися обов'язки священнослужителів Української Автокефальної Православної Церкви. Священнослужителем у відповідності до догм Української Автокефальної Православної Церкви слід було мати відповідну освіту. Священнослужителі обиралися без зазначення терміну, а усувалися з посади наступним чином. Єпископи за поданням Всеукраїнської Православної Церковної Ради до церковного суду, а священники та диякони до Всеукраїнської Православної Церковної Ради за поданням повітової церковної ради. (Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору, 1965, с. 23-25).

Крім того новелою Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1921-го року став пункт про відсутність перешкод таких як походження та сімейний стан для набуття священного сану включно з єпископським. Єпископами могли стати люди від 30 років священниками та дияконами від 21. Втім в окремих випадках єпископами могли обиратися люди 25 років, але вже ніяк не молодше. Також було врегульовано носіння одягу духовенством. За рішенням Собору представники духовенства мали носити богослужбовий одяг лише в церкві на час здійснення літургії, а поза нею духовенство мало носити світський одяг. (Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору, 1965, с. 25).

Практична структура Української Автокефальної Православної Церкви відповідно до діянь собору відповідала реаліям свого часу. Первинною ланкою церковної організації була парафія. Левова частина парафіяльного життя і була життям церковної громади, а тому більшість питань, що не стосувалися до високого богослов'я та друку літератури чи безпосереднього церковного управління визначалися саме на рівні парафії та управлялися нею. Зокрема до відання парафій належали такі напрямки як організація церковного життя на парафії, улаштування духовних заходів та заходів, пов'язаних із підвищенням релігійно-освітнього рівня прихожан

та духовенства, зокрема лекцій, обговорень та інших заходів. Також до повноважень громади належали господарські питання такі як ремонт облаштування церковних та біля церковних споруд, фінансове забезпечення діяльності церковних парафій та інше. (Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору, 1965, с. 26).

Наступною ланкою вже по суті в значній мірі суто управлінською були волосні церковні об'єднання. До їх відома належали насамперед питання релігійної чистоти та уніфікації життя між громадами, організація урочистих відправ та організації духовної освіти як для прихожан, так і для духовенства. Крім того забезпечення богослужбовою та духовною літературою приходських храмів, сприяння матеріальному забезпеченню церковних приходів. До церковного об'єднання має належати не менше трьох парафій, а саме воно має бути зареєстроване в Повітовій Церковній Раді. (Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору, 1965, с. 26-27).

Ще вище стояли повітові церковні об'єднання, які формувалися з волі Всеукраїнської Православної Церковної Ради, затверджувалися та контролювалися нею. Повітовим церковним об'єднанням підпорядковувалися всі православні парафії релігійні об'єднання монастирі та інституцій, які входили до повітів, якими опікувалася відповідні повітові церковні об'єднання. Крім того до безпосереднього відання повітових церковних об'єднань належали вищі релігійні учбові заклади їхнього повіту та середні релігійні учбові заклади їхнього повіту. Крім того до сфери діяльності об'єднань належали друк та розповсюдження богослужбової та духовної літератури і забезпечення ними парафій та волосних об'єднань. До того ж повітові православні об'єднання займалися пошуком та розподілом коштів на вирішення питань пов'язаних із матеріальним забезпеченням парафій. (Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору, 1965, с. 27-28).

Таким чином в управлінні Української Автокефальної Православної Церкви було вистроєно чітку структуру, на чолі якої був Всеукраїнський Православний Церковний Собор, який скликався раз на п'ять років. До його складу входили єпископи Української Автокефальної Православної Церкви, члени Всеукраїнської Православної Церковної Ради та люди обрані повітовими, міськими та парафіяльними об'єднаннями. У разі необхідності Всеукраїнська Православна Церковна Рада скликала Всеукраїнський Православний Церковний Собор позачергово. Порядок денний Всеукраїнського Православного Церковного Собору формується Всеукраїнською Православною Церковною Радою. (Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору, 1965, с. 28).

Предстоятелем Української Автокефальної Православної Церкви був митрополит Київський

і всієї України. Обирався митрополит Київський і всієї України на Всеукраїнському православному церковному Соборі. В окремих випадках Собор міг уповноважити на обрання Митрополита Київського і всієї України Всеукраїнську Православну Церковну Радю. До повноважень Митрополита Київського і всієї України насамперед належали представницькі функції та інспектування повітів і парафій. (Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору, 1965, с. 29).

Якщо Всеукраїнський Православний Церковний Собор не був постійно діючим органом церковного управління, а митрополит Київський і всієї України мав радше символічний декоративний характер, то Всеукраїнська Православна Церковна Рада являла собою дійсний центр церковного управління. У відповідності до 38 пункту Канонів Української Автокефальної Православної Церкви прийнятих на Всеукраїнському Православному Церковному Соборі 1921 року Всеукраїнська Православна Церковна Рада описувалась як найвищий керівний орган Української Автокефальної Православної Церкви. Зазначалося, що керівництво УАПЦ здійснює Всеукраїнська Православна Церковна Рада через Великі і Малі збори Всеукраїнської Православної Церковної Ради. (Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору, 1965, с. 29-30).

Тому саме Всеукраїнська Православна Церковна Рада являла собою дійсний постійно діючий центр церковного управління.

Власне до обсягу повноважень Всеукраїнської Православної Церковної Ради належали наступні повноваження:

1. Скликання Всеукраїнських церковних Соборів (саме Всеукраїнська Православна Церковна Рада формує їх порядок денний);

2. Скликання інших з'їздів та нарад, а також визначення їх порядку денного;

3. Затвердження єпископів на правління в окремих єпархіях після їх обрання відповідними єпархіальними з'їздами;

4. Визначення та зміна меж єпархій та місця з якого правлячий єпископ тієї чи іншої єпархії буде здійснювати свої повноваження щодо неї;

5. Забезпечувати підвищення набуття освітньо-кваліфікаційних рівнів священнослужителями та іншими членами притчу шляхом організації відповідних навчальних закладів та курсів підвищення кваліфікації;

6. Сприяє відкриттю релігійних шкіл для осіб 18 років;

7. Сприяє перекладу релігійної та богослужбової літератури на живу українську мову;

8. Затверджує духовно та богослужбову літературу для богослужіння і розповсюдження в храмах Української Автокефальної Православної Церкви;

9. Забезпечує парафіяльні храми необхідними для них обсягами літератури та нот;

10. Здійснює забезпечення парафіяльних храмів свічками, вином, рясами, підрясниками та інше церковним утвором;

11. Займається історико-релігійною та історико-культурною просвітою;

12. Організацією паломництва тих місць. (Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору, 1965, с. 30).

При цьому звітує про свою роботу Всеукраїнська Православна Церковна Рада лише перед Всеукраїнським Православним Церковним Собором. До складу Всеукраїнської Православної Церковної Ради належать: митрополит Київський і всієї України, єпископи Української Автокефальної Православної Церкви, обирають до складу Всеукраїнської Православної Церковної Ради терміном на 3 роки. При цьому виборна частина Всеукраїнської Православної Церковної Ради кожного року на третину оновлювалася. (Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору, 1965, с. 29-30).

Почесним головою Всеукраїнської Православної Церковної Ради вважався митрополит Київський і всієї України. Крім того для проведення засідань Всеукраїнської Православної Церковної Ради, а також Малої Ради обирається голова ради, два його товариші, скарбник та секретар. Мала Рада збиралася чергово, раз на місяць або ж позачергово за потреби. (Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору, 1965, с. 29-32).

Крім Малої Ради при Всеукраїнській Православній Церковній Раді діяв Вищий Церковний Суд. Очолював Вищий Церковний Суд митрополит Київський і всієї України. Решта його членів обиралася Всеукраїнською Православною Церковною Радою наполовину з духовенства, а наполовину з мирян у кількості шести осіб терміном на 1 рік. Право касації мали Великі Збори Всеукраїнської Православної Церковної Ради, а в період проведення церковних Соборів лише Всеукраїнський Православний Церковний Собор. (Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору, 1965, 29-32).

Така структура органів управління Української Автокефальної Православної Церкви суттєвим чином відрізнялася від тієї структури, що передбачав «Закон про верховне управління Української Православної Автокефальної Синодальної Церкви» від 1 січня 1919 року, прийнятий за Директорії Української Народної Республіки. Законом було передбачено, що найвища церковна влада в Україні має належати Всеукраїнському Церковному Собору, а найвищим постійно діючим органом церковної влади має стати Український Церковний Синод. Персональний склад Українського Церковного Синоду має бути наступний: два єпископа, один протоієрей, один священник, один диякон, троє мирян та один військовий священник.

Окремо законом підкреслювався повний розрив з патріархом Московським (Андрусишин, 1997, с. 42-43).

Таким чином в адміністративному відношенні церковна структура сформована як наслідок Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1921 року, суттєвим чином відрізнялася від запропонованої в законі про верховне управління Української Православної Автокефальної Синодальної Церкви і являла собою фактично цілком нову церковну структуру. Відбулися суттєві зміни форми в управлінні церквою, які були породжені як необхідністю тієї політичної ситуації, що склалася на той момент, так і складними і суперечними релігійними реаліями того часу.

Не оминув Всеукраїнський Православний Церковний Собор 1921 року і питання монастирів та монашого життя загалом. В дев'ятому розділі діянь Собору зазначалося, що, визнаючи величезне духовне значення монастирів для життя церкви в попередні часи, слід визнати суттєвий відхід в практиці монастирського життя з попередніми часами, тому і в Українській Автокефальній Православній Церкві варто відродити попередні монастирські традиції з урахуванням сучасних реалій (Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в Києві, 1946, с. 10-11).

Визнаючи монаший спосіб служби Богові, Українська Автокефальна Православна Церква готова прийняти до себе монахів з монастирів Російської Православної Церкви, якщо ті перейдуть на відправу Божественної літургії українською мовою. При цьому чернечі громади будуть закріплені за парафіями, де вони перебувають, а великі та історичні монастирі будуть закріплені за Всеукраїнською Православною Церковною Радою. При цьому передбачався і новий устав монастирського життя, що відходив би від грецького уставу і відповідав вимогам часу. (Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в Києві, 1946, с. 10-11).

Попри відсутність наявного визнання з боку Вселенський православної церкви Українська Автокефальна Православна Церква не залишила поза своєю увагою врегулювання міжцерковних відносин. Саме тому Українська Автокефальна Православна Церква на Соборі 1921 року підкреслила, що Вселенська православна церква, як і її окремі помісні церкви, є церквами живими та такими, які походять від Духа Божого. Саме тому вони постійно перебувають в розвитку і взаємодіють з культурою своєї пастви та змінюються з плином часу. Саме через ці особливості помісних православних церков необхідним є їх незалежнення (автокефалія). Вселенська православна церква являє собою спільноту помісних автокефальних православних церков. На цій підставі Українська Автокефальна Православна Церква розраховує на визнання своєї

автокефалії з боку інших православних церков (Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в Києві, 1946, с. 4-7; Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ, 1999, с. 376-378).

Ближче до 30-х років XX століття розпочалося суттєве загострення взаємовідносин між державною владою в Українській Радянській Соціалістичній Республіці та Українською Автокефальною Православною Церквою (Олянич, 2019, с. 171). Власне це загострення, а особливо незадоволеність радянської влади митрополитом Київським і всієї України Василем Липківським стало приводом для скликання Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору. Розпочався Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор 17 жовтня 1927 року. На Соборі мало бути близько 300 делегатів. Втім на день відкриття Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1927 року їх було лише 160. Головою президії Собору на момент відкриття був єпископ Петро Ромоданів. Крім нього до президії входив митрополит Київський і всієї України Василь Липківський, а також архієпископ Нестор Шараївський та президія Всеукраїнської Православної Церковної Ради. Крім того від держави були членами президії Всеукраїнського Церковного Собору 1927 року товариші Іванов і Мамас. (Білокінь, Преловська, & Старовойтенко, 2007, с. 25-26; Преловська, 2016)

На початку своєї діяльності Голова Президії собору Петро Ромоданів, звернувшись до делегатів Собору зауважив, що Собор має бути собором самопізнання. Той же день було обрано головою Собору Володимира Мусійовича Черняхівського. На наступний день згідно зі слів голови мандатної комісії Леонтія Юнаківа в роботі Собору взяло участь 198 осіб, з яких було 16 єпископів, 99 священників, 4 диякона та 79 мирян. 22 жовтня Митрополита Київського і всієї України Василя Липківського було позбавлено титула архієпископа, а Володимир Мусійович звернувся до делегатів Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1927 року та до членів Собору, в якому йшлося про недопустимість залишення Василя Липківського у якості Митрополита. Власне 23 жовтня 1927 року Василя Липківського та єпископів було відсторонено від служіння. В той же день розпочалися вибори нового Митрополита Київського і всієї України.

За свідченням протоієрея Харитона Гвядовського на Соборі 23 жовтня 1927 року були присутні 228 делегатів. 226 делегатів взяли участь у виборах митрополита Київського і всієї України. За підсумками голосування отець Костянтин Малюшкевич одержав 97 голосів, отець Йосиф Оксюк одержав 90 голосів, протоієрей Леонтій Юнаков 26 голосів, Володимир Чехівський та отець Нестор Шараївський отримали 5 голосів. Таку ж кількість голосів отримав і отець

Миколай Борецький, а отці Володимир Самоборський та Феодосій Сергіїв по одному голосу. (Білокінь, Преловська, & Старовойтенко, 2007, с. 26-30; Преловська, 2016).

Оскільки перемогу здобув Константин Малюшкевич, то саме його просили стати новим митрополитом Київським і всієї України, але той категорично відмовився. Наступним відмовився від свого обрання на Митрополита Київського і всієї України отець Йосиф Оксіук. (Білокінь, Преловська, & Старовойтенко, 2007, с. 31)

24 жовтня 1927 року за присутності 208 делегатів 188 голосами було обрано митрополитом Київським і всієї України Миколу Борецького. Володимир Мусійович Чехівський повідомив його, що той обраний більшістю голосів митрополитом Київським і всієї України після чого той підвівся та заплакавши виступив перед Собором. 25 жовтня 1927 року було переобрано президію Всеукраїнської Православної Церковної Ради, а 26 жовтня 1927 року внесені зміни в окремі канони православної церкви. 27 жовтня 1927 року відбулася інтронізація нового митрополита Київського і всієї України Миколи Борецького. 29 жовтня 1927 року відбулася дискусія про роль та місце жінки в православній церкві. (Білокінь, Преловська, & Старовойтенко, 2007, с. 32-34)

Узагальнюючи значення Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1927 року, слід зазначити, що на ньому в значній мірі порядок денний в житті Української Автокефальної Православної Церкви перехопили радянські спецслужби. І хоча їх вплив на жовтень 1927 року не був в ручному режимі, проте все ж саме радянські спецслужби визначали порядок денний Другого Всеукраїнського Православної Церковного Собору.

Втім Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор 1927 року та відсторонення митрополита Київського і всієї України Василя Липківського не допомогло Українській Автокефальній Православній Церкві спокійно діяти як автокефальній українській релігійній структурі в умовах тоталітарного панування більшовицького режиму. Фактично більшовики розпочали справу припинення існування Української Автокефальної Православної Церкви як такої. З цією метою було організовано "надзвичайні" церковні собори 1930 року. Перший з яких проходив 28 - 29 січня 1930 року являв собою фактично збори єпископату і 40 священників Української Автокефальної Православної Церкви, які оголосили ці збори "надзвичайним собором". На цьому "соборі" було винесено ухвалу про самоліквідацію Української Автокефальної Православної Церкви як церковної структури (Преловська, 2016). Паралельно з юридичною самоліквідацією Української Автокефальної Православної Церкви більшовиками розпочалася ліквідація її осередків у вигляді округ і парафій.

Ця ліквідація здійснювалася вже на тлі процесу довкола Спілки Визволення України. Втім і пряма загроза життю та свободі не розчавила прагнення українського церковного руху до Христової віри (Преловська, 2016; Преловська, 2010, с. 701-708). У зв'язку з чим 9–12 грудня 1930 року був проведений другий "надзвичайний церковний Собор", на якому з двох сотень відділених парафій Української Автокефальної Православної Церкви було організовано нову церковну структуру під назвою Українська Православна Церква. На чолі цієї новоствореної структури стояв митрополит Харківський і всієї України Іоан Павловський. Втім по причині загострення репресій і цій структурі довелося припинити існування в середні тридцятих років. (Преловська, 2016)

Висновки.

Отже, суттєвою відмінністю між українським церковним рухом доби перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 та Українською Автокефальною Православною Церквою доби більшовицької влади було те, що у разі першого, він хоч і не мав підтримки єпископату, проте діяв в рамках канонічного права та православних церковних традицій і неуспіх його полягав насамперед в неуспішності української держави доби перших національно-визвольних змагань як у формі Української Народної Республіки, так і Української Держави Павла Петровича Скоропадського. Церковний рух же Української Автокефальної Православної Церкви насамперед являв собою сумнівну канонічну структуру, що хоч і відображала природні релігійні прагнення українців, але все ж була канонічно незаконною та такою, що самим фактом свого існування йшла в розріз з церковними процесами України в попередні часи. Втім саме така неоднозначність яскравим чином демонструє ті непослідовні, але вкрай болючі церковні процеси, які відбувалися в Україні у 20-ті роки XX століття. Природа церкви саме як національної церковної структури і прагнення українців до молитви національною мовою зумовили відхід від заскоружливих формальних церковних структур, які становили інструмент імперської церковної політики на українських землях. Ні для учасників національного церковного руху, ні для їх прихожан не була перешкодою відсутність формальних канонічних підстав для існування такої церкви. Більш того саме очевидність необхідності українського церковного руху зумовлювала його легітимність в очах широкої людності, а його заперечення викликало природне обурення.

Таким складним, неоднозначним та почасти суперечливим був процес українського національного церковного становлення за доби формування більшовицької тоталітарної диктатури в Україні. Якщо на початку утвердження своєї

влади більшовики зосереджувалися на боротьбі з більш значущими та небезпечнішими силами супротивника, а доля Української Автокефальної Православної Церкви була їм байдужою, то ближче

до 30-х і в 30-ті роки ХХ століття Українська Автокефальна Православна Церква стала об'єктом уваги радянської репресивної тоталітарної машини.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Андрусишин, Б. І. (1997). *Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР): Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти*. Київ: Либідь.
- Білокінь, С., Преловська, І., & Старовойтенко, І. (Eds.). (2007). *Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 року*. Київ.
- Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в Києві 14–30 жовтня н. с. 1921 р. (1946). Франкфурт/Майн.
- Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14–30 жовтня н. с. 1921 р. (1965). Українське Православне Братство імені Митрополита Василя Липківського. Новий Ульм.
- Жарких, М. І. (2016). *Софійський собор у Києві*. Відновлено http://www.history.org.ua/?termin=Sofijskyj_sobor
- Житкова, О. (2019). Українізація внутрішньо-церковного життя УАПЦ у м. Києві (1920-ті рр.). *Етнічна історія народів Європи*, 57, 93–100.
- Житкова, О. (2021). До сторіччя заснування УАПЦ у м. Києві: передумови відродження церкви (1917–1921 рр.). *Етнічна історія народів Європи*, 65, 65–71.
- Зінченко, А. Л. (2003). Всеукраїнський Православний Церковний Собор. В. А. Смолій (Ред.), *Енциклопедія історії України* (Том 1: А–В). Національна академія наук України, Інститут історії України. Київ: Видавництво «Наукова думка». Відновлено з <http://www.history.org.ua/?termin=Vseukrainskyjpravoslavnyj>
- Зінченко, А. Л. (2009). Липківський Василь Костянтинівич. В. А. Смолій (Ред.), *Енциклопедія історії України*. (Том 6: Ла–Мі). Національна академія наук України, Інститут історії України. Київ: Видавництво «Наукова думка». Відновлено з http://www.history.org.ua/?termin=Lipivsky_V_K
- Ігнатуша, О. М. (2021). Зміни канонічного статусу Православної Церкви в Україні (1918–1930-ті рр.): від автономії до екзархату. *Zaporizhzhia Historical Review*, 1(20), 198–207.
- Кучеренко, І. (2017). Вивчення ролі В. Липківського у відновленні українського православ'я та важлива роль Переяславщини у тогочасних історичних процесах. *Православ'я в Україні: збірник за матеріалами VII Міжнародної наукової конференції, присвяченої 25-літтю відновлення Київської православної богословської академії (1992–2017)*. (Ч. 2). Київ: Київська православна богословська академія.
- Липківський, В. (1959). *Відродження церкви в Україні (1917–1930)*. Торонто: Українське видавництво "Добра книжка".
- Лотоцький, О. (1939). *В Царгороді*. Варшава: Друкарня Наукового товариства ім. Шевченка.
- Олянич, В. (2019). Церковно-релігійне життя в Україні у роки НЕПу (1921–1928 рр.). *Держава і Церква в новітній історії України: збірник наукових статей*, 7.
- Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: Документи і матеріали. (1999). Київ; Львів.
- Преловська, І. (2010). Процес «Спілки визволення України» 1930 р.: анатомія процесу розгортання політики насильства проти віри в УРСР. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*, 20(1), 701–708.
- Преловська, І. М. (2016). *Собори церковні Української Автокефальної Православної Церкви 1921–1930*. Відновлено з http://www.history.org.ua/?termin=Sobory_t

REFERENCES

- Activities of the All-Ukrainian Orthodox Church Council in Kyiv, October 14–30 with. 1921. (1965). *Ukrainian Orthodox Brotherhood named after Metropolitan Vasyl Lypkivskiy*. New Ulm.
- Activities of the All-Ukrainian Orthodox Church Council in Kyiv, October 14–30 with. 1921. (1946). Frankfurt/Main.
- Andrusyshyn, B. I. (1997). *The Church in the Ukrainian State 1917–1920 (the era of the UNR Directory): Study guide for students of higher education institutions*. Kyiv: Lybid.
- Bilokin, S., Prelovska, I., & Starovoytenko, I. (Eds.). (2007). *The Second All-Ukrainian Orthodox Church Council of the UAPC, October 17–30, 1927*. Kyiv.
- Ignatusha, O. M. (2021). Changes in the canonical status of the Orthodox Church in Ukraine (1918–1930s): from autonomy to exarchate. *Zaporizhzhia Historical Review*, 1(20), 198–207.
- Kucherenko, I. (2017). Study of the role of V. Lypkivskiy in the restoration of Ukrainian Orthodoxy and the important role of Pereiaslavshchyna in the historical processes of that time. *Orthodoxy in Ukraine: a collection of materials from the VII International Scientific Conference dedicated to the 25th anniversary of the restoration of the Kyiv Orthodox Theological Academy (1992–2017)*. (Part 2). Kyiv: Kyiv Orthodox Theological Academy.
- Lototsky, O. (1939). *In Tsargorod*. Warsaw: Printing House of the Scientific Society named after Shevchenko.
- Lypkivskiy, V. (1959). *Revival of the church in Ukraine (1917–1930)*. Toronto: Ukrainian publishing house "The Good Book".

- Olyanich, V. (2019). Church and religious life in Ukraine during the NEP years (1921-1928). *The State and the Church in the modern history of Ukraine: a collection of scientific articles*, 7.
- Prelovska, I. (2010). The process of the "Union for the Liberation of Ukraine" in 1930: the anatomy of the process of the deployment of the policy of violence against faith in the Ukrainian SSR. *History of religions in Ukraine: scientific yearbook*, 20(I), 701-708.
- Prelovska, I. M. (2016). *Church councils of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church 1921–1930*. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Sobory_t
- The First All-Ukrainian Orthodox Church Council of the UAPC, October 14–30, 1921: Documents and materials*. (1999). Kyiv; Lviv.
- Zharkikh, M. I. (2016). *Sophia Cathedral in Kyiv*. Restored http://www.history.org.ua/?termin=Sofijskyj_sobor
- Zhitkova, O. (2019). Ukrainization of the intra-church life of the UAOC in Kyiv (1920s). *Ethnic history of the peoples of Europe*, 57, 93-100.
- Zhitkova, O. (2021). To the centenary of the founding of the UAOC in Kyiv: prerequisites for the revival of the church (1917–1921). *Ethnic history of the peoples of Europe*, 65, 65-71.
- Zinchenko, A. L. (2003). All-Ukrainian Orthodox Church Council. V. A. Smoliy (Ed.), *Encyclopedia of the History of Ukraine* (Volume 1: A-B). National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine. Kyiv: "Naukova Dumka" Publishing House. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Vseukrainskyj_pravoslavnyj
- Zinchenko, A. L. (2009). Vasyl Kostyantynovich Lypkivskyi. V. A. Smoliy (Ed.), *Encyclopedia of the History of Ukraine*. (Volume 6: La Mi). National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine. Kyiv: "Naukova Dumka" Publishing House. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Lipkivsky_V_K

Farming Requirements for the Success of the Social Experiment of Dmitry Stolypin

UDC: 316.255.001.8(092)(477.64+470)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172451>**Primak Oleg**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0003-0896-1431>, olegpriimak75@gmail.com**Priymak Yulia**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-8575-9045>, priimakulya@gmail.com*Zaporizhzhya National University (Zaporizhzhya, Ukraine)*

Abstract

The relevance of the article lies in its compliance with the development trends of such modern sciences as the history of sociology and the social history of Ukraine. A study of the prerequisites for the success of the social experiment of 1874-93 by the South Ukrainian public figure, amateur sociologist D. A. Stolypin (1818-1893) acquires theoretical significance in the biographical and microhistorical planes.

The purpose of the article is to comprehensively characterize the farming prerequisites of Dmytro Stolypin's social experiment.

The results. It was determined that during the 19th century in the South of Ukraine, a complex of farming prerequisites was formed, which ensured the success of the social experiment of D. A. Stolypin. In the first place among them is the fact of the wide spread of the farm form of management, certain varieties of which have become prototypes of rental farms in the village Mordvinivka. Criteria for their classification have been developed. It is proved that in the conditions of involvement of the local peasantry in the sphere of market-capitalist relations, the weakness and artificiality of the village community acted as the second prerequisite for the success of the social experiment. It was noted that the southern Ukrainian rural community gradually lost the function of equal justice in the area of land and fiscal. It is emphasized that the crisis state of the landlord economy in the region should be considered as the third prerequisite.

Conclusions. The prevalence of the rural form of settlement among the rural population, the weakness and artificiality of the community, the crisis of noble estates were integral components of the agrarian system of Southern Ukraine in the second half of the 19th century. These farming prerequisites, in combination with research and outlook, ensured the success of the social experiment of D. A. Stolypin.

Keywords: sociologist, social experiment, village commune, economy, historical sociology, Southern Ukraine

Господарські передумови успішності соціального експерименту Дмитра Столипіна

Приймак Олег, Приймак Юлія*Запорізький національний університет (Запоріжжя, Україна)*

Анотація

Актуальність статті полягає у відповідності її тенденціям розвитку таких сучасних наук, як історія соціології та соціальна історія України. Дослідження передумов успішності соціального експерименту 1874-93 рр. південноукраїнського земського та громадського діяча, соціолога-аматора Д. А. Столипіна (1818-1893) набуває теоретичної значущості у біографічній та мікроісторичній площинах.

Мета статті полягає у всебічній характеристиці господарських передумов соціального експерименту Дмитра Столипіна.

Результати. Визначено, що протягом XIX ст. на Півдні України сформувався комплекс господарських передумов, які забезпечили успішність соціального експерименту Д. А. Столипіна. На перше місце серед них поставлено факт широкого розповсюдження хутірської форми господарювання, окремі різновиди якої стали прототипами орендних хуторів в с. Мордвинівці. Розроблені критерії їх класифікації. Доведено, що в умовах втягнення місцевого селянства у сферу ринково-капіталістичних відносин, слабкість та штучність сільської общини виступили другою передумовою успішності соціального експерименту. Зазначено, що південноукраїнська сільська община, у площині розподілу землі та податків, поступово втрачала функцію зрівняльної справедливості. Підкреслено, що у якості третьої передумови слід вважати кризовий стан поміщицького господарства в регіоні.

Висновки. Поширеність серед сільського населення хутірської форми розселення, слабкість та штучність общини, криза дворянських маєтностей виступали невід'ємними складовими аграрного устрою Півдня України II половини XIX століття. Ці господарські передумови, у поєднанні із дослідницькими та світоглядними, забезпечили успішність соціального експерименту Д. А. Столипіна.

Ключові слова: соціолог, соціальний експеримент, община хутір, господарство, історична соціологія, Південь України

Стаття надійшла / Article arrived: 12.05.2024

Схвалено до друку / Accepted: 29.02.2024

Вступ.

Останнім часом серед досліджень гуманітарного спрямування все більшого значення набувають наукові розвідки, предмет яких знаходиться на межі історії соціології, біографістики та соціальної історії. Те, що увага в них прикута до забутих, маловідомих, але непересічних особистостей минулого, є цілком актуальним та логічним. До переліку таких особистостей другого плану доцільно внести південноукраїнського поміщика, земського гласного, активного громадського діяча, учня Огюста Конта, соціолога-аматора Дмитра Аркадійовича Столипіна (1818-1893). Протягом 1874-93 рр. у своїй родовій маєтності – с. Мордвинівці Бердянського повіту Таврійської губернії (нині ТОТ Мелітопольського району Запорізької області) – він проводив соціальний експеримент, яким доводив можливість розв'язання аграрного питання за допомогою останніх досягнень тогочасної соціологічної науки.

Виступаючи невід'ємною складовою контівської триади «спостереження – опис – експеримент» дослід Д. Столипіна підтверджував правильність досить ліберальної для того часу ідеї відходу від політики підтримки общини на користь одноосібника-селянина. Реалізація її полягала у створенні орендних хуторів на поміщицьких землях. Підкреслимо, що протягом соціального експерименту було створено 22 хутори, а участь у ньому прийняло 214 осіб. Успішність цього заходу залежала від комплексу передумов, визначальна роль серед яких належала господарським, світоглядним та дослідницьким. Всебічне висвітлення їх є не лише обов'язковим кроком дослідження життєвого шляху, наукової діяльності Дмитра Аркадійовича, а й складовою таких тем як соціальна та економічна історія України, історія вітчизняної соціології.

Мета статті полягає у всебічній характеристиці господарських передумов соціального експерименту Дмитра Столипіна.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Перелік праць, у змісті яких можна знайти пряму або опосередковану інформацію про соціальні експерименти Д.А. Столипіна, слід визначити як нечисельний. До першої групи в ньому слід внести наукові розвідки Н. Темірової (2003), Ю. Берестеня, Н. Ковальнової (2016), Ю. Качан, Ю. Присяжнюка та інших, у яких розкрито проблеми стану поміщицького та селянського господарства степової України у II пол. XIX ст. Друга складається з досліджень І. Голосенка, А. Карагодіна (Карагодин, 1998) та авторів цієї статті (Приймак, & Приймак, 2023). Останні можна назвати тематичними, бо на їх сторінках знаходиться інформація щодо біографії, соціологічних поглядів Д. А. Столипіна, етапів соціального експерименту та дослідницьких передумов успішності останнього. Господарським передумовам, в цьому контексті, увага приділена не була, що підкреслює актуальність цієї публікації.

Розкриття предмету статті стало можливим завдяки використанню головних положень методології постмодерну та спираючись на принципи історизму, багатофакторності, об'єктивності. В цьому руслі авторам у нагоді стали проблемно-хронологічний, історико-біографічний, історико-генетичний, ретроспективний, просопографічний методи та контент-аналіз.

Результати дослідження.

Сутність першої передумови полягала у тому, що з кін. XVIII і протягом XIX ст. в ході заселення та господарського освоєння Південь України став регіоном розповсюдження хутірської системи господарювання. Цьому сприяли не лише природно-кліматичні умови та особливості ландшафту, а й низька щільність населення, можливість застосування першопоселенцями права вільного захоплення землі, зручність і природність господарювання на компактних ділянках, порівняно пізній час проведення межових робіт, доречність перенесення досвіду господарювання на хуторах вихідцями з інших регіонів України на простори степу (Карагодин, 1998, с. 142). Тобто, з одного боку, задовго до початку соціального експерименту, можливо, ще на земській службі, Д. А. Столипін міг звернути увагу на факт існування у приазовських степах альтернативної общинній хутірської форми селянського і колоністського землекористування. З іншого, приклад останнього був взірцем заможності та «хазяйновитості», а також наочним підтвердженням вірності прийнятого рішення щодо участі в експерименті для тих селян з Мордвинівки, які підписали угоду з Дмитром Аркадійовичем й переселилися на орендні хутори.

Засновниками хуторів протягом останньої чверті XVIII – пер. пол. XIX ст. в регіоні стали селяни-переселенці з Полтавської, Чернігівської, Київської, Харківської губерній, а також козаки Азовського козацького війська. В умовах низької щільності населення створення цих господарств відбувалося на основі звичаєвого права самозахвату земель. Як правило, обиралися зручна місцина поблизу джерела питної води, закріплення якої за першопоселенцем засвідчувалося зведенням житлових та господарських споруд, фруктових садів, греблі з млином або вітряка. Козак отримував дозвіл на створення одновірного хутора від станичного юрты (громади) за умов відсутності перешкоджання іншим. Тобто, фактично, він ставав користувачем ділянки на землях, власником яких виступало Військо (Постников, 1891, с. 68). Господарство козацького хутора мало товарне спрямування і, до перетворення півдня на регіон капіталізованого вирощування збіжжя, спеціалізувалося, переважно, на вівчарстві. Значення також мали допоміжні промисли – рибальство, бортництво, садівництво, городництво тощо. Вартість майна його доходила

до 3 тисяч карбованців сріблом (Маленко, 2008, с. 114).

В свою чергу, селянські хутори являли собою природний спосіб освоєння степової чорноземної зони. Отримавши дозвіл щодо створення в межах певної казенної оброчної статті їх засновники переносили на південь досвід ділянкового господарювання з місця попереднього проживання на Лівобережжі чи Слобожанщині. Сприймаючи Таврію як безкрайню місцину з широкими можливостями реалізації мрій про вільне господарювання, останні часто відкидали навіть думку про те, що земля може знаходитись у приватній власності. Переконання про те, що «вона Божа», виступало селянину підставою для освоєння ґрунтів до тих пір, поки його господарські інтереси не стикались із сусідськими (Усна, 2008, с. 397). Хутори-однодвірні землеробського спрямування з часом перетворювались на селища (Крагодин, 1998, с. 76). Малопотужні з них, у зв'язку із прагненням місцевої державної адміністрації врегулювати і надати організованих форм заселенню казенних земель, протягом 1830-40-х рр. знищувалися, а господарі їх силоміць переселялися до великих селищ. Але, високорентабельні, великі за площею, зорієнтовані на товарне розведення овець мериносною породи, однодвірні селянські оброчні казенні хутора продовжували існувати в степах Приазов'я та Херсонщини до кінця 1870-х рр., а, інколи, й пізніше (Столыпін, 1892, с. 6). Зникненню останніх заважала відсутність необхідної для просування землеробства кількості джерел прісної води.

Багатодвірні хутори виникали в регіоні на різних формах земельної власності. Алгоритм їх створення складався з декількох кроків. Заснуванню поселень передувало, як правило, створення соціальної асоціації майбутніх господарів, що виступала гуртовим суб'єктом представництва інтересів перед Казенним відомством, поміщиком, банком, однообщинниками у вирішенні питання купівлі чи оренди землі. Після отримання останньої відбувалося розмежування на ділянки згідно із розміром пайового внеску та, неподалік одна від одної, зводилися необхідні будівлі. Внаслідок цього такі хутори здалеку нагадували некомпактне розкидане селище (Приймак, 2012, с. 248). До такого типу хуторського розселення, наприклад, вдавалися заможні козаки торгових товариств з Азовського та Дунайського козацьких військ, які віддавали перевагу купівлі чи оренді ділянок за межами військових земель (Маленко, 2008, с. 114). Так само оселялися німецькомовні колоністи Хортицького менонітського, Молочанського, Бердянського та інших округів, де на одну родину утворюваної подвірної общини держава наділяла від 30 до 60 десятин (Крагодин, 1998, с. 112).

Соціально-організаційною основою для заснування багатодвірних хуторів у південноукраїнських селян виступали кумпанії та

товариства. До 1880-х рр. значна кількість останніх тримали в оренді казенні оброчні статті на території материкових повітів Таврійської губернії. Якщо орна ділянка в них знаходилася у користуванні, то житлові та господарські споруди хуторян були приватною власністю і могли продаватися наступному господарю по закінченню терміну оренди. З відкриттям Херсонського Земського, Селянського поземельного, Азово-Донського та інших банків такі селянські товариства та кумпанії почали викупати казенні орендні багатодвірні хутори у приватну власність. Таким самим чином створювались й хуторські поселення на придбаних шляхом іпотеки у дворян-поміщиків землях (Приймак, 2012, с. 241-243). Вже на 1905 р. у приватній власності 2077 селянських товариств в регіоні знаходилося 798087 десятин (Приймак, & Pryimak, 2021, с. 97).

З середини 1870-х рр. кумпанії, до складу яких входили переважно заможні селяни-общинники, почали виступати засновниками багатодвірних хуторів-виселків. Побудова останніх здійснювалася, як правило, на віддалених від селища кутках общинного наділу. Навіть під час земельних переділів такі хуторяни залишалися в «кутку» на своїх садибах, домовляючись з односельцями про взаємовигідний обмін смугами (Приймак, 2012, с. 251). Але на середину XIX ст. значна частина цих хуторів-заїмок зникла, що було пов'язано з межовими роботами та відрізнанням у хуторян земельних надлишків на користь казенних оброчних статей. В тих випадках, де ці хутори були компактними та багатодвірними простежувалося перетворення їх у самостійні поселення. Останні, після одержання володільних записів, хоча не завжди отримували окрему нарізку землі, й надалі зберігали відокремлене існування.

Разом з цим, скасування кріпацтва, розвиток товарно-ринкових відносин в аграрному секторі, відкриття іпотечних установ, дозвіл купівлі землі підданим недворянського походження стали причиною виникнення на території південноукраїнських губерній селянських однодвірних приватновласницьких хуторів. На 1905 р. крупних селянських маєтностей, із зафіксованим правом приватної власності їх господарів на землю, в регіоні налічувалося 1778 із загальною площею 1608504 десятини. Значне місце серед них належало тим, розмір яких коливався від 910 до 960 десятин (Статистика землевладения, 1907, с. 134). Показовим, в цьому контексті, слід вважати стан справ в Бердянському повіті, де площа однодвірних селянських приватновласницьких господарств арифметично перевищувала суму дворянського, купецького та міщанського землеволодіння.

Відтак, задовго до початку та під час реалізації соціального експерименту Д. А. Столипіна Південь України був регіоном досить широкого розповсюдження хуторської форми розселення. Вона

виступала наочним прикладом заможного та гідного життя для основної маси південноукраїнського селянства, в тому числі й для тих його представників, які жили в Мордвинівській общині.

Друга господарська передумова успішності соціального експерименту Д. А. Столипіна полягала у штучності впровадження інституту сільської общини на Півдні України. В поселеннях колишніх державних селян вона була створена протягом реформи, що проводилась за проєктом графа П. Кисельова в 1837 – 1841 рр. У північному Приазов'ї це відбувалося за допомогою знищення хуторів та подальшого примусового переселення їх мешканців до компактних багатодвірних поселень (Столыпін, 1876, с. 36). Як адміністративна необхідність у колишніх поміщицьких селян вона була запроваджена після реформи 1861 р. (Приймак, 2012, с. 214). Саме тому, покликана забезпечити принцип соціально-зрівняльної справедливості господарська функція в організмі місцевої общини також виявляла всі ознаки штучності. Це мало прояв у тенденціях переходу передільних общин до безпередільного землекористування, затвердженні вироків про визнання подвірного землеволодіння, відмові у наданні наділу некорінним общинникам (Постников, 1891, с. 84).

В цьому контексті звернемо увагу, що розподіл общинних наділів на півдні, напередодні надання Д. А. Столипіним наказу про створення орендних хуторів, відбувався двома засобами – або за ревізькими душами, тобто за кількістю представників чоловічої статі, зареєстрованій останньою десятою ревізією 1856 року, або за наявними душами чоловічої статі, тобто за кількістю приписаних в общині на момент ревізії. У зв'язку із зростанням малоземелля, перетворенням черезсмулля на багатомужжя та наближенням остаточної виплати викупних платежів, сільська община намагалася обмежувати кількість повноправних своїх членів. Як правило, внаслідок того, що на мирських сходах домінували старожили, земельні наділи в першу чергу надавалися представникам їх сімей. Такі заходи були спричинені господарською потребою селян зберегти розмір наділу 1856 р. Так, наприклад, «миром» с. Мордвинівки було відмовлено навіть сільському старості у проханні надати синові общинний наділ. Але ознаки певного «земельного голоду» чомусь не спонукали селян переважної більшості общин Бердянського повіту до інтенсифікації господарювання хоча б шляхом запровадження багатопілля чи провідних засобів агрокультури (Столыпін, 1877, с. 6).

Господарську кризу дрібних та середньопомісних дворянських маєтностей можна визначити як третю передумову успішності соціального експерименту Д. А. Столипіна. У якості тенденції вона стала помітною в сер. XIX ст. і перетворилася в закономірність у другій його половині. Як і в інших регіонах прояв її на

Півдні України полягав у неспроможності поміщиків, з одного боку, пристосувати свої господарства до швидких темпів ринково-капіталістичної трансформації в аграрному секторі, а з іншого – у небажанні їх втрачати прибутки, скорочувати витрати на фінансування звичного стилю та способу життя (Карагодин, 1998, с. 129). Не дивлячись на поступове зменшення прибутковості отриманих у спадок володінь значна частина місцевого дворянства продовжувала сприймати їх скоріше як «родові гнізда», ніж як господарсько-виробничі одиниці. Зазвичай, обравши місцем постійного проживання міста, вона втрачала прямий територіальний, соціальний та світоглядний зв'язок зі своїми маєтностями. Фактично функції повсякденного керування дворянськими вотчинами переходили до рук управителів, одним з головних завдань яких було своєчасне задоволення потреб власників у грошах (Ковальова, 2016, с. 184). Небажання втручатись у господарські справи та витрачати час на прозу сільського життя поміщики, як правило, передавали землі сільськогосподарського призначення в оренду місцевим селянам чи колоністам (Темірова, 2003, с. 224). Але таких землевласників не можна було назвати повноцінними рантьє, бо свій попит на комфортне життя вони могли задовольнити коштами від маєтків лише частково. Додатковими джерелами прибутку для них виступала державна, земська або військова служба.

Господарський занепад та зубожіння помість були явищем звичайним. Широко розповсюдженою у II пол. XIX ст. стала й практика закладання та перезакладання їх власниками у місцевих відділеннях Дворянського банку. В цей час поміщицтво Півдня України, в цілому, та північного Приазов'я, зокрема, не лише втратило монополію на приватну земельну власність, а й змушене було продати близько 60% її площ (Темірова, 2003, с. 231). Бердянський повіт Таврійської губернії в період проведення Дмитром Аркадійовичем Столипіним соціального експерименту взагалі перетворився на селянський. Згідно із показниками тогочасної земської статистики у власності селян та колоністів перебувало 92% придатних для ведення сільського господарства земель. На кінець XIX ст. площа всіх шести дворянських помість на території цього повіту дорівнювала лише 1,2% (Приймак, 2012, с. 116). Такий стан речей, що цілком може бути названий гротескним, змушував прогресивно налаштоване ліберальне дворянство шукати шляхи подолання кризи. Теоретичним підґрунтям одного з них стала ідея створення орендних хуторів на поміщицьких землях.

Висновки.

Таким чином, напередодні та в ході соціального експерименту Д. А. Столипіна на Півдні України склався комплекс господарських передумов, що

забезпечили успішність його проведення. По-перше, хутори в регіоні стали досить широко розповсюдженою формою капіталізованого товарного господарювання. У їх різноманітності, за критерієм станової приналежності засновників, можна виокремити групи козацьких, колоністських та селянських хуторів, за типом власності – орендних, приватновласницьких та надільних, за характером поселення – однодвірних та багатодвірних. Для майбутніх учасників експерименту і для самого Дмитра Столипіна вони були наочним прикладом заможності, господарської потужності та міцності, перспективності й успішності. По-друге, штучна, в адміністративному порядку, створена сільська община Півдня України була «молодою», не мала усталених вікових традицій та кланової структури. Покладена на неї функція фіскальної та поземельно-надільної зрівняльної справедливості йшла в розріз із невпинним втягненням селянства у сферу ринково-капіталістичних відносин. Господарською одиницею

була не община, а окремий двір. Для представників заможної верстви селянства общинний устрій поступово перетворювався у тягар, поміркованим засобом дистанціювання від якого ставав вихід на хутори. По-третє, у II пол. XIX ст. наявною була вже не лише криза поміщицького господарства, а й простежувалась готовність визнання цього факту з боку дворянства. Створення орендних хуторів на поміщицьких землях було для останніх цілком прийнятним варіантом виходу з такого становища.

Стаття являє собою складову комплексного дослідження соціологічних поглядів та практик Дмитра Аркадійовича Столипіна. Перспективи подальшого пошуку можуть бути окреслені питаннями внеску цього соціолога-аматора у розвиток інструментарію соціологічного пізнання, ставлення його до проблем природи південноукраїнської общини, соціальної диференціації сільського населення, вдосконалення селянського та поміщицького господарства.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бойко, А. (Ред.). (2008). *Усна історія Степової України. Запорізький край* (Том 1). Запоріжжя: АА ТанDEM.
- Карагодин, А. И. (1998). *История Запорожского края (1770-1917)*. Запорожье: «Стат».
- Ковальова, Н. А. (2016). *Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр.* Дніпро: ЛІРА.
- Маленко, Л. М. (2008). Козацькі станиці та хутори Південної України в XIX столітті. *Козацька спадщина*, 4, 112-123.
- Постников, В. Е. (1891). *Южнорусское крестьянское хозяйство*. М.: Типолитография Высочайше утвержденного Товарищества И. И. Кушнарёва и К^о.
- Приймак, О. М. (2012). *Селянство Південної України: соціальна історія кінця XIX – початку XX століть*. Запоріжжя: Запорізький національний університет.
- Приймак, О. М., & Приймак, Ю. О. (2023). Дослідницькі передумови успішності соціального експерименту Д. А. Столипіна. *Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані»*, 26(4), 74-78. <https://doi.org/10.15421/172378>
- Статистика землевладения. 1905 год. (1907). *Свод данных по 50 губерниям Европейской России*. СПб.: Центральная типография Н. Я. Манкова.
- Столыпин Д. А. (1876). *Два доклада в Комиссию Московского Императорского Общества сельского хозяйства по вопросу об устройстве крестьянских хуторов на владельческих землях*. М.: Типография В. Готье.
- Столыпин Д. А. (1877). *Доклад №3 в Комиссию Московского Императорского Общества сельского хозяйства по вопросу о хуторах и современном состоянии крестьянского хозяйства*. М.: Типография А. Клейна.
- Столыпин, Д. А. (1874). *Право на землю*. М.: Типография А. Гатцука.
- Темірова, Н. Р. (2003). *Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція*. Донецьк: ДонНУ.
- Pryimak, O., & Pryimak, Yu. (2021). Dmytro Stolypin's social experiment repercussions in the agricultural reform of 1906 – 1917. *East European Historical Bulletin*, 19, 96-106. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.19.233837>

REFERENCES

- Boyko, A. (Ed.). (2008). *Oral history of Steppe Ukraine. Zaporozhye Region* (Volume 1). Zaporizhzhia: AA Tandem.
- Karagodin, A. I. (1998). *History of the Zaporizhzhya region (1770-1917)*. Zaporizhzhia: "Stat".
- Kovaleva, N. A. (2016). *Peasants, landowners and the state: conflicts of interests. "Agrarian Revolution" in Ukraine 1902–1922*. Dnipro: Lira.
- Land tenure statistics. 1905. (1907). *Data collection for 50 provinces of European Russia*. SPb: Central Printing House of N. Ya. Mankov.
- Malenko, L. M. (2008). Cossack villages and hamlets of Southern Ukraine in the 19th century. *Cossack heritage*, 4, 112-123.
- Postnikov, V. E. (1891). *South Russian peasant farm*. M.: Typography of the Supremely approved Partnership of I. I. Kushnarev and Co.
- Primak, O. M., & Priymak, Y. O. (2023). Research prerequisites for the success of DA Stolypin's social experiment. *Scientific-theoretical and public-political almanac "Grani"*, 26(4), 74-78. <https://doi.org/10.15421/172378>
- Priymak, O. M. (2012). *The peasantry of Southern Ukraine: social history of the late 19th and early 20th centuries*. Zaporizhzhia: Zaporizhzhia National University.
- Pryimak, O., & Pryimak, Yu. (2021). Dmytro Stolypin's social experiment repercussions in the agricultural reform of 1906 – 1917. *East European Historical Bulletin*, 19, 96-106. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.19.233837>
- Stolypin D. A. (1876). *Two reports to the Commission of the Moscow Imperial Society of Agriculture on the issue of organizing peasant farmsteads on owner-occupied lands*. M.: Printing House of V. Gautier.
- Stolypin D. A. (1877). *Report No. 3 to the Commission of the Moscow Imperial Society of Agricultural Economy on the issue of farmsteads and the current state of peasant farming*. M.: Printing House of A. Klein.
- Stolypin, D. A. (1874). *The right to land*. M.: Printing House of A. Gatsuk.
- Temirova, N. R. (2003). *Landlords of Ukraine in 1861-1917: socio-economic evolution*. Donetsk: DonNU.

United States Agency for International Development: Strategy and Areas of Activities in Ukraine (1992–2024)

UDC: 327:94(73+477)"1992/2024"

DOI: <https://doi.org/10.15421/172452>**Mateleshko Yurii**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-5327-8354>, yurii.mateleshko@uzhnu.edu.ua*Uzhhorod National University (Uzhhorod, Ukraine)*

Abstract

The relevance of the topic is explained by the significant contribution made by the United States Agency for International Development (USAID) to the development of democracy, civil society, market economy and healthcare in Ukraine, as well as the lack of research on this issue.

The purpose of the article is to clarify the strategy, goals, areas and features of USAID's activities in Ukraine during 1992–2024.

Results. It was found that the strategic goal of the Agency's activities is a democratic and economically developed Ukraine, united around Western values, which is one of the foundations of an integral, strong and peaceful Europe. About 100 USAID programs in four main areas of the Agency's activities in Ukraine were analyzed: economics, politics and society, healthcare, and humanitarian aid.

Conclusions. The current USAID Cooperation Strategy is based on the idea that the European aspirations, democratic progress, and future prosperity and sovereignty of Ukraine are only achievable if the corruption problem is solved, the impacts of Russian aggression are mitigated, democratic governance is strengthened, and market-driven economic growth is sustainable. For more than 30 years of its activity in Ukraine, USAID has implemented more than 50 programs that contributed to the development of democratic governance, civil society, independent media, and also supported the fight against corruption, and the protection of human rights. The Agency has made significant contribution to promoting the development of market economy and healthcare, as well as to the social protection of the most vulnerable people. Today, the Agency is implementing more than 40 programs in Ukraine, among which the most important are those related to overcoming the negative consequences of the full-scale war (restoration of the energy system, food security, humanitarian aid to victims, etc.).

Keywords: USAID, USA, Ukraine, international cooperation, soft power, public diplomacy, international aid

Агентство США з міжнародного розвитку: стратегія та напрями діяльності в Україні (1992–2024)

Мателешко Юрій*Ужгородський національний університет (Ужгород, Україна)*

Анотація

Актуальність теми пояснюється тим вагомим внеском, який зробило Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) в розвиток демократії, громадянського суспільства, ринкової економіки та охорони здоров'я в Україні, а також відсутністю досліджень з цієї проблематики.

Метою статті є з'ясування стратегії, цілей, напрямів та особливостей діяльності USAID в Україні протягом 1992–2024 рр.

Результати. На основі аналізу базових документів з'ясовано, що стратегічною метою діяльності Агентства є демократична та економічно розвинена Україна, об'єднана навколо західних цінностей, що є однією з основ цілісної, сильної та мирної Європи. Опрацювавши близько 100 минулих та сучасних програм USAID, виокремлено та охарактеризовано головні напрями діяльності Агенства в Україні: економічний та суспільно-політичний, а також ті, що пов'язані з охороною здоров'я та наданням гуманітарної допомоги.

Висновки. В основі поточної Стратегії співробітництва USAID лежить ідея, згідно якої європейські прагнення, демократичний поступ, майбутній добробут і суверенітет України можуть бути забезпечені лише за умови вирішення проблеми корупції, пом'якшення наслідків російської агресії, а також досягнення сталого економічного зростання на ринкових засадах. За більш ніж 30 років своєї діяльності в Україні USAID реалізувало понад 50 програм, що сприяли розвитку демократичного врядування, громадянського суспільства, незалежних медіа, а також підтримували боротьбу з корупцією та захист прав людини. Агентство зробило суттєвий внесок у сприяння розвитку ринкової економіки та сфери охорони здоров'я, а також у соціальний захист найбільш уразливих верств населення. Сьогодні USAID реалізує в Україні понад 40 поточних програм, серед яких особливо важливими є ті, що пов'язані з подоланням негативних наслідків повномасштабної війни (відновлення енергосистеми, продовольча безпека, гуманітарна допомога постраждалим тощо).

Ключові слова: USAID, США, Україна, міжнародне співробітництво, «м'яка сила», публічна дипломатія, міжнародна допомога

Стаття надійшла / Article arrived: 14.05.2024

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2024

Вступ.

Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) є провідною урядовою інституцією Сполучених Штатів, яка головним чином займається невійськовою іноземною допомогою та сприянням розвитку. З річним бюджетом понад 40 млрд дол. USAID, на яке припадає більше половини всієї зовнішньої підтримки США, є однією з найбільших агенцій з надання допомоги у світі. Агентство просуває інтереси країни «м'якими» методами, сприяє національній безпеці та економічному процвітання США, а також робить внесок у розвиток та стійкість країн-реципієнтів. USAID має представництва у понад 100 країнах, які розташовані переважно в Африці, Азії, Латинській Америці, на Близькому Сході та в Східній Європі. Україна відіграє важливу роль у стратегії Агентства США з міжнародного розвитку, яке зацікавлене у становленні в країні інститутів демократії та глобально інтегрованої ринкової економіки. Для досягнення цих цілей, які відповідають інтересам як Сполучених Штатів, так й України, USAID разом з українськими урядовими та недержавними структурами вже більше трьох десятиліть докладає зусиль для розвитку прозорих і підзвітних процесів врядування із залученням громадянського суспільства, забезпечення стійкого економічного розвитку та надання ефективних медичних послуг.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Проблема діяльності USAID в Україні ще не була предметом окремого дослідження, хоча питання функціонування Агентства епізодично розглядалося в деяких аналітичних звітах, які стосувалися українського громадянського суспільства (Civil Society in Ukraine, 2024) та фінансово-економічного розвитку країни (Development Finance Assessment, 2022). Також діяльність USAID вивчалася науковцями крізь призму геополітики, геоekonomіки та «м'якої сили» Сполучених Штатів Америки (Essex, 2013; Bhungalia, 2016; Buchkovska, 2023).

Мета статті: з'ясувати стратегію, цілі, напрями та особливості діяльності USAID в Україні протягом 1992–2024 рр.

Результати дослідження.

Історія Агентства починається з 1961 р., коли після ухвалення Конгресом Закону про іноземну допомогу (Foreign Assistance Act, 1961), який реорганізував програми зовнішньої підтримки США та передбачав створення відповідної інституції, президент Кеннеді підписав наказ про заснування USAID – першої американської організації з надання допомоги зарубіжним країнам. Понад 60 років ця інституція допомагала вирішувати глобальні проблеми, які виникали протягом кожного наступного десятиліття. Так, у 1960–1970-х рр. USAID допомогло новим незалежним країнам створювати економічну та освітню інфраструктуру, одночасно надаючи

продовольчу допомогу та інвестиції в сільське господарство з метою запобігання голоду. У 1980-х рр., під час боргової та валютної кризи, організація сприяла економічним реформам та допомагала стабілізувати фінансові системи. У 1990-х рр., після розпаду Радянського Союзу, Агентство допомогло десяткам країн перейти від автократії до демократії. В 2000-х рр. USAID збільшило глобальні інвестиції в охорону здоров'я з метою боротьби з ВІЛ/СНІДом і малярією. У 2010-х рр. Агентство допомагало країнам скористатися епохою швидкого економічного зростання за допомогою інструментів для підвищення продуктивності сільського господарства, побудови стійкої енергетичної інфраструктури та використання потенціалу приватного сектора, даних і цифрових технологій. Сьогодні перед USAID стоять завдання подолання наслідків пандемії COVID-19, глобального потепління, зростання впливу антидемократичних партій та автократичних урядів, а також вторгнення Росії в Україну, що, зокрема, спричинило світову продовольчу кризу. (Policy Framework, 2023, р. 7).

USAID планує свої програми розвитку та допомоги в координації з Державним департаментом і співпрацює з іншими урядовими установами США, Конгресом, а також американськими приватними компаніями, науковими установами, релігійними групами та неурядовими організаціями. Адміністратор Агенства є постійним учасником Ради національної безпеки Сполучених Штатів. Як важливий компонент в системі зовнішньої діяльності США, що просуває цінності та політику держави, USAID налагоджує партнерства з національними урядами, приватним сектором, недержавними організаціями та громадянським суспільством по всьому світу. (Joint Strategic Plan, 2022, р. 8, р. 12).

Головними цілями діяльності Агентства США з міжнародного розвитку є: 1) надання гуманітарної допомоги у відповідь на стихійні лиха, техногенні катастрофи, конфлікти тощо; 2) поліпшення здоров'я населення світу; 3) сприяння стійкому економічному зростанню та зайнятості, продовольчій безпеці та сільському господарству; 4) покращення стану навколишнього середовища, зокрема шляхом зменшення викидів, захисту екосистем та переходу на відновлювані джерела енергії; 5) зміцнення демократії та захист прав людини; 6) підтримка глобальної стабільності шляхом подолання нестійкості держави та суспільства, протидії екстремізму та іншим формам насильства; 7) розширення прав жінок (дівчат) через підтримку рівного доступу до можливостей у домогосподарстві, суспільстві, економіці тощо; 8) сприяння справедливій, інклюзивній та доступній освіті для всіх дітей та молоді (Joint Strategic Plan, 2022, рр. 8-9).

В офіційних документах організації підкреслюється, що її діяльність є інвестицією в безпеку та процвітання американського народу, оскільки USAID

допомагає США боротися з транснаціональними загрозами, розширювати ринки та покращувати умови для американських компаній за кордоном, а також сприяти демократичному врядуванню, що є основою глобального миру та безпеки (Policy Framework, 2023, pp. 7-8).

Співпраця Агентства з Україною почалася майже одразу після здобуття нею незалежності. У 1992 р. USAID та Україна підписали двосторонню угоду про гуманітарне, економічне та технічне співробітництво, де були визначені три стратегічні цілі: 1) створити ринкову економіку на розлогій суспільній базі; 2) сприяти розбудові демократичної політичної системи за широкої участі громадян; 3) допомогти у реформуванні соціального сектору з метою пом'якшення труднощів перехідного періоду, передусім для найбільш уразливих верств населення. Протягом десятиліть USAID допомагало становленню в Україні активного громадянського суспільства, незалежних ЗМІ, вільного підприємництва, надавало підтримку найменш захищеним соціальним групам і хворим на туберкульоз та ВІЛ/СНІД. USAID працює над покращенням бізнес-клімату та залученням іноземних інвестицій, розвитком фінансового сектору та підвищенням енергоефективності. За сприяння Агентства 1,8 млн українських громадян отримали державні акти на володіння земельними ділянками, а також була створена мережа правової допомоги цим новим приватним землевласникам. (Context, 2024).

Після 24 лютого 2022 р. USAID одразу відреагувало на деякі з найнагальніших потреб України, зокрема ті, що стосувалися тепла та електроенергії, експорту продовольства, а також системи охорони здоров'я, що мала ефективно реагувати на нові виклики (Context, 2024). З метою забезпечення функціонування країни в критичний період Сполучені Штати через Агенство надали Україні 22,9 млрд дол. прямої бюджетної підтримки, а також майже 5 млрд дол. допомоги на гуманітарні потреби та сприяння розвитку (Ukraine: Country Overview, 2024).

У Спільній регіональній стратегії Держдепартаменту та USAID 2022 р. серед завдань відомчих бюро у справах Європи та Євразії зазначаються такі: 1) підтримати зусилля України виграти війну та відбудувати країну, а також забезпечити повагу до її територіальної цілісності шляхом виведення військ РФ; 2) протистояти неправдивим заявам і наративам Росії та рішуче підтримувати суверенітет України; 3) надавати екстрену гуманітарну допомогу переміщеним особам, біженцям та уразливим верствам населення в Україні та за її межами; 4) пом'якшити глобальний вплив російсько-української війни на продовольчу безпеку, енергопостачання та зусилля з диверсифікації енергоресурсів, а також на світову економіку загалом (Joint Regional Strategy, 2022, p. 6).

В основі Стратегії співробітництва з питань розвитку країни на 2019–2024 рр. (продовжена до 2026 р.) лежить гіпотеза розвитку, згідно якої європейські прагнення, демократичний поступ, майбутній добробут і суверенітет України можуть бути забезпечені лише за умови вирішення проблеми корупції, пом'якшення наслідків російської агресії, а також досягнення сталого економічного зростання на ринкових засадах. Прогрес у виконанні всіх цих завдань є важливим для просування країни «шляхом до самостійності» та здатності брати на себе провідну роль у процесі свого власного розвитку. В документі зазначається, що сьогодні Україна веде війну на два фронти, що обмежує її спроможність рухатися у напрямі самостійності: з одного боку, вона має чинити опір повномасштабній агресії з боку Росії, а з іншого – долати успадкований від попередніх років тягар внутрішньої корупції. Успіх або поразка України в подоланні цих викликів матиме суттєві наслідки для майбутнього Європи, її стабільності, а, отже, й для США, для яких існування цілісної, сильної та мирної Європи є однією з основоположних цілей політики у сфері національної безпеки. (Country Development Cooperation Strategy, 2019, p. 2, 4, 39). Ці положення закріплені й у Стратегії національної безпеки США, де зазначається, що «потужна та вільна Європа є життєво важливою для Сполучених Штатів Америки», а «жорстока та неспровокована війна Росії проти її сусіда України зруйнувала мир у Європі та вплинула на стабільність у всьому світі». Зважаючи на це, США продовжуватимуть підтримувати Україну в її боротьбі за свободу та допомагатимуть їй відновлювати економіку й інтегруватися з Європейським Союзом (National Security Strategy, 2022, p. 26).

Можна виокремити такі головні напрями діяльності USAID в Україні: економічний, суспільно-політичний та оздоровчий (охорона здоров'я). Також важливим, особливо в контексті сьогодишніх воєнних реалій, є напрям, пов'язаний із наданням гуманітарної допомоги.

Агентство сприяє економічному зростанню України та формуванню в ній конкурентоздатної ринкової економіки, у якій малі та середні підприємства здатні ефективно реалізовувати свій потенціал. Сьогодні в цій сфері реалізуються 9 поточних програм.

Разом зі Світовим банком, ЄС та ЄБРР USAID підтримало програму приватизації українського уряду, цілями якої були швидкий та справедливий розподіл акцій серед українських громадян, розвиток ринку капіталу та створення критичної маси приватних підприємств задля забезпечення проведення їхньої реструктуризації та модернізації. Для виконання цих завдань були започатковані такі програми, як «Мала приватизація» (1992–1999), «Масова приватизація» (1994–1998) та «Приватизація землі» (1995–2006). (15 Years of Partnership, 2007, pp. 6-7).

З 1993 р. USAID почало реалізовувати програми підтримки аграрного сектору української економіки, які стосувалися розвитку агробізнесу, аграрної політики, реєстрації земель сільськогосподарського призначення, дорадчих служб та маркетингу (15 Years of Partnership, 2007, pp. 8-9). Серед діючих програм можна виокремити «Кредит для сільгоспвиробників» (2016–2024), «Діяльність зі зростання економічної стійкості» (2018–2026) та «Можливості для зростання сільського господарства» (2019–2026) (Economic Growth, 2024). 19 липня 2022 р. з метою підтримки українського аграрного виробництва та експорту Агентство започаткувало «Ініціативу стійкості сільського господарства (AGRI) – Україна». Ціллю програми також є пом'якшення глобальної кризи продовольчої безпеки, яку спричинила війна Росії проти України. У перший рік функціонування «AGRI – Ukraine» USAID витратило 100 млн дол. США та залучило додаткові 250 млн дол. від інших донорів (загальний обсяг інвестицій – 850 млн дол.) (Agriculture Resilience Initiative, 2024).

Агентство допомагає Україні в побудові ефективної фінансової системи, яка регулюється політично та економічно незалежними структурами, використовує визнані у світі методи діяльності, є інтегрованою до міжнародних стандартів, а також користується довірою з боку українських громадян та інвесторів. Становленню сучасного фінансового сектору України в 1990-х – 2000-х рр. допомагали такі програми, як «Реформа банківського сектору», «Ринки фінансів і капіталу», «Стандарти бухгалтерського обліку» та «Доступ до кредиту» (15 Years of Partnership, 2007, pp. 10-11).

Одним із пріоритетів USAID є розвиток бізнесу (передусім малого та середнього) в Україні. Програми Агентства в цій сфері спрямовані на покращення бізнес-клімату шляхом зменшення непотрібного державного регулювання та створення умов для залучення інвестицій, надання кредитів і технічної допомоги, забезпечення доступу до фінансових ресурсів, а також розвитку бізнес-освіти (15 Years of Partnership, 2007, pp. 12-13; Economic Growth, 2024).

Агентство працює над створенням комерційно прибуткового, ефективного та екологічно стійкого енергетичного сектору, що підвищить незалежність України від імпорту палива. З цією метою були започатковані програми «Енергетичне навчання та партнерство» (1993–2001), «Енергоефективність» (1994–2007) і «Реструктуризація та приватизація енергетичного сектора (1997–2003)» (15 Years of Partnership, 2007, pp. 14-15). Сьогодні в цій сфері здійснюються три програми: «Проект енергетичної безпеки» (2018–2025), «Прозорість енергетичного сектору» (2019–2025) та «Послуги з реконструкції України» (2023–2028). Останній проєкт має на меті допомогу у відновленні пошкодженої війною української критичної інфраструктури, зокрема

із залученням досвідчених інженерів. Загалом USAID інвестує майже 1 млрд дол. США у ремонт, покращення та модернізацію енергетичної інфраструктури України, а також надає понад 750 млн дол. для інженерної підтримки в галузях транспорту, сільського господарства, охорони здоров'я, освіти тощо (Critical Infrastructure, 2024).

Важливою є діяльність USAID у галузі цифрової трансформації України, яка є ключовим елементом економічного відродження країни та прозорості у її відбудові. Так, програма «Діяльність у галузі кібербезпеки критичної інфраструктури в Україні» (2020–2025) спрямована проти кібератак шляхом встановлення довірчої співпраці між ключовими зацікавленими сторонами в уряді, приватному секторі, наукових колах і громадянському суспільстві. Проєкт включає три взаємодоповнювальні компоненти: 1) посилення сприятливого середовища для кібербезпеки; 2) розвиток кадрів з кібербезпеки в Україні; 3) створення стійкої галузі кібербезпеки. (Democracy, Human Rights and Governance, 2024).

USAID також реалізувало декілька екологічних проєктів, які допомагали збільшувати інвестиції в охорону навколишнього середовища, просувати безпечні технології, а також покращувати екологічний менеджмент на державних і приватних підприємствах (15 Years of Partnership, 2007, pp. 14-15).

Агентство підтримує Україну в більш ефективному та прозорому управлінні державними активами. За підтримки USAID українських уряд здійснив кілька важливих кроків, що, зокрема, включають впровадження електронної системи звітності та розкриття інформації для підприємств, а також створення інституцій, що забезпечують прозору та ефективну торгівлю активами (Economic Growth, 2024).

USAID зробило внесок у розвиток економіки та бюджетної системи місцевих громад України, свідченням чого є реалізація відповідних програм 1990-х – 2000-х рр. («Асоціація міст України», «Муніципальні фінанси та менеджмент», «Реструктуризація та реформування комунальних послуг», «Місцевий економічний розвиток») (15 Years of Partnership, 2007, pp. 16-17).

Агенство сприяє демократичному врядуванню, боротьбі з корупцією та захисту прав людини, підтримуючи відповідні трансформаційні реформи як на національному, так і на місцевому рівнях. Сьогодні в цьому напрямі USAID реалізує в Україні 19 поточних програм.

USAID підтримує розвиток політичного та електорального процесу в Україні з 1992 р., зосереджуючись насамперед на функціонуванні сильних політичних партій, удосконаленні законодавчих процесів та зміцненні впливу громадянського суспільства. Агенство працювало над залученням кваліфікованих молодих лідерів

до державних структур України через міжнародні тренінги та міжурядові обміни. (15 Years of Partnership, 2007, pp. 22-23). Сьогодні USAID реалізує такі проекти, як «Програма відповідального та підзвітного врядування в Україні» (2016–2026), «Внутрішнє спостереження за виборами та політичними процесами» (2022–2026) та «RADA наступного покоління» (2021–2026). Остання програма покликана досягти чотирьох цілей: 1) розширення участі виборців у законодавчих процесах; 2) зміцнення аналітичного та наглядного потенціалу Верховної Ради України; 3) ефективне виконання парламентом своїх конституційно визначених функцій шляхом використання інновацій; 4) сприяння ВРУ в діяльності, пов'язаній з війною, підготовкою до миру та післявоєнних реалій. (Democracy, Human Rights and Governance, 2024).

Важливими є програми USAID, спрямовані на підтримку децентралізації та місцевого самоврядування в Україні. Так, проект «Децентралізація, що забезпечує кращі результати та ефективність» (DOBRE) (2016–2025) має дві головні цілі: 1) збільшити спроможність місцевих органів влади ефективно управляти ресурсами та послугами; 2) покращити залучення громадян до місцевого управління. Метою програми «Діяльність USAID з врядування та місцевої підзвітності» (HOVERLA) (2021–2027) є допомога українському уряду в подальшому розвитку законодавчої бази для місцевого управління, а також підтримка галузевої та фінансової децентралізації. (Democracy, Human Rights and Governance, 2024).

Програми Агенства підтримують розвиток ЗМІ в демократичному суспільстві, допомагаючи їм виробляти якісні новини, зміцнювати медіаграмотність і підтримуючи стратегічні комунікації. За перші 15 років діяльності в країні USAID надало понад 45 млн дол. США для сприяння розвитку незалежних друкованих та радіомовних ЗМІ в Україні. Також було виділено близько 30 млн дол. на медіапроекти громадянської освіти та зроблені важливі кроки у розвитку відкритого конкурентного медіаринку. (15 Years of Partnership, 2007, pp. 18-19). Сьогодні в цій сфері Агенство реалізує проекти «Медіапрограма в Україні» (2018–2025) і «Трансформаційна комунікаційна діяльність» (2020–2026) (Democracy, Human Rights and Governance, 2024).

USAID зробило значний внесок у розвиток активного та стійкого громадянського суспільства в Україні. Агенство підтримує діяльність широкого спектру неурядових організацій, таких як громадські групи, асоціації та позапартійні аналітичні центри. Проекти USAID відіграли важливу роль у розвитку спроможності та навичок адвокації організацій громадянського суспільства, створенні для них більш сприятливого правового середовища та бази фінансування (15 Years of Partnership, 2007, pp.

20-21). Сьогодні в цьому напрямі реалізуються дві програми: «Посилення залучення неурядових організацій та громадськості» (2016–2025) та «Секторальна підтримка громадянського суспільства України» (2019–2025) (Democracy, Human Rights and Governance, 2024).

Агенство також розвиває здатність громадянського суспільства та спеціальних інституцій розпізнавати корупцію та боротися з нею. З метою зменшення можливостей для корупційних дій та залучення громадськості до антикорупційних зусиль була започаткована програма цифровізації «Прозорість і підзвітність у сфері державного управління та послуг» (2016–2024). Вона базується на трьох основних компонентах: електронному врядуванні, відкритих даних та електронних закупівлях. Програма USAID «Сприяння доброчесності в діяльності державного сектора» (2023–2028) має на меті зменшення поширення та ризиків корупції задля відновлення України через реалізацію трьох цілей: 1) посилити боротьбу з корупцією на національному рівні; розвивати інституційну спроможність запобігати, виявляти та стримувати корупцію; 2) зміцнити антикорупційний контроль у місцевому врядуванні; 3) підвищити прозорість та підзвітність в зусиллях щодо стійкості, відновлення та реконструкції. (Democracy, Human Rights and Governance, 2024).

З 1993 р. USAID здійснює в Україні проекти, що мають на меті сприяти верховенству права та захисту прав людини відповідно до європейських стандартів (15 Years of Partnership, 2007, pp. 24-25). На межі 1990-х – 2000-х рр. Агенством втілювалися проекти із запобігання торгівлі людьми та розширення економічних можливостей жінок (15 Years of Partnership, 2007, pp. 30-31). У 2004 р. почалась реалізація 20-річної програми «Протидія торгівлі людьми та допомога вразливим групам в Україні». Проект «Права людини в дії» (2017–2024) покликаний підтримувати зусилля, спрямовані на посилення відповідальності за порушення прав людини та воєнні злочини, скоєні внаслідок повномасштабного вторгнення Росії. Програма «Правосуддя для всіх» (2021–2026) спрямована на зміцнення незалежності, підзвітності та ефективності системи правосуддя, а також поліпшення її доступності для громадян. (Democracy, Human Rights and Governance, 2024).

Окремо слід виділити міжгалузевий проект «Українська національна ідентичність через молодь» (UNITY) (2020–2027), метою якого є сприяння зацікавленості молодих людей у демократичному європейському майбутньому країни шляхом мобілізації молодіжного лідерства навколо концепції української ідентичності, заснованої на цінностях, інноваціях та плюралізмі. Це буде досягнуто за допомогою реалізації завдань, за допомогою яких молодь: 1) розширить свої економічні можливості

шляхом вдосконалення інновацій, підприємництва та навичок підготовки до кар'єри; 2) посилить свою участь у вирішенні суспільних проблем; 3) сприятиме розвитку плюралізму та поваги до різноманітності в Україні. (Democracy, Human Rights and Governance, 2024).

У контексті воєнних реалій важливою є «Ініціатива зміцнення довіри в Україні» (2023–2026). Це гнучкий механізм швидкого реагування, покликаний допомогти громадянам, громадянському суспільству та державним органам країни просувати демократичне та орієнтоване на Європу відновлення в регіонах, які найбільше постраждали від повномасштабного вторгнення Росії. Проєкт здійснюється за трьома основними напрямками: 1) зміцнення прозорих процесів відновлення, які відображають місцеві пріоритети в постраждалих від війни регіонах; 2) посилення зв'язків між тимчасово окупованими Росією територіями та рештою України; 3) розширення можливостей громадської участі в прифронтових і звільнених громадах для сприяння їх стійкості. (Transition Initiatives, 2024).

Діяльність USAID у галузі **охорони здоров'я** мотивується ідеєю, що здорове населення є запорукою сильної робочої сили, яка стимулює економічне відновлення країни. Можна виокремити такі напрями діяльності Агенства в цій сфері: 1) підвищення ефективності надання українцям доступних та якісних медичних послуг, що відповідають міжнародним стандартам; 2) підтримка реформування системи охорони здоров'я, яке включає боротьбу з корупцією в цій сфері, зокрема шляхом проведення відкритих цифрових закупівель; 3) профілактика та лікування ВІЛ/СНІДу та туберкульозу, а також сприяння широкій обізнаності про ці хвороби та подолання стигматизації (дискримінації) інфікованих людей; 4) розширення доступу до послуг фізичної реабілітації та психічного здоров'я; 5) підтримка здоров'я матері та дитини (15 Years of Partnership, 2007, pp. 26-27, pp. 32-33; Health: Current Programs, 2024). Сьогодні USAID реалізує в Україні 12 програм з охорони здоров'я, серед яких: «Безпечні, доступні, ефективні ліки для українців» (2017–2025), «Підтримка реформи охорони здоров'я» (2018–2025), «Зміцнення реабілітаційних послуг у системах охорони здоров'я» (2019–2024), «Діяльність із запровадження інновацій у лікуванні туберкульозу в Україні» (2021–2025), «Дії спільноти з контролю ВІЛ-інфекції» (2021–2026), «Діяльність з відновлення та стійкості системи громадського здоров'я» (2022–2027) (Health: Current Programs, 2024).

Окремий напрям діяльності USAID в Україні складає **соціальна допомога** найбільш уразливим верствам населення, зокрема літнім людям, дітям-

сиротам, інвалідам, безробітним та постраждалим від катастроф. З 1994 по 2005 рр. Агенство розподілило понад 144 млн дол. у вигляді обладнання та матеріалів для гуманітарної допомоги, а також для розбудови потенціалу неурядових організацій (15 Years of Partnership, 2007, pp. 28-29). Після повномасштабного вторгнення Росії в 2022 р. USAID надало майже 2 млрд дол. гуманітарної допомоги для підтримки постраждалих громадян України (Transition Initiatives, 2024).

Висновки.

Метою діяльності Агенства США з міжнародного розвитку є демократична, економічно розвинена та здорова Україна, об'єднана навколо західних цінностей. В основі поточної Стратегії співробітництва USAID лежить ідея, згідно якої європейські прагнення, демократичний поступ, майбутній добробут і суверенітет України можуть бути забезпечені лише за умови вирішення проблеми корупції, пом'якшення наслідків російської агресії, а також досягнення сталого економічного зростання на ринкових засадах. Успіх України в цьому напрямі матиме суттєві наслідки для стабільності європейського майбутнього, а, отже, й для США, для яких існування цілісної, сильної та мирної Європи є однією з основоположних цілей політики у сфері національної безпеки.

Головними напрямками діяльності USAID в Україні є економічний та суспільно-політичний, а також ті, що пов'язані з охороною здоров'я та наданням гуманітарної допомоги. За більш ніж 30 років своєї діяльності в Україні USAID реалізувало більш ніж 50 програм, що сприяли розвитку демократичного врядування, громадського суспільства, незалежних медіа, а також підтримували боротьбу з корупцією та захист прав людини. Агенство зробило суттєвий внесок у сприяння розвитку ринкової економіки та сфери охорони здоров'я, а також у соціальний захист найбільш уразливих верств населення. Сьогодні USAID реалізує в Україні понад 40 поточних програм, серед яких особливо важливими є ті, що пов'язані з подоланням негативних наслідків повномасштабної війни (відновлення енергосистеми, продовольча безпека, гуманітарна допомога постраждалим тощо). Висловлюючи повагу до територіальної цілісності та суверенітету України, USAID інвестує мільярди доларів, щоб підтримати українську економіку та суспільство у воєнний період та закласти основу для стійкого та швидкого відновлення країни.

Таким чином, Агенство США з міжнародного розвитку є уособленням «м'якої сили» Сполучених Штатів в Україні, яка має сприятливий ґрунт серед української влади і суспільства та базується на спільних інтересах та цінностях.

REFERENCES

- 15 Years of Partnership*. (2007). Retrieved from https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PBAAF887.pdf
- Agriculture Resilience Initiative – Ukraine (AGRI – Ukraine)*. (2024). Retrieved from <https://www.usaid.gov/ukraine/agriculture-resilience-initiative-agri-ukraine>
- Bhungalia, L. (2016). On USAID, Soft Power, and American Globalism. *Dialogues in Human Geography*, 6(1), 88-90. <https://doi.org/10.1177/2043820615609495>
- Buchkovska, K. (2023). The USA Development Policy as a Key Instrument of the American Foreign Policy – "Soft Power" and the Role of USAID. *Vizione*, 41, 125-139.
- Civil Society in Ukraine in the Context of War: Report on a Comprehensive Sociological Research*. (2024). Retrieved from https://ednannia.ua/images/Procurements/Civil_Society_in_Ukraine_in_the_Context_of_War_Report_on_a_Comprehensive_Sociological_Research.pdf
- Congressional Research Service. (2023). *U.S. Agency for International Development: An Overview*. Retrieved from <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF10261>
- Context*. (2024). Retrieved from <https://www.usaid.gov/ukraine/history>
- Country Development Cooperation Strategy 2019–2024*. (2019). Retrieved from https://www.usaid.gov/sites/default/files/2022-05/Ukraine_USAID_CDSCS_2019-2024_Public_EN_12.pdf
- Critical Infrastructure: Current Programs*. (2024). Retrieved from <https://www.usaid.gov/ukraine/critical-infrastructure>
- Democracy, Human Rights and Governance: Current Programs*. (2024). Retrieved from <https://www.usaid.gov/ukraine/democracy-human-rights-and-governance>
- Development Finance Assessment: Ukraine: Analytical Report*. (2022). Retrieved from https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2022-08/UNDP-DFAUkraineEN_v03.pdf
- Economic Growth: Current Programs*. (2024). Retrieved from <https://www.usaid.gov/ukraine/economic-growth>
- Essex, J. (2013). *Development, Security, and Aid: Geopolitics and Geoeconomics at the U.S. Agency for International Development*. Athens: University of Georgia Press.
- Foreign Assistance Act of 1961. №87-195. (1961, September 4). *Public Law*. (As Amended). Retrieved from <https://www.govinfo.gov/content/pkg/COMPS-1071/pdf/COMPS-1071.pdf>
- Health: Current Programs*. (2024). Retrieved from <https://www.usaid.gov/ukraine/health>
- Joint Regional Strategy. (2022). *Department of State Bureau of European and Eurasian Affairs and USAID Bureau of Europe and Eurasia*. Retrieved from https://www.state.gov/wp-content/uploads/2023/01/JRS_EUR-EE_18NOV2022_PUBLIC.pdf
- Joint Strategic Plan FY 2022 – 2026*. (2022). Retrieved from https://www.state.gov/wp-content/uploads/2022/03/Final-State-USAID-FY-2022-2026-Joint-Strategic-Plan_29MAR2022.pdf
- National Security Strategy*. (2022). Retrieved from <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2022/10/Biden-Harris-Administrations-National-Security-Strategy-10.2022.pdf>
- Policy Framework: Driving Progress Beyond Programs*. (2023). Retrieved from https://www.usaid.gov/sites/default/files/2023-05/Policy%20Framework%20%28V16%29%2005-04-2023_2.pdf
- Transition Initiatives and Humanitarian Assistance*. (2024). Retrieved from <https://www.usaid.gov/ukraine/transition-initiatives-humanitarian-assistance>
- Ukraine: Country Overview*. (2024). Retrieved from <https://www.usaid.gov/ukraine>

Manuilivka branch of Katerynoslav «Prosvita» in the Ukrainian national and cultural life of the Dnieper region

UDC: 94+908] (477) (477.63) «19»

DOI: <https://doi.org/10.15421/172453>**Svitlenko Serhii**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0003-3313-9036>, svitlenko@gmail.com*Shevchenko Scientific Society, Dniprovsky branch (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

The purpose of the study is the historical reproduction of the activities of the Manuilivka branch of Katerynoslav «Prosvita» as a factor in the civil self-organization of the Ukrainian intelligentsia, the peasantry and the workers and the progress of Ukrainian national consciousness in the Dnieper region in the first decades of the 20th century.

The results of the article are the identification of the phenomenon of Manuilivska «Prosvita» as a dynamic public center in the field of national and cultural life of the Ukrainian intelligentsia, peasantry and workers of Dnieper; in identifying the peculiarities of the activities of enlightened people; coverage of the ideological evolution of «Prosvita» activists as a manifestation of significant changes in the national consciousness of Ukrainians.

Conclusions. The Manuilivka branch of Katerynoslav «Prosvita» became a powerful center of Ukrainian national and cultural life in the Dnieper region. It was created in 1907–1908 on the initiative of peasants and workers, the Manuilivka branch operated within the literary-library, publishing, and literary-artistic sections. The national and cultural activities of enlightened people contributed to the popularization of the Ukrainian language, literature, history, art, and the preservation of the historical and national memory of Ukrainians. «Prosvita» from Manuilivka brought up a constellation of figures who combined Ukrainian national culture with political and state activities. The imperial regime was hostile to conscious Ukrainianism, and at the beginning of 1916 banned the Katerynoslav Prosvita and its Manuilivka branch. In March 1917, at the beginning of the Ukrainian revolution, the enlightenment movement resumed. The intellectuals of Manuilivka took an active part in the state-political and national-cultural life during the national liberation struggles of 1917–1921. The Communist-Soviet regime outlawed Manuilivska «Prosvita». The activities of Manuilivska «Prosvita» are a good example of public self-organization, the growth of Ukrainian national consciousness among the intelligentsia, peasantry and workers of the Dnieper region.

Keywords: enlightenment center, national culture, socio-political and state activity, national consciousness, conscious Ukrainianness

Мануйлівська філія Катеринославської «Просвіти» в українському національно-культурному житті Придніпров'я

Світленко Сергій*Наукове товариство імені Шевченка, Дніпровський осередок (Дніпро, Україна)*

Анотація

Мета дослідження полягає в історичному відтворенні діяльності Мануйлівської філії Катеринославської «Просвіти» як чинника громадянської самоорганізації української інтелігенції, селянства і робітництва й поступу української національної свідомості на Придніпров'ї в перші десятиліття XX ст.

Результати статті полягають у виявленні феномену Мануйлівської «Просвіти» як динамічного громадського осередку в галузі національно-культурного життя української інтелігенції, селянства і робітництва на Придніпров'ї; у виявленні особливостей діяльності просвітян; висвітленні ідейної еволюції діячів «Просвіти» як прояву суттєвих змін у національній свідомості українства.

Висновки. Мануйлівська філія Катеринославської «Просвіти» стала потужним осередком українського національно-культурного життя на Придніпров'ї. Створена в 1907 – 1908 рр. за ініціативою селян і робітників, Мануйлівська філія діяла в межах літературно-бібліотечної, видавничої й літературно-артистичної секцій. Національно-культурна діяльність просвітян сприяла популяризації української мови, літератури, історії, мистецтва, збереженню історичної й національної пам'яті українства. Мануйлівська «Просвіта» виховала плеяду діячів, які поєднували українське національне культурництво з політичною і державною діяльністю. Імперський режим вороже ставився до свідомого українства, а на початку 1916 р. заборонив Катеринославську «Просвіту» та її Мануйлівську філію. В березні 1917 р., на початку Української революції, просвітянський рух відновився. Мануйлівські просвітяни брали активну участь у державно-політичному і національно-культурному житті часів національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Комуно-радянський режим поставив Мануйлівську «Просвіту» поза законом. Діяльність Мануйлівської «Просвіти» є гарним прикладом громадської самоорганізації, зростання української національної свідомості серед інтелігенції, селянства і робітництва Придніпров'я.

Ключові слова: просвітянський осередок, національне культурництво, суспільно-політична і державна діяльність, національна свідомість, свідоме українство

Стаття надійшла / Article arrived: 15.05.2023

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2024

Вступ.

Дослідження механізмів формування і становлення української національної свідомості й ідентичності є актуальним завданням історичної науки за умов розгортання процесів дерусифікації та деколонізації на сучасному етапі. В цьому контексті заслуговує на увагу сюжет про поступ українського національно-культурного життя на Придніпров'ї, зокрема в контексті історії просвітянського руху в перші десятиліття XX ст. Це дає можливість показати процес розвитку самоорганізації української громади в період панування російського імперського режиму і за часів Української революції 1917–1921 рр., а також вказати на драматичну долю діячів української «Просвіти» в історичний час утвердження комуністичної диктатури.

Мета дослідження полягає в історичному відтворенні діяльності Мануйлівської філії Катеринославської «Просвіти» як чинника громадянської самоорганізації української інтелігенції, селянства і робітництва й поступу української національної свідомості на Придніпров'ї в перші десятиліття XX ст.

Методами розвідки є еволюційно-історичний, історико-системний та історико-типологічний

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Минувшина Катеринославської «Просвіти» та її філій вже розглядалися в українській історіографії. Найважливіші факти про утворення просвітянських осередків на Придніпров'ї, форми і методи їх діяльності знайшли висвітлення в колективних монографіях останнього часу. Це, зокрема такі видання, як «Етнонаціональний світ Придніпров'я. Ч. 2: Етнонаціональні спільноти часів інкорпорації та модернізації: колект. моногр.» (Світленко, Венгер, Лазебник, Мирончук, & Шляхов, 2019, с. 125-138) та «Етнонаціональний світ Придніпров'я: колект. моногр. Ч. 3: Етнонаціональні процеси новітнього часу (1914–1939)» (Світленко та ін., 2022, с. 42-50, с. 59-62), підготовлені за науковою редакцією С. Світленка.

Безперечно, варто згадати і довідково-бібліографічне видання М. Чабана «Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921): Біобібліограф. словник», яке містить близько 670 імен просвітян і сприяє розгляду зазначеної проблематики в персоналістичному вимірі (Чабан, 2002). Звичайно, вказані праці не обійшли увагою і найактивнішу філію Катеринославської «Просвіти» – Мануйлівську. Однак такий національно-культурний осередок українства на Придніпров'ї заслуговує на окреме системне вивчення, яке дозволить не тільки глибше усвідомити його різноманітну діяльність у справі популяризації української національної культури, а й осягнути процес формування українського громадянського суспільства, національного самоусвідомлення українських селян і робітників за історичних умов

бездержавності й національно-визвольних змагань після краху російського імперського режиму.

Результати дослідження.

З усіх філій Катеринославської «Просвіти» найактивнішу діяльність здійснювала Мануйлівська. Думка про заснування просвітянського осередку виникла в 1907 р. в гуртку робітників та селян, мешканців села Мануйлівка Новомосковського повіту. Незабаром ініціатори підготували клопотання до Катеринославської «Просвіти» з метою здобути дозвіл від влади на відкриття Мануйлівської філії. 22 травня 1907 р. в селянській хатинці за участю 30-ти місцевих робітників та селян пройшли організаційні збори, обрано Раду товариства, яку очолив Дем'ян Чепура, робітник з вагонних майстерень. Однак невдовзі, через недостатню організованість, Раду довелося переобрати вдруге. Тоді її головою став дуже енергійний селянин, ентузіаст просвітянської справи Ф. Сторубель. Вже сам факт заснування просвітянської філії на селі засвідчив, що в селянському середовищі відчувалася потреба в просвіті рідною мовою (Митрус, 1911б, с. 68; Світленко та ін., 2022, с. 128).

Офіційне утворення Мануйлівської філії «Катеринославського літературно-артистичного Українського товариства «Просвіта»» датується 18 березня 1908 р. Головною метою осередку була побудова власного помешкання. 1 лютого 1909 р. Мануйлівська громада ухвалила приговор про виділення землі під просвітянський будинок. Тоді почесний член Мануйлівської і член Катеринославської «Просвіти» інженер І. Труба розробив план будинка в українському стилі, який 23 серпня 1909 р. ухвалили загальні збори філії.

30 серпня 1909 р. мануйлівські просвітяни освятили місце і заклали будинок. Відтоді розпочався збір пожертвувальних на будівництво. Рада Товариства розіслала до 20-ти листів у різні інституції та особам з проханням допомогти позикою або пожертвуваннями. Відгукнулися і надали помітні кошти В. Хрінников, А. Куліченко і Київський Український клуб. Надходили й дрібні пожертвування здебільшого від незаможної місцевої інтелігенції та свідомих робітників, які додали понад 500 руб. Допомогли й деякі заможні євреї, які надали позики 100 руб по 9 %. Хоча згодом мануйлівські просвітяни склали капітал у 6 000 руб, фінансова ситуація з будівництвом була напружена. Коли забракло зібраних коштів, деякі просвітяни заклали свої садиби і зібрали ще 2 000 руб. Будували здебільшого власноруч по неділях. Автор проєкту І. Труба особисто доглядав за роботою.

Коштів хронічно бракувало. Незначні надходження давали членські внески (кілька десятків руб) та прибутки від вистав та лекцій (понад два десятки руб). Найбільше допомагали позички, які за 1909–1910 рр. дійшли до 2 000 крб. Давали їх окремі члени і два–три дрібні кредитори. Позичити великі суми грошей не наважувалися, бо давалися взнаки

утиски влади щодо українських справ. Будівництво завершили з боргом 2 000 руб під відповідальність окремих осіб (Митрус, 1911б, с. 67-68; Дорошенко, 2007, с. 147-148; Звідомлення..., 1911, с. 198-199).

Подолати всі труднощі дозволило лише те, що мануйлівські просвітяни належали до ентузіастів своєї справи. Тон задавав голова просвітянської філії Ф. Сторубель – «здоровий козарлюга, енергійний, завзятий», – як згадував Д. Дорошенко. Рада Мануйлівської «Просвіти» у складі голови Ф. Сторубля, товариша голови Т. Митруса, секретаря Т. Татарина, скарбника Г. Корнієнка, членів правління В. Геруса, Ф. Корнієнка та Т. Матвієнка змогла організувати просвітян на працю, а віра у свою справу, свідомість та енергія допомогли подолати всі перешкоди (Дорошенко, 2007, с.148; Т. М., 1910, с. 3). Громадська активність мануйлівців привернула увагу катеринославських жандармів і в січні 1910 р. в розпорядженні політичної поліції з'явився список дійсних членів Мануйлівської філії, який налічував 57 осіб (Центральний державний історичний архів України у м. Києві, 1910, Ф. 313, оп. 2, спр. 2466, арк. 26-26 зв.).

У 1910 р. до Ради філії увійшли активні діячі: І. Гавриленко, який згодом став скарбником, а також А. Калистий та Д. Різоль. Тоді ж обрали і членів Ревізійної комісії: В. Богуславського, Т. Матвієнка та М. Томільченка. У 1910 р. Рада Мануйлівської «Просвіти» провела 10 засідань. Найбільше зусиль концентрувалося у справі завершення будівництва власного будинку. Всього на 1 січня 1911 р. в Мануйлівській «Просвіті» нараховувалося два почесних, один довічний, 41 дійсний, а разом 44 члени (Т. М., 1910, с. 3; Звідомлення..., 1911, с. 198-199).

Енергійні зусилля мануйлівських просвітян дозволили вже у жовтні 1910 р. закінчити власний будинок настільки, щоб нині можна було розпочинати роботу. Рада Катеринославської «Просвіти» суттєво допомогла з майном, надавши стільці, шафи для книжок, бібліотеку, декорації, реквізит, репертуар, посуд для буфета тощо (Звідомлення..., 1911, с. 200).

Розташовувався будинок на шосейному шляху між с. Мануйлівка і посадом Нижньо-Дніпровським, на місці нинішнього Слобожанського просп., напроти Індустріальної районної у місті Дніпрі ради. Урочище відкриття будівлі відбулося 5 грудня 1910 р. Будинок мав театральну залу зі сценою на 300 глядачів, приміщення для бібліотеки, кооперативної крамниці і ще пару кімнат (Дорошенко, 2007, с. 147-148; Митрус, 1911б, с. 68-69; Світленко та ін., 2022, с.128-129).

Вже зранку 5 грудня 1910 р. в будинку Мануйлівської «Просвіти» панувала святкова атмосфера. Повсюдно панувала українська мова, на столі в читальні лежали українські газети та книжки, в тому числі й ті, що надійшли з Києва. О 12-й годині

дня місцевий пан-отець розпочав молебень у повному приміщенні, а потім виголосив чулу промову, побажав товариству корисної праці в ім'я рідного краю і вказав, що на руїнах старого Запорозжжя виросла нова фортеця правдивого слова і науки. Натхненно співав хор з місцевих селян та робітників. З вітальним словом до мануйлівських просвітян звернувся голова Катеринославської «Просвіти» Василь Біднов, який зазначив, що «сьогодні день торжества української народної ідеї, яка глибоко пускає в землю свої корінці...» (Т. Т., 1911, с. 70-71).

На свято надійшли численні вітання від різних інституцій, установ і окремих осіб. Їх перелік свідчить, що Мануйлівська філія «Просвіти» вже тоді була добре відома далеко за межами Придніпров'я. Зокрема, просвітянський осередок отримав поздоровлення від українських часописів: газет «Рада» та «Рідний Край», редакції газети «Дніпрові Хвилі», педагогічного журналу «Світло». Вітання і подарунки надіслали: український письменник Панас Мирний з Полтави, який презентував тритомник своїх праць; Олена Пчілка з Києва, яка подарувала книжки видання «Рідного Краю» і 50 руб. М. Лисенко направив просвітянам збірки українських пісень з власноручним підписом. Вітання доправили від Київського Українського клубу, Кам'янець-Подільської і Львівської «Просвіт» тощо. Привітання, вітальні листи надійшли також від низки українських громадських і культурних діячів, зокрема від С. Єфремова з Києва, А. Кащенко з Санкт-Петербурга, С. Липківського з Маріуполя, К. Паньківського зі Львова, Д. Пісочинця з Харкова, а також від Г. Дмитрієвої. Відгукнулись привітаннями й студентські осередки Варшави, Києва, Санкт-Петербурга (Т. Т., 1911, с. 71-75).

О 2-й годині дня в будинку Мануйлівської «Просвіти» розпочався концерт. Йому передувало розлоге вступне слово просвітянина М. Ємця, який повідомив про історію просвітянського руху, його значення і завдання. Далі до уваги присутніх були запропоновані співи і декламації. Велике враження й бурю оплесків дістала Н. Дорошенко, яка декламувала «Б'ють пороги» Т. Шевченка, «Таїни ночі» О. Олесея, «До молоді» М. Старицького. Великий успіх мали також декламації М. Ємця та М. Кузьменка. У програмі були також оригінальний оркестр (дві скрипки, бас і три сопілки з бубном) і хорові співи. Концерт справив гарне враження. Наступного дня демонструвалася вистава «Мартин Боруля» Івана Карпенка-Карого (Т. Т., 1911, с. 76-78).

У передріздвяні й різдвяні дні тривав театральний сезон. У новому будинку «Просвіти» поставили п'єси: «Зимовий вечір» М. Старицької і «Безталанна» І. Карпенка-Карого. У виставах взяла участь українська артистка з Києва Н. Дорошенко (з Мануйлівської «Просвіти», 1910, с. 62-63). Затим у «Просвіті» поставили ще дві вистави: «Сто тисяч»

І. Карпенка-Карого і «Наймичка» Т. Шевченка. У другому спектаклі головну роль грала Н. Дорошенко. 2 січня 1911 р. відбулася ялинка, на яку прийшли не тільки діти з Мануйлівки, а приїхали з інших сіл (Т. Т., 1911, с. 79).

У 1909–1910 рр. у межах філії працювала літературно-бібліотечна секція, яка розповсюджувала книжки та часописи, проводила лекції, вистави і концерти та інші заходи в бібліотеці-читальні. Один з лекційних заходів пройшов у 1910 р. за участю відомого історика професора Д. Яворницького, який прочитав лекцію з внутрішнього устрою на Запорожжі в Нижньодніпровських залізничних майстернях, коли члени Мануйлівської «Просвіти» урядили там вечірку. Ще одну вечірку мануйлівських просвітян у тому ж місці супроводжувала лекція Д. Дорошенка про життя і діяльність Т. Шевченка та Б. Грінченка (Загальні збори, 1911, с. 282).

Як ішлося на загальних зборах Катеринославської «Просвіти», що пройшли 26 вересня 1911 р., у 1910 р. діяльність Мануйлівської філії виявлялася виключно в драматичних виставах, які до грудня відбувалися в помешканні залізничних майстерень, а затим у власному будинку мануйлівських просвітян. Прикметно, що в 1910 р. філія мала 2 593 крб 32 коп прибутку і 2 561 крб 11 коп витрат (Загальні збори Катеринославської «Просвіти», 1911, с. 283). Втім, як видно із «Звідомлення Мануйлівської «Просвіти» за 1910 рік, читане на загальних зборах 24 квітня 1911 р.», діяльність філії в 1910 р. не обмежувалася драматичними виставами. Так, у помешканні їдальні Нижньодніпровських майстерень було упорядковано дві лекції: 31 січня 1910 р. – «Рідна мова, як спосіб початкової освіти» С. Липківського та 7 лютого 1910 р. – «Життя в морі» Б. Павловського. В їдальні Нижньодніпровських майстерень мануйлівські просвітяни організували «Шевченкове свято». Прибуток із заходу в сумі 54 крб надіслано на пам'ятник Т. Г. Шевченку в Києві (Татарин, 1911, с. 199).

У 1911 р. мануйлівські просвітяни організували роботу літературно-бібліотечної і драматичної секцій, а також видавничої комісії. Літературно-бібліотечна секція дбала про просвітянську бібліотеку, про влаштування лекцій та читань, про розповсюдження українських книжок і журналів (Діяльність Мануйлівської «Просвіти» в 1911 році, с. 107).

Літературно-бібліотечна секція упорядковувала народні читання. 2 лютого 1911 р. М. Ємець прочитав оповідання Б. Грінченка «Хата». Читання супроводжувалося малюнками чарівного ліхтаря. На читання зібралося більше 100 осіб. Діти на захід пропускалися безкоштовно. Музично-драматична секція влаштовувала драматичні вистави. 5 лютого 1911 р. було поставлено «Безталанну» Івана Карпенка-Карого, на 18 лютого призначено виставу «Зимового вечора». Мануйлівські просвітяни заклали мішаний

хор, в який увійшло понад 30 осіб. Керівником хору став С. Клименко – учитель співів залізничної школи (Життя «Просвіти», 1911, с. 123–124).

Мануйлівські просвітяни проводили різні меморіальні заходи на пошану українського поетичного генія Т. Шевченка. 26 лютого 1911 р. в місцевій церкві відслужили панахиду по Кобзареві. Під час панахиди співало два хори: просвітянський С. Клименко і церковний під орудою П. Погрібниченка. Після панахиди о. Василь запропонував охочим скласти пожертви на пам'ятник Т. Г. Шевченку і сам поклав на підписний лист 3 крб. Інші учасники панахиди пожертвували ще 20 крб 40 коп. Тут же роздавали листки біографії українського поета видавництва «Час» і портрети Т. Шевченка. Наступного дня в Мануйлівській «Просвіті» відбулися читання «Про Т. Шевченка». Тоді ж мав відбутися реферат про Т. Шевченка, який підготував просвітянин Т. Татарин, але поліцеймейстер не дозволив. Привселюдне святкування відклали (С. Мануйлівка, 1911, с. 3; В Мануйлівці, 1911, с. 3).

Активно поповнювала свій фонд бібліотека мануйлівських просвітян. За даними голови Літературно-бібліотечної секції Т. Митруса, від початку заснування до 1 травня 1911 р. книгозбірня отримала цілу низку подарованих цінних книжок. Це, зокрема, були твори Д. Дорошенка, М. Кузьменка, Я. Новицького, С. Русової, О. Сластьона, Т. Сулими-Бичихіної, Д. Яворницького та ін. О. Сластьон подарував бібліотеці й велике погруддя Т. Г. Шевченка (Митрус, 1911а, с. 239).

Драматична секція уряджала вистави у власному помешканні й по інших місцях. Вистави мали гарний успіх у публіки. Майже у кожному видовищі брала активну участь дійсна членкиня «Просвіти» Н. Дорошенко. (Діяльність Мануйлівської «Просвіти» в 1911 році, 1912, с. 107).

22 січня 1911 р. в новому будинку місцевих просвітян поставили першу власну виставу за п'єсою Івана Карпенка-Карого «Розумний і дурень». Затим репертуар розширився за рахунок відомих п'єс цього ж драматурга. «Наймичка», «Безталанна» та інші були поставлені впродовж 1911–1913 рр. (Світленко, Венгер, Лазебник, Мирончук, & Шляхов, 2019, с. 129). Відбувалися ще й вистави і концерти, присвячені письменникам або певним подіям з життя самого товариства. Так, роковини смерті Б. Грінченка вшанували виставою п'єси «Нахмарило». Перед початком Д. Дорошенко прочитав реферат про автора. Того ж дня у церкві провели панахиду по небіжчику (Діяльність Мануйлівської «Просвіти» в 1911 році, 1912, с. 107).

У 1911 р. активну діяльність розгорнула Мануйлівська філія до 50-х роковин смерті Т. Г. Шевченка. До пам'ятної дати в Мануйлівці готувався хор у складі більш ніж 30-ти осіб. У процесі підготовки до роковин до Мануйлівської «Просвіти» звернулось

правління бібліотеки службовців та робітників Нижньодніпровських майстерень з проханням спільного вшанування пам'яті Т. Шевченка. На гроші, які буде зібрано в ході святкування, ухвалили замовити великий фотографічний портрет Кобзаря, щоб вивісити його при бібліотеці, в їдальні майстерень (Життя «Просвіт», 1911, с. 124; Правління бібліотеки, 1911, с. 124).

26 лютого 1911 р., в мануйлівській церкві відправили панахиду в пам'ять українського поета, а перед її початком пан-отець виголосив промову. Після панахиди збиралися пожертви на пам'ятник Т. Г. Шевченку в Києві. 20 березня 1911 р. у будинку товариства відбувся вечір з нагоди 50-х роковин смерті Т. Шевченка із вступним словом і за участю власного хору Мануйлівської «Просвіти». На сцені зали стояв великий білий бюст Т. Шевченка, а стінах вивішені великі портрети М. Драгоманова і Б. Грінченка, малюнки з сюжетів української історії (Шевченкове свято, 1911, с. 178). Спільними силами філії «Просвіти» і Ради бібліотеки Нижньодніпровських майстерень улаштовано Шевченківське свято в їдальні цього підприємства і знову зі вступним словом на пошану українського поета (Діяльність Мануйлівської «Просвіти» в 1911 році, 1912, с. 107). Концерт у нагоди 50-річчя смерті Т. Г. Шевченка мануйлівські просвітяни організували 29 березня 1911 р. (Світленко, Венгер, Лазебник, Мирончук, & Шляхов, 2019, с. 129).

У 1911 р. Мануйлівська філія «Просвіти» відгукнулася на великі втрати, які понесло українське громадянство в цей період. З приводу смерті відомих українських діячів, таких як Ганна Барвінок, Григорій Шерстюк та Архип Тесленко, були направлені скорботні телеграми. У 100-літні роковини Маркіяна Шашкевича мануйлівські просвітяни направили телеграму на знак пошани до діяча «Руської Трійці» (Діяльність Мануйлівської «Просвіти» в 1911 році, 1912, с. 107). Тим самим Мануйлівська філія підтримувала контакти з українством різних регіонів.

Додатковим проявом підтримки української єдності став прийом у липні 1911 р. екскурсантів, народних учителів й учнів з Буковини під проводом управителя Української учительської семінарії в Чернівцях Василя Івасюка і професора тієї ж семінарії, українського мовознавця, культурного і громадського діяча Василя Сімовича. Буковинці були зустрінуті мануйлівцями тепло, із хлібом-сіллю (Діяльність Мануйлівської «Просвіти» в 1911 році, 1912, с. 107; Екскурсанти з Буковини, 1911, с. 237). В. Сімович мав значний досвід редакторської й видавничої діяльності, вчителював, опікувався просвітницькою працею задля підвищення освітнього рівня селян (Сімович, 2023). Цей досвід міг бути цікавим мануйлівцям, адже видавнича комісія філії мріяла про власне видавництво (Діяльність Мануйлівської «Просвіти» в 1911 році, 1912, с. 107).

Першого жовтня 1911 р. у відремонтованому будинку Мануйлівської «Просвіти» розпочався новий театральний сезон. Просвітяни поставили драму Івана Тогобочного (Щоголева) «Борці за мрії» за участю українського артиста О. Царенка. П'єса пройшла з успіхом у заповненому залі (Початок сезону в Мануйлівській «Просвіті», 1911, с. 284).

У роковини посвяти будинку «Просвіти» мануйлівці організували кобзарський концерт за участю відомих виконавців. До просвітян приїхали кобзарі Г. Кожушко, І. Кучеренко, С. Пасюга й П. Гащенко. Зі вступним словом про кобзарство України і поясненнями виступив Д. Дорошенко. Крім кобзарів, на концерті співав і хор «Просвіти» (Діяльність Мануйлівської «Просвіти» в 1911 році, 1912, с. 107).

З доповіді літературно-бібліотечної секції, в якій працювало 20 осіб, видно, що в 1911 р. вони впорядкували просвітянську бібліотеку-читальню, влаштовували лекції й читання, передплачували й розповсюджували часописи і книжки. На 1 січня 1912 р. в бібліотеці мануйлівських просвітян нараховувалося книжок, карток, малюнків, портретів на 819 крб 27 коп. До бібліотеки надійшло близько 200 томів подарованої російської літератури. В 1911 р. через секцію було передплачено 23 примірники газети «Рада», 17 прим. – «Засіва», 10 прим. – «Рідного Краю», 8 прим. – «Літературно-Наукового Вістника», 4 прим. – «Світла». Секція розповсюдила книжки на суму 432 крб 1 коп. На початку 1911 р. відбулася дитяча ялинка. Крім того, пройшли народні читання оповідань Б. Грінченка: Н. Дорошенко прочитала «Без хліба», а М. Ємець – «Хату». Для проведення народних читань придбали чарівний ліхтар. М. Павлов із Харкова подарував 16 малюнків. Тематика інших читань і лекцій мала українознавчу спрямованість. Були запропоновані біографія Т. Г. Шевченка за виданням «Оповідання про життя Кобзаря Ол. Кукулевського» (Київ, 1901), реферат Т. Краснопільського про Т. Шевченка, лекція Д. Яворницького з історії Запорозжя. Проте не все дозволялося. Заборона торкнулася лекцій Н. Дорошенко про Марка Вовчка та кріпаччину і М. Гладченка – про сільське господарство (Діяльність Мануйлівської «Просвіти» в 1911 році, 1912, с. 108).

Загалом у 1911 р. Рада Мануйлівської «Просвіти» налагодила системну роботу, збиралася щотижнево на засідання. Рада філії діяла такому складі: Ф. Сторубель (голова), Т. Митрус (товариш голови), Д. Ризоль (скарбник), Т. Татарин (писар), члени: І. Гавриленко, А. Калистий, Ф. Корнієнко, К. Слюсаренко, В. Герус. Однак на початку року Ф. Корнієнко припинив роботу і його заступив М. Томільченко, а згодом замість нього став І. Чорний. Членами Ревізійної комісії працювали А. Вірковський, М. Ємець, І. Лазько. Членські внески сплачували 44 особи. Нових членів прибуло 12 (Діяльність Мануйлівської «Просвіти» в 1911 році, 1912, с. 107-108).

Ревізійна комісія Мануйлівської філії Катеринославської «Просвіти» розглянула діяльність Ради товариства і дійшла висновку про її дієвість з погляду на збудування власного будинку і загальні просвітянські справи (Томільченко, 1911, с. 219-220). Касове звітлення Ради Мануйлівської «Просвіти», яке підписали голова Товариства Ф. Сторубель і скарбник І. Гавриленко, засвідчує, що видатки за 1910 р. склали 2 561 крб 11 коп, а прибутки – 2 593 крб 32 коп. Філія мала і свої спеціальні фонди: фонд ім. Б. Д. Грінченка для заповищення українським письменникам (9 крб) і фонд для придбання погруддів українських письменників та громадських діячів 14 крб 95 коп. Загалом на 1 січня 1911 р. в скарбниці товариства знаходилося 56 крб 16 коп (Сторубель, 1911, с. 220).

Першого вересня 1911 р. при Мануйлівській «Просвіті» відкрито споживчу крамницю. Водночас у будинку «Просвіти» закінчено ремонт. Прибудовано ще одну кімнату біля сцени, викопано льох для крамниці, поставлено для неї комору. На кінець вересня в будинку «Просвіти» готували театральні вистави і вечірки (3 Мануйлівської «Просвіти», 1911, с. 260).

10 грудня 1911 р. Мануйлівська «Просвіта» відзначила свої роковини концертом. У ньому взяли участь кобзарі: І. Кучеренко, Г. Кожушко, П. Гащенко і С. Пасюга, а також власний хор товариства під орудою І. Низового. Перед концертом вступне слово про кобзарство в Україні сказав Д. І. Дорошенко. Концерт пройшов дуже гарно (Роковини Мануйлівської «Просвіти», 1912, с. 18). На різдвяних святах Мануйлівська «Просвіта» урядила українські вистави: 26 грудня 1911 р. – «Степовий гість» Б. Грінченка, а 27 грудня – «Крути, та не перекручуй» М. Старицького (Мануйлівська «Просвіта», 1912, с. 18).

На святках мануйлівські просвітяни улаштували дитячу ялинку, яка вирізнялася українською спрямованістю. Діти, а їх зібралось понад 250, виголошували українські вірші, співали гуртом українських пісень. Просвітяни дарували дітям не тільки ласощі, а й українські книжечки, закуплені Катеринославською «Просвітою» (3 українського життя. Ялинки на Катеринославщині, 1912, с. 33).

Усього ж у 1911 р. драматична секція організувала 15 вистав, у т. ч. «Наймичку» Т. Шевченка. Головна мета просвітян полягала в тому, щоб прищепити інтерес глядачів до серйозного репертуару. Всі вистави здобули прихильність публіки. Крім того, драматична секція запропонувала два концерти: один, присвячений пам'яті Т. Г. Шевченка, другий – кобзарський. (Діяльність Мануйлівської «Просвіти» в 1911 році, 1912, с. 108).

Мануйлівська «Просвіта» проводила роботу зі збереження історичної пам'яті українства. В цьому напрямку велике сприяння надавав історик Д. Яворницький. 29 січня 1912 р. він прочитав у

просвітянському будинку лекцію «Внутрішній устрій запорозького війська». Лекція мала великий успіх і шанованого професора вітали гарячими оплесками (3 українського життя. Лекція проф. Д. І. Еварницького, 1912, с. 48).

Мануйлівські просвітяни проводили значну організаційну роботу. 19 лютого 1912 р. в будинку філії відбулися загальні збори її учасників, на яких обговорили біжучі справи, заслухали доповіді літературно-бібліотечної, видавничої й літературно-артистичної секцій і ревізійної комісії. На збори прибули 36 дійсних членів «Просвіти». Проходив захід під головуванням М. Ємця. На зборах обрали нову Раду філії та 20 нових членів. До Ради увійшли як радники попередньої каденції: Ф. Сторубель, К. Слюсаренко, І. Гавриленко, Д. Різоль та В. Герус, так і нові: Н. Дорошенко, Т. Грабовий і І. Чорнорот. Кандидатами стали Т. Митрус і Т. Татарин. На засіданні обрали почесних членів: А. Ф. Куліченка, М. В. Бикова, В. М. Хрінникова, які зробили вагомий внесок у матеріальну допомогу товариству. Просвітяни виказали подяку регентові хору «Просвіти» І. Євсєєвському. Загальні збори дозволили музично-драматичній секції уряджати сімейно-танцювальні вечірки для членів товариства та їхніх родин (Загальні збори мануйлівської «Просвіти», 1912, с. 80; Діяльність Мануйлівської «Просвіти» в 1911 році, 1912, с. 108).

Важливими заходами зі збереження історичної й формування національної пам'яті українців стали заходи Мануйлівської філії з увічнення пам'яті Тараса Шевченка. У дні Шевченкових роковин 1912 р. в Мануйлівці відбулася панахида по Кобзареві. Місцева церква була повна народу. Після панахиди роздавалися портрети Т. Г. Шевченка і біографія поета видання «Часу» (Панахида по Шевченкові..., 1912, с. 79).

Сьомого квітня 1912 р. Мануйлівська філія Катеринославської «Просвіти» упорядкувала вечір пам'яті Т. Г. Шевченка. Просвітянин Д. Дорошенко прочитав біографію поета. М. Васюк, Г. Денисенко і М. Кузьменко декламували із «Кобзаря». На завершення вечора хор «Просвіти» проспівав «Заповіт», який всі присутні слухали стоячи (3 українського життя. Шевченківський вечір у Мануйлівці, 1912, с. 127-128).

Мануйлівські просвітяни організували бібліотеку, якою завідував голова літературно-бібліотечної секції Т. Митрус. Як видно з реєстру книжок, подарованих бібліотеці від початку заснування до 1 травня 1911 р., в змістовному фонді книгозбірні зберігалися цінні дарунки, пов'язані з постаттю Т. Г. Шевченка. Так, О. Сластьон подарував просвітянській бібліотеці видання Шевченкових «Гайдамаків», ілюстроване ним самим, а також велике погруддя Т. Г. Шевченка (Митрус, 1911а, Реєстр книжок, с. 239).

У 1912 р. через літературно-бібліотечну секцію передплатили 139 примірників різних часописів, зокрема «Дніпрові хвилі», «Літературно-науковий вістник», «Рідний край», «Рілля», «Світло», «Сніп», «Украинская жизнь», «Українська хата». На 1 січня 1913 р. секція мала для продажу книжки на суму 632 крб 06 коп. Бібліотека складалася з 657 томів книжок загальною вартістю 490 крб 50 коп. Користувалося книгозбірнею 35 осіб (Загальні збори Мануйлівської «Просвіти», 1913, с. 60-61).

Упродовж 1912 р. активно працювала й музично-драматична секція, яка поставила вісім вистав (п'єси Б. Грінченка, М. Кропивницького та ін.), шість сімейно-танцювальних вечірок, три водевілі та два концерти (Загальні збори Мануйлівської «Просвіти», 1913, с. 61; 3 українського життя. Мануйлівська «Просвіта», 1913, с. 215). Вистави «Просвіти» почали відвідувати багато селян, особливо молоді (Митрус, Т., 1912, с. 218).

Катеринославська «Просвіта» надавала різноманітну підтримку своїй Мануйлівській філії. Так, 26 та 27 травня 1912 р. катеринославські просвітяни урядили на користь Мануйлівської філії гулянку в Потьомкінському парку (нині – парк ім. Т. Г. Шевченка). В програмі представлені оркестр, хор, виступ кобзаря Г. Кожушка, малюнки кінематографа. Просвітяни влаштували своєрідний «Сорочинський ярмарок», на якому продавали листовні українські картки (3 українського життя. У Катеринославщині... 1912, с. 158).

Відмічаючи активну працю Мануйлівської філії, Катеринославська «Просвіта» заохотила голову мануйлівських просвітян Ф. Сторубля безкоштовною поїздкою на Шосте Січове свято до Галичини. Галицька преса писала про «гостя з Запорозжя» і навіть вмістила його світлину разом із першим головою й генеральним отаманом «Січового Союзу» К. Трильовським та іншими керівниками комітету Січового свята, що відбулося 12 липня 1912 р. у Снятині (Дорошенко, с. 176-177; Трильовський, 2019, с. 364; Чабан, 2002, с. 423-424; Мельник, 2023).

Мануйлівські просвітяни співпрацювали з іншими громадськими організаціями на Придніпров'ї. Так, драматична секція філії організувала у грудні 1912 р. в помешканні польського клубу «Огніско» виставу «Безталанна» Івана Карпенко-Карого. У виставі грали такі просвітяни, як М. Васюк, Є. Гарькавцева, І. Гавриленко, Н. Дорошенко, А. Калистий та ін. (Палецький, 1912, с. 327-328).

З великим сумом дізналися мануйлівські просвітяни про смерть видатного українського діяча, композитора-народолюбця М. В. Лисенка. 25 жовтня 1912 р. з цього приводу ввечері зібралося засідання Ради просвітянської філії, на якому склали телеграму до редакції газети «Рада» і призначили 7 руб на вшанування пам'яті небіжчика (3 українського життя у Катеринославщині. Відгуки..., 1912, с. 288).

У Будинку Мануйлівської «Просвіти» відбувалися заходи, які свідчили про самоорганізацію місцевих мешканців. Так, 29 жовтня 1912 р. там пройшли загальні надзвичайні збори мануйлівської товариської крамниці. На цьому зібранні ухвалили перенести торгівлю на Базарну площу, тобто ближче до ст. Нижньо-Дніпровськ. Причиною цього стало те, що торгівельне місце в будинку «Просвіти» не зручне для покупців, бо далеко від базару і взагалі від більш залюдненої частини села (Т. Т., 1912, с. 291).

Мануйлівські просвітяни дбали про виховання дітей і юнацтва в українському національному дусі. Так, 18 листопада 1912 р. відбувся дитячий ранок, присвячений пам'яті Івана Котляревського. На початку просвітянин Т. Митрус прочитав про життя українського письменника за Б. Грінченком. Потім дитячий хор проспівав три українські народні пісні. Наприкінці були продекларовані мануйлівськими хлопчиками «На вічну пам'ять Котляревського» та «До Основ'яненка» Т. Шевченка і «На свято відкриття пам'ятника Котляревському» – М. Томільченко. Всього захід відвідали 90 дітей і 10 дорослих (Мануйлівська «Просвіта», 1912, с. 327).

На 1 січня 1913 р. в Мануйлівській філії налічувалося 48 дійсних членів, з них 4 почесних. Головою мануйлівських просвітян був Ф. Сторубель, заступником голови – Г. Корж, скарбником – В. Герус, а писарем – М. Ваюш. Членами Ради філії були М. Кузьменко, Т. Митрус, Д. Ризоль, І. Чорнорот та І. Чорний. В 1913 р. в Мануйлівській філії пройшло 16 вистав, два концерти, три дитячих ранки (Звідомлення..., 1914, с. 53, с. 56-58).

Утім у 1913 р. катеринославські жандарми мали список членів Мануйлівської «Просвіти», що налічував 37 осіб. Це, зокрема, Ф. Сторубель, І. Гавриленко, В. Герус, І. Чорний, К. Слюсаренко, І. Чорнорот, Д. Ризоль, Т. Грабовий (Гробоной), Ф. Корнієнко, Г. Корнієнко, Т. Татарин, Т. Матвієнко, Т. Митрус, М. Томільченко, М. Ємець та ін. До кола мануйлівських просвітян входили й відомі діячі Катеринославської «Просвіти», зокрема М. Биков, Д. та Н. Дорошенки, Л. Жебуньов, В. Хрінников (Світленко, Венгер, Лазебник, Мирончук, & Шляхов, 2019, с. 129-130).

У 1913 р. Мануйлівська «Просвіта» провела низку заходів із вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка. Напередодні Шевченкових роковин, 17 лютого 1913 р. Катеринославська «Просвіта» впорядкувала виставу «Наймичка», збір від якої пішов на користь Мануйлівської «Просвіти». 22 лютого 1913 р. мануйлівські просвітяни організували дитячий ранок. 26 лютого, в день 52-х роковин смерті Кобзаря в місцевій церкві справили панахиду, після якої присутні отримали плакати з життєписом поета і книжечки його творів. Того ж дня в кафедральному соборі Катеринослава кілька сотень осіб, у тому числі й представники Мануйлівської «Просвіти»,

взяли участь у Шевченківській панахиді. 4 травня 1913 р. Мануйлівська «Просвіта» урочисто провела велике Шевченкове свято. Концерт відбувся за участі хору Катеринославської «Просвіти» під орудою В. Петрушевського. Перед концертною програмою просвітянин Д. Дорошенко прочитав реферат про творчість Т. Шевченка.

Протягом 1913 р. мануйлівські просвітяни упорядили 16 вистав, у т. ч. «Невольник», «Наймичка». Остання вистава відбулася в польському клубі «Огніско» в Катеринославі. Своєю чергою мануйлівські просвітяни приймали у себе оркестр духової музики Діївської «Просвіти» під орудою П. Білецького.

У 1913 р. Мануйлівська філія налічувала 51 дійсного члена, з них чотири – почесних. За підсумками того року Мануйлівська «Просвіта» належала до найактивніших українських просвітянських осередків. Головою філії в цей період працював Ф. Сторубель, товаришем голови – І. Гавриленко, писарем – М. Ваюш, а скарбником – І. Чорнорот (М. Г., 1914, с. 1; Задніпрянець, 1914, с. 2; П[алецький], 1913, с. 78; Одкриття..., 1913, с. 279).

Мануйлівські просвітяни отримували конкретну допомогу від катеринославських однодумців. На початку січня 1914 р. Д. Яворницький прочитав україномовну лекцію про Запорозжя на користь Мануйлівської «Просвіти» (В наших товариствах..., 1914, с. 3). Під час різдвяних свят Катеринославська «Просвіта» виділила кошти для придбання селянським дітям «під ялинку» українських книжок, ласощів тощо. Мануйлівська «Просвіта» урядила у себе ялинку для 400 дітей. Діти декламували українські байки та вірші, а дитячі хори виступали з українськими піснями (Дописи. Катеринослав..., 1914, с. 4). Катеринославська «Просвіта» виділила Мануйлівській філії 233 книжки для продажу, здебільшого української літератури (ДНІМ. Фонди, 1914, Арх.–28399/КН–99608. Арк. 35–38).

Дітячі Мануйлівської «Просвіти» заздалегідь обговорювали питання про підготовку до 100-літнього ювілею Т. Г. Шевченка. М. Ємець радив обрати з улаштування цього свята тимчасову комісію, яка б разом із радою філії виробила б докладну програму святкування. Ф. Сторубель повідомив, що керівник місцевого церковного хору Погрібниченко вкупі з кам'янським селянським хором дав згоду співати на святі. І. Гавриленко запропонував направити представників на посвяту місця під пам'ятник Т. Г. Шевченкові у Києві. Ф. Сторубель та М. Томільченко висловились за те, щоб у день смерті Кобзаря 26 лютого 1914 р. відслужити панахиду, а ввечері зробити засідання членів Товариства, де прочитати реферат про 100-ліття від дня народження Т. Шевченка. Всі пропозиції були ухвалені. Водночас обрали нову Раду філії. Головою став М. Ємець, товаришем голови – Г. Корж, писарем – М. Ваюша,

скарбником – І. Гавриленко. Членам Ради обрали Г. Гончара, І. Чорнорота, І. Чорного, Д. Ризоля і Ф. Дубового (Задніпрянець, 1914, с. 3).

У неділю 23 лютого 1914 р. напередодні Шевченкових роковин після служби Божої в церкві села Мануйлівки заходами Мануйлівської просвітянської філії і Катеринославської «Просвіти» відбулася урочиста панахида по Т. Г. Шевченкові. Перед панахидою пан-отець сказав коротеньку, але чулу промову про особу поета. В заході взяли участь кілька сотень людей. Учасникам панахиди було роздано 600 примірників біографії українського поета (Мануйлівська «Просвіта», 1914, с. 3).

25 лютого 1914 р. представники Мануйлівської «Просвіти» взяли участь в урочистому засіданні Шевченківського ювілейного комітету в Англійському клубі Катеринослава. Одну з трьох доповідей виголосив почесний член Мануйлівської «Просвіти» М. Биков, який, зокрема, наголосив, що «Шевченко – могутня культурна сила, нерушима підвалина, для великої майбутності українського народу» (Юноша (Єфремов), 2001, с. 99, 101). Мануйлівці були серед перших делегацій, які поклали вінки до бюсту народного поета (Звідомлення українського літературно-артистичного товариства «Просвіта» у Катеринославі за 1914 рік, 1915, с. 2).

У 1914–1915 рр., за часів Першої світової війни, мануйлівські просвітяни збирали пожертвування і влаштовували ялинки для дітей, батьки яких були призвані в армію (ДНІМ. Фонди, 1915, Арх.–28412/КН–99621. Арк. 61).

На 1 січня 1915 р. налічувалося 248 членів Катеринославської «Просвіти». Найпотужнішою була Мануйлівська філія, що налічувала 76 осіб. Це свідчило про зростання національної самосвідомості серед селян на Придніпров'ї. Прикметно, що в період Першої світової війни низка провідних мануйлівських просвітян вступили до лав Української соціал-демократичної робітничої партії. Таким шляхом ішли Ф. Сторубель, Ф. Дубовий, Т. Митрус, Т. Татарин та ін. Ще до початку Першої світової війни до таємної організації Товариство українських поступовців приєдналися І. Труба, Н. Дорошенко. Це свідчило про те, що в національно-культурницькому середовищі відбувалася політизація. Подібна тенденція дуже непокоїла імперських можновладців, які в ніч на 27 листопада 1915 р. приступили до обшуків та арештів катеринославських просвітян, будинок яких опечатали і встановили пост городових. Такі ж дії спіткали і приміщення Мануйлівської філії (Світленко та ін., 2022, с. 43, 55, 57, 58–59).

25 січня 1916 р. Катеринославська губернська присутність оголосило правління Катеринославського Літературно-Артистичного Українського Товариства «Просвіта» про слухання питання про закриття Товариства (ДНІМ. Фонди, 1916, Арх.–25669/КН–94466. Арк. 1). Того дня Катеринославська «Просвіта»

з усіма філіями, в тому числі Мануйлівською, була закрита «за ухилення в бік політики». Але просвітяни вирішили боротися за своє Товариство. Від імені правління І. Рудичів відправив телеграму на ім'я депутата Державної Думи від Катеринославської губернії О. Александрова. У ній спростовувалися політичні закиди в бік «Просвіти». Зокрема, йшлося, що обшуки в помешканнях «Просвіти» в Катеринославі та в Мануйлівці із виїмкою книжок нічого на підтвердження політичних звинувачень не надали. Виходячи з цього, у просвітянській телеграмі містилося прохання до депутата голосно виступити з думської трибуни на захист Товариства і сприяти його збереженню (ДНІМ. Фонди, 1916, Арх. – 26560/КН–95996. Арк. 13).

15 лютого 1916 р. Правління Катеринославської «Просвіти» на чолі головою товариства Г. Денисенком направило скаргу до Першого Департаменту Урядового Сенату стосовно неправомірності постанови Катеринославської губернської у справах про товариства Присутності від 25 січня 1916 р. про закриття «Просвіти». У скарзі, зокрема, йшлося, що через 10 днів після обшуків та опечатування приміщень Товариства Катеринославська «Просвіта» та її філії були знову відкриті й до 25 січня 1916 р. влаштовували дитячі ялинки, вечори, читання. Крім того, у скарзі двічі згадувалася Мануйлівська філія: по-перше, з приводу безрезультатного обшуку 29 листопада 1915 р. в її приміщенні, а, по-друге, наводився факт діяльності в с. Мануйлівці притулку для біженців, яким опікувалися просвітяни (ДНІМ. Фонди, 1916, Арх.–26581/КН–96017. Арк. 58–59). Проте всі заходи у справі збереження «Просвіти» не мали позитивних наслідків.

Просвітянський рух відновився після початку Української революції. 11 березня 1917 р. в Катеринославі в присутності понад 300 осіб відбулися установчі збори Катеринославської «Просвіти» на основі нового статуту. На зборах були представники низки просвітянських філій, в т. ч. Мануйлівської. Від імені мануйлівчан М. Ємець привітав присутніх, прочитав заяву до Ради «Просвіти» про заснування філії, і викликав гучні оплески. Збори прийняли заяви мешканців Мануйлівки, Лоц-Кам'янки та Олександрівська про відкриття просвітянських філій і ухвалили відповідні рішення (ДНІМ. Фонди, 1917, Арх.–28327/КН–99511. Арк. 58 зв.; ДНІМ. Фонди, 1917. Арх.–28330/КН–99514. Арк. 68; Мазепа, 2003, с. 37; Пахоменков, & Юзбашева, 2016, с. 34–35, с. 65, с. 66, с. 67). Прикметно, що в Реєстрі філій Катеринославського товариства «Просвіта» 1917 р. серед 13-ти філій Новомосковського повіту Мануйлівська була записана першою (ДНІМ. Фонди, 1917, Арх.–25654/КН–94451. Арк. 4).

26 березня 1917 р. в приміщенні Комерційної школи І. Степанової (буд. Мізка, пл. Троїцька), де відбувалися й установчі збори, розпочала роботу

Комісія з організації просвітянських філій (ДНІМ. Фонди, 1917, Арх.–28335/КН–99519. Арк. 79; ДНІМ. Фонди, 1917. Арх. 28331/КН–99515). А 19 серпня 1917 р. газета «Народная жизнь» сповістила про відновлення філій Катеринославської «Просвіти» в губернії, в тому числі Мануйлівської. У 1917 р. інтерес до діяльності товариства піднявся «дуже високо» (Пахоменков, & Юзбашева, 2016, с. 65, с. 68).

Деякі мануйлівські просвітяни опікувалися не тільки українським культурництвом, а стали активними діячами українського політичного руху. Так, 8 квітня 1917 р. Ф. Сторубель був обраний на Всеукраїнському національному конгресі до складу Української Центральної Ради, у серпні 1917 р. головував на Другому губернському з'їзді Селянської спілки, а у жовтні того ж року обраний отаманом «Вільного козацтва» на з'їзді «Вільного козацтва» Новомосковського повіту. У березні 1917 р. почесний член Мануйлівської «Просвіти» І. Труба організував Український Об'єднаний Комітет у Катеринославі, Катеринославське вчительське товариство. В серпні 1917 р. він отримав призначення комісаром УЦР з освіти на Катеринославщині і працював на цій посаді до початку 1919 р. Активними українськими соціал-демократами були Т. Грабовий, М. Томильченко, І. Чорнот та ін. (Мазепа, 2003, с. 35, с. 36–37, с. 38, с. 39; Чабан, 2002, с. 425–426, с. 447, с. 449).

На перших порах більшовицький режим намагався на базі «Просвіт» створити систему агітаційно-пропагандистських закладів на селі. Однак вже на початку 1920-х рр. керівництво УСРР стало обвинувачувати «Просвіти» в «петлюрівщині». Катеринославська «Просвіта» та її філії були заборонені. У 1918 та 1927 рр. голова мануйлівських просвітян Ф. Сторубель піддавався арештам, а в 1938 р. знову заарештований і розстріляний. За часів більшовицької диктатури було влаштовано системні розправи над діячами Мануйлівської «Просвіти». У 1937–1938 рр. були страчені М. Ємець, Т. Зеленський, Г. Корж, Я. Капустян, Д. Ризоль, Т. Філоненко, І. Чорнот та ін. (Чабан, с. 75, с. 423, с. 429; Пахоменков, & Юзбашева, 2016, с. 283).

Висновки.

Таким чином, Мануйлівська філія Катеринославської «Просвіти» була потужним осередком українського національно-культурного життя на лівобережному Придніпров'ї. Створена в 1907–1908 р. за ініціативою мануйлівських селян і робітників, Мануйлівська філія побудувала власними силами свій будинок, де розгорнула велику роботу в межах літературно-бібліотечної, видавничої й літературно-артистичної секцій, розповсюджувала книжки та часописи, проводила лекції, вистави і концерти та інші заходи в бібліотеці-читальні. В осередку працювала ревізійна комісія. Національно-культурна діяльність просвітян сприяла популяризації української мови, літератури, історії, мистецтва, збереженню історичної

й національної пам'яті українства і була розрахована на формування української національної свідомості серед дорослих та дітей. Мануйлівські просвітяни створювали український культурний простір, активно взаємодіяли з Катеринославською «Просвітою» та її філіями, а також з українськими діячами Буковини та Галичини. Про діяльність Мануйлівської «Просвіти» неодноразово сповіщала читачів українська газета «Рада». Мануйлівська «Просвіта» виховала плеяду діячів, які еволюціонували від українського національного культурництва до партійно-політичної і державної діяльності. Імперський режим вороже поставився до такої трансформації, наприкінці 1915 р. вдався до обшуків та арештів, а початку 1916 рр. заборонив Катеринославську «Просвіту»

та її філії. В березні 1917 р., на початку Української революції, просвітянський рух відновився. Мануйлівські просвітяни брали активну участь в суспільно-політичному та національному житті періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Комуно-радянський режим, як і російський імперський, поставив Мануйлівську «Просвіту» і просвітянський рух у цілому поза законом. У період сталінської диктатури низка мануйлівських просвітян була страчена. Однак соціальні й культурні практики Мануйлівської «Просвіти» є чудовим прикладом громадської самоорганізації щирих українців, формування й утвердження української національної свідомості й ідентичності серед інтелігенції, селянства і робітництва нашого краю.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- В Мануйлівці (1911, Март 3 (Березень 16). *Рада*, 50, 3. Відновлено з <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001116>
- В наших товариствах. З Мануйлівської «Просвіти». Лекція Д. І. Яворницького. (1914, Януарь 8 (Січень 21)). *Рада*, 5, 3. Відновлено з <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>
- Відкриття будинку «Просвіти» у с. Мануйлівці. (1910). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 3-4, 62. Відновлено з <https://ua.museum-digital.org/singleimage?imagenr=3718>
- Діяльність Мануйлівської «Просвіти» в 1911 році (1912, Лютий 5). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 7, 107-108. Відновлено з https://shron1.chtyvo.org.ua/%2FDniprovi_khvyli/%2F1912_N07.pdf
- Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Фонди. (ДНІМ. Фонди). (1917). Арх.–25654/КН–94451. Арк. 4.
- Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Фонди. (ДНІМ. Фонди). (1916). Арх.–25669/КН–94466. Арк. 1.
- Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Фонди. (ДНІМ. Фонди). (1916). Арх.–26560/КН–95996. Арк. 13.
- Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Фонди. (ДНІМ. Фонди). (1916). Арх.–26581/КН–96017. Арк. 58–59.
- Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Фонди. (ДНІМ. Фонди). (1917). Арх.–28327/КН–99511. Арк. 58 зв.
- Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Фонди. (ДНІМ. Фонди). (1917). Арх.–28330/КН–99514. Арк. 68.
- Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Фонди. (ДНІМ. Фонди). (1917). Арх.–28331/КН–99515.
- Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Фонди. (ДНІМ. Фонди). (1917). Арх.–28335/КН–99519. Арк. 79.
- Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Фонди. (ДНІМ. Фонди). (1914). Арх.–28399/КН–99608. Арк. 35–38.
- Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Фонди. (ДНІМ. Фонди). (1915). Арх.–28412/КН–99621. Арк. 61.
- Дописи. Катеринослав. Українські різдвяні ялинки по селах Катеринославщини. (1914, Януарь 22 (Лютий 4)). *Рада*, 7, 4. Відновлено з <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>
- Дорошенко, Д. (2007). *Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.)*. Київ: Темпора.
- Екскурсанти з Буковини (1911, Липень 22). *Дніпрові хвилі*, 16-17, 236-237. Відновлено з https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1911_N16-17.pdf
- Життя «Просвіт». (1911, Лютий 16). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 9, 123-124.
- З українського життя. Шевченківський вечір у Мануйлівці. (1912, Квітень 18). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 8, 127-128. Відновлено з https://chtyvo.org.ua/authors/Dniprovi_khvyli/1912_N08/
- З доповіді Ради на загальних зборах 19-го лютого 1912 р. (1912, Лютий 5). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 7, 107. Відновлено з https://shron1.chtyvo.org.ua/%2FDniprovi_khvyli/%2F1912_N07.pdf
- З Мануйлівської «Просвіти». (1910). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 3-4, 62-63. Відновлено з <https://ua.museum-digital.org/singleimage?imagenr=3718>
- З Мануйлівської «Просвіти». (1911, Вересень 24). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 18-19, 260.
- З українського життя у Катеринославщині. Відгуки смерті М. В. Лисенка у Катеринославі (1912, Листопад 12). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 20-21, 288. Відновлено з https://chtyvo.org.ua/authors/Dniprovi_khvyli/1912_N20-21/
- З українського життя. Лекція проф. Д. І. Еварницького. (1912, Лютий 1). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 3, 48. Відновлено з https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1912_N03.pdf
- З українського життя. Мануйлівська «Просвіта» (1913, Липень 20). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 13-14, 214-215.

- 3 українського життя. У Катеринославщині. Гулянка катеринославської «Просвіти» (1912, Травень 25). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 10, 158. Відновлено з https://chtyvo.org.ua/authors/Dniprovi_khvyli/1912_N10/
- 3 українського життя. Ялинки на Катеринославщині. (1912, Січень 16). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 2, 33. Відновлено з https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1912_N02.pdf
- Загальні збори Катеринославської «Просвіти» (1911). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 10 окт., 20-21, 282-284. Відновлено з / Чтиво. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1911_N20-21.pdf
- Загальні збори Катеринославської «Просвіти». (1911, Жовтень 10). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 20-21, 282.
- Загальні збори мануїлівської «Просвіти». (1912, Березень 2). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 5, 80. Відновлено з https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1912_N05.pdf
- Загальні збори мануїлівської «Просвіти». (1913, Лютий 16). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 4, 60-61. (Бібліотека Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького).
- Задніпрянець, Т. (1914, Февраль 5 (Лютий 18)). Діяльність Мануїлівської «Просвіти». *Рада*, 29, 2. Відновлено з <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>
- Звідомлення українського літературно-артистичного товариства «Просвіта» у Катеринославі за 1913 рік. (1914). Катеринослав: Друкарня К. Андрущенко.
- Звідомлення українського літературно-артистичного товариства «Просвіта» у Катеринославі за 1914 рік. (1915). Катеринослав: Друкарня К. Андрущенко.
- М. Г. (1914, Януарь 4 (Січень 17)). Наші товариства 1913 р. І. «Просвіти». *Рада*, 3, 1-2. Відновлено з <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>
- Мазепа, І. (2003). *Україна в огні й бурі революції*. Київ: Темпора.
- Мануїлівська «Просвіта». (1912, Грудень 24). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 23-24, 327. Відновлено з https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1912_N23-24.pdf
- Мануїлівська «Просвіта». (1912, Січень 1). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 1, 18.
- Мануїлівська «Просвіта». (1914, Март 13 (Березень 26)). *Рада*, 59, 3. Відновлено з <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>
- Мельник, І. (2023). *Річниця першої «Січі»*. Відновлено з <https://zbruc.eu/node/35732>
- Митрус, Т. (1911а, Липень 22). Реєстр книжок, подарованих в бібліотеку Мануїлівської «Просвіти» од початку заснування до 1 травня 1911 р. *Дніпрові хвилі. Українська часопись*. 16-17, 239. Відновлено з https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1911_N16-17.pdf
- Митрус, Т. (1911б, Січень 19). Т-во «Просвіта» на селі. *Дніпрові Хвилі. Українська часопись*, 5-6, 68. Відновлено з <https://ua.museum-digital.org/singleimage?imageid=3721107>
- Митрус, Т. (1912, Вересень 2). З діяльності Мануїлівської «Просвіти». *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 15-16, 215-218. (Бібліотека Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького).
- Одкриття зимового сезону в Мануїлівській «Просвіті». (1913, Жовтень 8). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 18, 279. (Бібліотека Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького).
- П[алецький, Г. (1913, Березень 1). З українського життя. Панахида по Т. Шевченкові. *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 5, 78. (Бібліотека Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького).
- Палецький [Г.] (1912). Українська вистава в клубі «Огніско». *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 24 дек., 23-24, 327-328. Відновлено з https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1912_N23-24.pdf
- Панахида по Шевченкові у селі Мануїлівці. (1912, Березень 2). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 5, 79.
- Пахоменков, Ю. Г., & Юзбашева, Н. Л. (Ред.). (2016). *Українська революція 1917–1921 рр. на Придніпров'ї: збірник документів і матеріалів. Державний архів Дніпропетровської області*. Дніпро: Ліра.
- Початок сезону в Мануїлівській «Просвіті». (1911, Жовтень 10). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 20-21, 284.
- Правління бібліотеки [...]. (1911, Лютий 16). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 9, 124.
- Роковини Мануїлівської «Просвіти» (1912, Січень 1). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 1, 18.
- С. Мануїлівка. (1911, Февраль 28 (Березень 14)). *Рада*, 48, 3. Відновлено з <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001116>
- Світленко С. І., Венгер Н. В., Лазебник В. І., Мирончук В. Д., & Шляхов О. Б. (2019). *Етнонаціональний світ Придніпров'я. Ч. 2: Етнонаціональні спільноти часів інкорпорації та модернізації*. (Колективна монографія). Дніпро: Ліра.
- Світленко, С. І., Архирейський, Д. В., Венгер, А. Г., Венгер, Н. В., Іваненко, В. В., Клець, В. К., & Нікілев, О. Ф. (2022). *Етнонаціональний світ Придніпров'я. Ч. 3: Етнонаціональні процеси новітнього часу (1914–1939)*. (Колективна монографія). Дніпро: Ліра.
- Сімович, Василь Іванович. (2023). Відновлено з https://vue.gov.ua/Сімович_Василь_Іванович
- Сторубель, Ф., & Гавриленко, І. (1911, Червень 10). Касове звідомлення Ради Мануїлівської «Просвіти». *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 15, 220.
- Т. М. (1910, Апрель 12 (Квітень 25)). Загальні збори мануїлівської «Просвіти». *Рада*, 3. Відновлено з <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001115>
- Т. Т. (1911, Січень 18). Свято відкриття будинку Мануїлівської «Просвіти». *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 5-6, 70-79. Відновлено з <https://ua.museum-digital.org/singleimage?imageid=37211>
- Т. Т. (1912, Листопад 12). С. Мануїлівка, Новомосковського повіту. *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 20-21, 291. Відновлено з https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1912_N20-21.pdf
- Татарин, Т. (1911, Травень 12). Звідомлення Ради Мануїлівської «Просвіти» за 1910 рік, читане на загальних зборах 24 априля 1911 р. *Дніпрові Хвилі. Українська часопись*, 13-14, 198-200.
- Томільченко, М., & Матвієнко, Т. (1911, Червень 10). Доклад Ревізійної Комісії. Нові українські товариства. *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 15, 219-220.
- Трильовський, К. (2019). *З мого життя*. Львів: Література та мистецтво.
- Центральний державний історичний архів України у м. Києві. (1910). Фонд 313, оп. 2, справа 2466.

- Чабан, М. П. (2002). *Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921): Біографічний словник. Близько 670 імен*. Наукове видання. Дніпропетровськ: ІМА-прес.
- Шевченкове свято в с. Мануйлівці. (1911, Квітень 1). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 12, 178. (Бібліотека Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького).
- Юноша, В. (Єфремов, П.). (2001). Сила стихії (з вражіннів подорожнього). У старому Катеринославі (1905–1920 рр.). *Хрестоматія. Місто на Дніпрі очима українських письменників, публіцистів і громадських діячів* (с. 94–109). Дніпропетровськ: ІМА-прес.

REFERENCES

- Activities of Manuilivska "Prosvita" in 1911 (1912, February 5). *Dnieper waves. Ukrainian journal*, 7, 107–108. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/%2FDniprovi_khvyli/%2F1912_N07.pdf
- Annals of Manuilivska "Prosvita" (1912, January 1). *Dnieper waves. Ukrainian journal*, 1, 18.
- Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv. (1910). Fund 313, op. 2, case 2466.
- Chaban, M. P. (2002). *Workers of Sicheslavskaya "Prosvita" (1905–1921): Biographical dictionary. About 670 names*. Scientific edition. Dnipropetrovsk: IMA-press.
- Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi. *Funds. (DAY. Funds)*. (1917). Arch.–25654/KH–94451. Ark. 4.
- Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi. *Funds. (DAY. Funds)*. (1916). Arch.–25669/KH–94466. Ark. 1.
- Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi. *Funds. (DAY. Funds)*. (1916). Arch.–26560/KH–95996. Ark. 13.
- Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi. *Funds. (DAY. Funds)*. (1916). Arch.–26581/KH–96017. Ark. 58–59.
- Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi. *Funds. (DAY. Funds)*. (1917). Arch.–28327/KH–99511. Ark. 58 links
- Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi. *Funds. (DAY. Funds)*. (1917). Arch.–28330/KH–99514. Ark. 68.
- Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi. *Funds. (DAY. Funds)*. (1917). Arch.–28331/KH–99515.
- Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi. *Funds. (DAY. Funds)*. (1917). Arch.–28335/KH–99519. Ark. 79.
- Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi. *Funds. (DAY. Funds)*. (1914). Arch.–28399/KN–99608. Ark. 35–38.
- Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi. *Funds. (DAY. Funds)*. (1915). Arch.–28412/KH–99621. Ark. 61.
- Doroshenko, D. (2007). *My memories of the ancient past (1901–1914)*. Kyiv: Tempora.
- From Manuilivska "Prosvita". (1910). *Dnieper waves. Ukrainian journal*, 3–4, 62–63. Retrieved from <https://ua.museum-digital.org/singleimage?imagenr=37187>
- From Manuilivska "Prosvita". (1911, September 24). *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, 18–19, 260.
- From the report of the Council at the general meeting on February 19, 1912 (1912, February 5). *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, 7, 107. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/%2FDniprovi_khvyli/%2F1912_N07.pdf
- From Ukrainian life in Ekaterinoslav region. Reviews of the death of M. V. Lysenko in Katerynoslav (1912, November 12). *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, 20–21, 288. Retrieved from https://chtyvo.org.ua/authors/Dniprovi_khvyli/1912_N20-21/
- From Ukrainian life. Christmas trees in Ekaterinoslav region. (1912, January 16). *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, 2, 33. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1912_N02.pdf
- From Ukrainian life. In Ekaterinoslav region. Party of Katerynoslav "Prosvita" (1912, May 25). *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, 10, 158. Retrieved from https://chtyvo.org.ua/authors/Dniprovi_khvyli/1912_N10/
- From Ukrainian life. Lecture by Prof. D. I. Yavornytskyi. (1912, February 1). *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, 3, 48. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1912_N03.pdf
- From Ukrainian life. Manuilivska "Enlightenment" (1913, July 20). *Dnieper waves. Ukrainian journal*, 13–14, 214–215.
- From Ukrainian life. Shevchenko evening in Manuilivka. (1912, April 18). *Dnieper waves. Ukrainian journal*, 8, 127–128. Retrieved from https://chtyvo.org.ua/authors/Dniprovi_khvyli/1912_N08/
- General meeting of Katerynoslavskaya "Prosvita" (1911). *Dnieper waves. Ukrainian journal*, October 10, 20–21, 282–284. Restored from / Reading. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1911_N20-21.pdf
- General meetings of Katerynoslavskaya "Prosvita". (1911, October 10). *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, 20–21, 282.
- General meetings of Manuiliv "Prosvita". (1912, March 2). *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, 5, 80 Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1912_N05.pdf
- General meetings of Manuiliv "Prosvita". (1913, February 16). *Dnieper waves. Ukrainian journal*, 4, 60–61. (Library of the Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi).
- In Manuilivka (1911, March 3 (March 16). *Rada*, 50, 3. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001116>
- In our societies. From Manuilivska "Prosvita". Lecture by D. I. Yavornytskyi. (1914, January 8 (January 21)). *Rada*, 5, 3. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>
- Life "Enlightenment". (1911, February 16). *Dnieper waves. Ukrainian journal*, 9, 123–124.

- M. G. (1914, January 4 (January 17)). Our societies 1913. I. "Enlightenment". *Rada*, 3, 1-2. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>
- Manuilivska "Prosvita". (1912, December 24). *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, 23-24, 327. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1912_N23-24.pdf
- Manuilivska "Prosvita". (1912, January 1). *Dnieper waves. Ukrainian journal*, 1, 18.
- Manuilivska "Prosvita". (1914, March 13 (March 26)). *Rada*, 59, 3. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>
- Mazepa, I. (2003). *Ukraine is in the fire and storm of revolution*. Kyiv: Tempora.
- Melnyk, I. (2023). *The anniversary of the first "Sichi"*. Retrieved from <https://zbruc.eu/node/35732>
- Memorial service for Shevchenko in the village of Manuylivtsi. (1912, March 2). *Dnieper waves. Ukrainian journal*, 5, 79.
- Mitrus, T. (1911a, July 22). Register of books donated to the Manuilivska "Prosvita" library from the beginning of its foundation to May 1, 1911. *Dnieper waves. Ukrainian journal*. 16-17, 239. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1911_N16-17.pdf
- Mitrus, T. (1911b, January 19). "Prosvita" TV station in the village. *Dnieper Waves. Ukrainian Journal*, 5-6, 68. Retrieved from <https://ua.museum-digital.org/singleimage?imagenr=3721107>
- Mitrus, T. (1912, September 2). From the activities of Manuilivska "Prosvita". *Dnieper waves. Ukrainian journal*, 15-16, 215-218. (Library of the Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi).
- Opening of the "Prosvita" building in the village of Manuylivtsi. (1910). *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, 3-4, 62. Retrieved from <https://ua.museum-digital.org/singleimage?imagenr=3718>
- Opening of the winter season in Manuilivska "Prosvit". (1913, October 8). *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, 18, 279. (Library of the Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi).
- P[aletsk]y, G. (1913, March 1). From Ukrainian life. Requiem for T. Shevchenko. *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, 5, 78. (Library of the Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi).
- Pakhomenkov, Yu. G., & Yuzbasheva, N. L. (Eds.). (2016). The Ukrainian revolution of 1917–1921 in the Dnieper region: a collection of documents and materials. *State archive of Dnipropetrovsk region*. Dnipro: Lira.
- Paletsky [G.] (1912). Ukrainian performance in the club "Ognisko". *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, December 24, 23–24, 327–328. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1912_N23-24.pdf
- Posts. Katerynoslav. Ukrainian Christmas trees in the villages of Ekaterinoslav region. (1914, January 22 (February 4)). *Rada*, 7, 4. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>
- Report of the Ukrainian literary and artistic society "Prosvita" in Katerynoslav for 1913*. (1914). Katerynoslav: K. Andrushchenko Printing House.
- Report of the Ukrainian literary and artistic society "Prosvita" in Katerynoslav for 1914*. (1915). Katerynoslav: K. Andrushchenko Printing House.
- S. Manuylivka. (1911, February 28 (March 14)). *Rada*, 48, 3. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001116>
- Shevchenko holiday in the village Manuylivtsi. (1911, April 1). *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, 12, 178. (Library of the Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi).
- Simovych, Vasyl Ivanovich. (2023). Retrieved from https://vue.gov.ua/Simovych_Vasyl_Ivanovych
- Storubel, F., & Gavrylenko, I. (1911, June 10). Cash notice of the Council of Manuilivska "Prosvita". *Dnieper waves. Ukrainian journal*, 15, 220.
- Svitlenko S. I., Wenger N. V., Lazebnyk V. I., Mironchuk V. D., & Shlyakhov O. B. (2019). *The ethno-national world of the Dnieper region. Part 2: Ethno-national communities of the times of incorporation and modernization*. (Collective monograph). Dnipro: Lira.
- Svitlenko, S. I., Arkhireyskyi, D. V., Wenger, A. G., Wenger, N. V., Ivanenko, V. V., Klets, V. K., & Nikilev, O. F. (2022). *The ethno-national world of the Dnieper region. Part 3: Ethno-national processes of modern times (1914–1939)*. (Collective monograph). Dnipro: Lira.
- T. M. (1910, April 12 (April 25)). General meeting of Manuilivsk "Prosvita". *Rada*, 3. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001115>
- T. T. (1911, January 18). The celebration of the opening of the Manuilivska "Prosvita" house. *Dnieper waves. Ukrainian journal*, 5-6, 70-79. Retrieved from <https://ua.museum-digital.org/singleimage?imagenr=37211>
- T. T. (1912, November 12). S. Manuylivka, Novomoskovsk district. *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, 20-21, 291. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1912_N20-21.pdf
- Tataryn, T. (1911, May 12). Notice of the Council of Manuilivska "Prosvita" for 1910, read at the general meeting on April 24, 1911. *Dnipro Khvyla. Ukrainian journal*, 13-14, 198-200.
- The library board [...]. (1911, February 16). *Dnieper waves. Ukrainian journal*, 9, 124.
- The start of the season in Manuilivska "Prosvit". (1911, October 10). *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, 20-21, 284.
- Tomilchenko, M., & Matvienko, T. (1911, June 10). Report of the Audit Commission. New Ukrainian societies. *Dnieper waves. Ukrainian journal*, 15, 219-220.
- Tourists from Bukovyna (1911, July 22). *Dnieper waves*, 16-17, 236-237. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1911_N16-17.pdf
- Trilovskyi, K. (2019). *From my life*. Lviv: Literature and Art.
- Yunosha, V. (Efremov, P.). (2001). The power of the elements (from the impressions of a traveler). In *old Katerynoslav (1905–1920). Reader. A city on the Dnieper through the eyes of Ukrainian writers, publicists and public figures* (p. 94-109). Dnipropetrovsk: IMA-press.
- Zadniprianets, T. (1914, February 5 (February 18)). Activities of Manuilivska "Prosvita". *Rada*, 29, 2. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>

Peoples of the Caucasus During the Second World War: from Captivity of War to Legions

UDC: 94 (100)"1939/45"

DOI: <https://doi.org/10.15421/172454>**Shabanova Khayala Fakhri**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0003-0534-3662>, shabanovakhayala98@gmail.com*Baku State University (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

Historical works during the Second World War explored the exploits of heroes and the thorny path to victory. Over the past 30 years, historiography has undergone significant changes; scientists have begun to explore previously unexplored controversial issues of history. This article examines one of the pressing and little-studied problems of the Second World War – the problem of prisoners of war. Every war ends in human losses, including the capture of citizens and military personnel. Prisoners of war during the Second World War and their thorny path are one of the actual problems of modern historiography. The fate of prisoners of war and their collaboration with Nazi Germany was one of the taboo issues in Soviet historiography. The study examines the features of captivity and the conditions of detention of Soviet prisoners of war and their cooperation with Nazi Germany. The work examines the historical background and reasons for the cooperation of prisoners of war with Germany. This work is devoted to studying the fate of Caucasian prisoners of war during the Second World War. The focus is on the tragic story of tens of thousands of people who were captured by the Wehrmacht. Difficult moving conditions, lack of food and medical care, repressive measures by the German authorities are the object of study of such a controversial problem. The article examines the reasons for Caucasians joining the ranks of the Wehrmacht, their goals and conditions of service. Studying the issue of Caucasian prisoners of war and their forced cooperation with Nazi Germany during the Second World War allows us to deeply understand the tragic consequences of the war for the Caucasian peoples.

Keywords: World War II, Caucasus, prisoners of war, Hitler's Germany, legion

Народи Кавказу в роки Другої світової війни: від військового полону до легіонів

Шабанова Хаяла*Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)*

Анотація

В історичних працях періоду Другої світової війни досліджувалися подвиги героїв та тернистий шлях до перемоги. За останні 30 років історіографія зазнала значної зміни, вченими стали досліджуватися невивчені раніше суперечливі питання історії. У цій статті розглядається одна з актуальних та маловивчених проблем Другої світової війни – проблема військовополонених. Кожна війна закінчується людськими втратами, зокрема й полоненням громадян, і військових. Військовополонені періоду Другої світової війни та їх тернистий шлях є однією з актуалізованих проблем сучасної історіографії. Доля військовополонених та їх співробітництво з гітлерівською Німеччиною було одним із табуованих питань у радянській історіографії. У дослідженні розглядаються особливості полону та умови утримання радянських військовополонених та їхня співпраця з гітлерівською Німеччиною. У роботі вивчені історичні передумови та причини співпраці військовополонених із Німеччиною. Ця робота присвячена вивченню долі кавказьких військовополонених у роки Другої світової війни. У центрі уваги трагічна історія десятків тисяч людей, які потрапили у полон до вермахту. Тяжкі умови переїзду, відсутність їжі та медичної допомоги, репресивні заходи з боку німецької влади є об'єктом дослідження такої суперечливої проблеми. У статті розглянуто причини вступу кавказців до лав вермахту, їх цілі та умови служби. Вивчення питання кавказьких військовополонених та їх вимушене співробітництво з гітлерівською Німеччиною у роки Другої світової війни дозволяє глибоко зрозуміти трагічні наслідки війни для кавказьких народів.

Ключові слова: Друга світова війна, Кавказ, військовополонені, гітлерівська Німеччина, легіон

Introduction.

Throughout history, humanity has experienced many wars. Every war has left behind a tragic mark. Despite the tragedy of the picture, wars and military conflicts are still part of the historical and political processes of the modern world. One of the most destructive wars, which is a tragic page in the history of mankind, is the Second World War. Many issues of the war have been the subject of research by foreign and domestic scientists. However, even though 85 years have passed since the start of the anti-human war, there are still controversial issues, one of which is the problem of prisoners of war. The second important and controversial issue is collaborationism. This article will examine the main problems of prisoners of war during the war, and the main reasons and prerequisites for collaboration during the war, which subsequently led to the formation of legions.

Relevance of the issue. The largest war of the twentieth century is still relevant and interesting for a wide range of researchers of this problem. Prisoners of war are persons captured by the enemy during war. The issue of prisoners of war is relevant during war due to ethical, humanitarian, political and legal factors. These factors influence the processes of settling international relations, foreign policy, and other aspects. From a theoretical point of view, this issue has been studied by many researchers, but the process of becoming prisoners of war as a means for establishing military cooperation with the enemy was kept silent in Soviet historiography. The study of the prisoner of war issue includes various historical aspects. Historical literature has studied the conditions of detention and treatment of prisoners of war, agreements, and acts on the status of prisoners of war, etc. The study of the issue of prisoners of war has practical significance, which covers aspects of international law, diplomacy, and international relations. The object of the study is Soviet prisoners of war who found themselves in German captivity and were forced to collaborate with Nazi Germany. The subject of the research work is the study of the historical conditions and prerequisites for military cooperation between representatives of the peoples of the Caucasus during the war, as well as the process of formation of legions.

Purpose of the article. Scientific work pursues the goal of an objective study of the problem of prisoners of war and collaboration and its results. The objectives of the study are to analyze the historical context and reasons for the appearance of prisoners of war during the war, to study the attitude towards prisoners of war in various conflicts and to provide objective coverage of the situation of prisoners of war during the war. The study of the fate of prisoners of war is aimed at restoring the historical truth, documenting the tragedy of the war and a detailed description of the conditions of captivity, the regime in the camp, repression and loss of life. Studying the fate of prisoners of war allows us to understand the psychological and social consequences of war for

people who went through captivity. Studying the fate of prisoners of war allows us to analyze the policies of states towards prisoners, including the conditions of captivity and life, and repression. The study helps to understand the ideological context of the war, including the process of violation of the prisoner of war conventions. The study of the fate of prisoners of war is an important lesson that conveys to future generations the tragedy and inhumanity of war. Studying the fate of prisoners of war is important for understanding the war in all its tragedy, for restoring historical truth, for understanding the psychological and social consequences of the war, as well as for preventing new tragedies. The study of various aspects of the Second World War and the tragic fate of Caucasian prisoners of war is one of the pressing issues in modern Caucasian studies.

Research methods. The research was carried out based on such methods as: source analysis, comparative method, statistical method, hypothetical method. The work analyzes archival works, as well as historiographic studies. The comparative method helps to compare and identify similar features of the development of historical processes in the Caucasus during the Second World War. The article provides statistical information on the number of prisoners of war and formed legions. The study uses a hypothetical method that creates conditions for studying the prerequisites and reasons for the formation of legions.

Degree of knowledge of the problem. The study of prisoners of war is an important area of research related to the rights and conditions of prisoners of war during armed conflicts. This includes an analysis of international humanitarian law that governs the treatment of prisoners of war and an examination of the practices and policies applied by various countries and organizations regarding prisoners of war. Studying this topic helps to better understand and improve the conditions of prisoners of war and contributes to the development of international standards and norms aimed at protecting the rights of prisoners of war. The issues of prisoners of war and collaboration have been studied by Soviet and foreign researchers. Research on the Soviet period is very different from research in modern historical science. The identification of new archival materials and the collapse of the Soviet Union led to significant changes in the study of the "blank spots" of the history of the Second World War; collaboration and cooperation with the Germans of representatives of the peoples of the Caucasus were studied within the framework of the history of political emigration of each people. For a long time, the situation of Soviet prisoners of war during World War II was not widely studied and discussed.

Analysis of the historiography of the problem.

Issues of the Second World War are still relevant in modern historiography. Over the past 30 years, modern historiography has undergone significant changes, which have had a positive impact on the further development of historical science. In historiography, a place is given

to the study of topical, little-known problems in Soviet historiography. One of the problematic issues of the Second World War is the problem of collaboration. The term “cooperation” arose at the beginning of the 19th century; its widespread use dates back to the World War period. Cooperation - military, political, economic cooperation with the enemy. In historiography, collaborators were also called “traitors” and “enemies.” During the war years, thousands of people collaborated with Nazi Germany. Historical and political circumstances led to cooperation with the Third Reich. To survive and escape the harsh German concentration camps, POWs were forced to cooperate.

The historiography of prisoners of war is also divided into two periods: the first period is the study of this problem in the fifties and eighties of the 20th century; the second period is the study of the problem from the 90s to the first decade in 2000. In Soviet historiography, the problem of prisoners of war and collaboration was not fully studied, since historians could not objectively study this problem. After the collapse of the Soviet Union, since the nineties, the problem of prisoners of war in Russian historiography has been studied with a prism. Research was conducted and scientific articles were written on the problem of prisoners of war and collaboration.

The problem of prisoners of war has been widely studied in modern historiography. Among the works one can highlight the works of Azerbaijani, Georgian, and European scientists: R. Abutalybov (2007), N. Yagublu (2005), O. Romanko (2014), A. Shneer (2005), S. Drobyazko & A. Karaschuk (2000).

Research results.

To the question of prisoners of war during the Great Patriotic War.

For the USSR, which included the Caucasus region, the war began on June 22, 1941, and was called the Great Patriotic War. During this period, the Caucasus, with its rich natural resources, occupied a major place in the aggressive plans of Hitler Germany. Oil and the favorable strategic position of this region attracted the attention of the Germans. After the treacherous attack of Nazi Germany on the USSR, Red Army soldiers and civilians came face to face with the most brutal war of mankind. From the first days of the war, Soviet citizens were captured by the Germans. The victims of the war were also prisoners of war, who lived in appalling conditions. On the territory of the Soviet Union, Soviet prisoners of war were called “enemies of the people.” Of course, this applied to that part of the prisoners of war who were captured because of desertion. Approximately 5.7 million soldiers were captured by the Germans. Prisoners of war were placed in special camps, where they lived in extremely unfavorable inhumane conditions, even though, starting from the end of the 19th century, certain legal norms were established to protect the rights of prisoners of war. The rights of prisoners of war were established based on the articles of the Geneva Convention and the Red Cross. As you

know, after the First World War in 1919, the League of Nations was created, which was supposed to resolve all conflicts peacefully and ensure a safe world. On July 27, 1929, the Geneva Convention concerning the Treatment of Prisoners of War was adopted. The articles of the convention stated:

- they (prisoners of war) must always be treated humanely, especially protected from violence, insults, and the curiosity of the crowd;

- prisoners of war have the right to respect their person and honor;

- in the same way, they can be imprisoned and kept under guard, but only according to the requirements of safety or hygiene, and only until the cessation of the circumstances that caused these measures;

- the food rations of prisoners of war must be equal in quality and quantity to the rations of troops in barracks.

The above articles are proof that humane laws were adopted in the legal norms regarding prisoners of war. In theory, all the warring powers, especially Hitler's Germany, which acted as the aggressor, were supposed to comply with the Geneva Convention of 1929. However, during the war, Nazi Germany violated all the principles of the convention (Geneva, 1929).

During the war, Soviet prisoners of war faced the terrifying side of a merciless war. At the end of 1941, 3.3 million Red Army soldiers and commanders were in German captivity. Many prisoners of war died en masse in the first years of the Great Patriotic War. The prisoners of war were united only by a tragic fate. Some prisoners of war died from cold and disease, many were shot. Some of the prisoners, to save their lives, enlisted in the Wehrmacht and served in the camp police. The Reich Minister for Occupied Territories, the official leader of Nazi ideology, A. Rosenberg, in a letter to W. Keitel dated February 28, 1942, indicated that the fate of Soviet prisoners of war in Germany was a tragedy of enormous proportions. Of the 3.6 million prisoners of war at present, only a few hundred thousand can work (Erin, & Kholn, 2000, p. 10).

Kafka Prize winner, writer L. Koval noted: “Captivity can be put on a par with genocide. This is a tragic and terrible layer” (Shneer, 2005, p. 3-6).

Prisoners of war found themselves in appalling conditions during the war and after it. The Soviet Union, which at that time had an indestructible communist ideology, viewed in every possible way negatively the facts of the captivity of Soviet citizens, as well as their collaboration with enemy forces.

During the war, some prisoners of war were forced to cooperate to save their lives. The history of the war also contains numerous facts of desertion among representatives of the peoples of the Caucasus. The reasons for the desertion were the policy of the Soviet leadership towards the peoples of the Caucasus. The policy of collectivization and repression leads to the emergence of anti-Soviet forces among the masses, who

subsequently cooperated with the Germans. The policy of "Great Terror" in the Caucasus, which began at the end of 1936, arrest in 1937-1938. 1.5 million people, and the execution of 681,692 of them is proof of the process of oppression of the peoples of the Caucasus (Baberovski, 2010).

It should be noted that the initiative for cooperation came primarily from the German leadership. For military-political purposes, Nazi Germany created the conditions for cooperation.

Many prisoners of war were a source of cheap labor. Prisoners of war were "slaves" who had to do hard work. The failure of Blitzkrieg and the failures of the German army convinced the German leadership of the duration of the war. To withstand the German economy, the hardships of the war, as well as to replenish the places of human losses, forced the leadership to attract prisoners of war from representatives of the peoples of the Caucasus for forced labor and cooperation. The German leadership decided to recruit them en masse into the German economy, use prisoners as "Hilfswillige" in the Wehrmacht, "order police" in the occupied territory, as soldiers in non-Slavic "legions" created from prisoners, and later also in Russian and Ukrainian military formations (Erin, & Kholn, 2000, p. 60).

Despite disagreements among representatives of the German leadership about the use of prisoners of war, a decision was made to form national units from representatives of the peoples of the Caucasus. During the war years, representatives of political emigration from the peoples of the Caucasus collaborated with the Third Reich. However, this is not proof that representatives of the emigration were adherents of fascist ideology. Cooperation with the Germans was aimed at creating local governments and gaining independence.

Collaborationism is military, economic and political cooperation with the enemy. This term became widely used during the Second World War. But the historical facts about the formation and activities of the legions during the war on the side of Hitler's Germany from among the peoples of the Caucasus are indisputable, they must be examined reliably and objectively and should not be forgotten.

Everyone knew the hardships of military captivity in German concentration camps. Soviet prisoners of war, like all other prisoners of war, faced harsh conditions of captivity – lack of food, cold and poor living conditions. Many of them were also physically and psychologically abused by their fellow Germans.

Representatives of the Caucasian emigration sought to rescue prisoners of war from appalling conditions. To implement political plans to restore independence with the help of Hitler's Germany, as well as the anti-Bolshevik struggle, led to cooperation with the Germans.

During the war, the German leadership also pinned its hopes on cooperation with representatives of the Caucasian peoples.

Formation of legions from among the representatives of the peoples of the Caucasus. The first prisoners of war were placed in camps on July 10, 1941. Prisoners of war were transported in special cattle cars. Also, many prisoners of war went to the camps on foot. Which was difficult for the weakened prisoners. The path was often called the "road of death." Prisoners of war were not always given water. Various infectious diseases spread among many prisoners of war. The mortality rate among prisoners of war gradually increased. Many could not withstand all the inhuman conditions. The most terrible test awaited the prisoners of war - hunger. Throughout the war, hunger haunted them. Its peak falls in the winter of 1941-42 and the spring of 1945. Hunger led to enormous physical suffering. (Erin, & Kholn, 2000, p. 38-39).

Let's consider the problem of involving prisoners of war in forced labor. The Nazis subsequently decided to pursue a policy of extermination by involving Soviet citizens in hard work. To develop the German economy, the German leadership decided to employ prisoners of war. In 1941, the German leadership did not take the initiative to use the labor of prisoners of war. Since this, to one degree or another, contradicted racial ideology. However, in 1942 the situation changed. The failure of the blitzkrieg, the human losses suffered by Hitler's Germany, changed the view of the German leadership on the above problem. Thus, from the above, we can conclude that the German leadership used prisoners of war as labor. It did not show complete confidence in prisoners of war. However, some military-political reasons led to a change in the tactics of the German leadership in relation to prisoners of war.

After the collapse of the blitzkrieg policy, Hitler's Germany decided to lose human resources. In relation to prisoners of war, the government began to pursue two main goals: political and military (Abutalibov, 2007, p. 36).

Let's consider the political goals of Hitler's Germany in creating foreign volunteer military units.

As you know, the Soviet political system was based on communist ideology, which seemed unshakable. The main ideas of Stalinism showed the invincible spirit of Soviet citizens. The Soviet leadership, to one degree or another, did not want to agree with the facts of cooperation of Soviet prisoners of war with the ideological enemy, and tried in every possible way to introduce harsh regulations against prisoners of war, which to one degree or another were inhumane in nature.

Political purposes include: 1. The creation of volunteers from among Soviet prisoners of war was of a propaganda nature. The German leadership wanted to show the world that volunteers from Europe and Asia were fighting on the side of Germany. 2. Show the Soviet leadership the "shakiness" of communism.

Military purposes include: 1. Replenishment of human strength at the front. 2. Replenishment of human resources in the rear.

The creation of volunteer units went through three stages: 1) In 1940, the following were involved: Danes, Norwegians, Flemings, Dutch. 2) Since 1941, Western European and Balkan peoples. 3) In the autumn of 1941, detachments of representatives of Soviet prisoners of war began to form. Within the military volunteer formations, certain units were created with the following functions:

- 1) "Hiwi" – auxiliary service volunteers.
- 2) Auxiliary police for maintaining order in rear areas (Hilfspolizei)
- 3) Auxiliary police in the rear areas of the active armies. (Romanko, 2005, p. 15).

Auxiliary units served as the main factor for replenishing human resources. As noted earlier, formations with Soviet prisoners of war began to be created starting in the autumn of 1941. Among the formations, those that were staffed with the help of representatives of the peoples of the Caucasus stood out. Although in historiography, there is no separate work in which the problem of collaboration was studied within the entire Caucasus region, works are devoted to this topic in which all Soviet prisoners of war who collaborated with Hitler's Germany were called eastern legions. In March 1942, Hitler signed a decree on the formation of military detachments from among prisoners of war. Gradually, legions began to form from representatives of the peoples of the Caucasus.

Legion (lat. legio, gen. n. legionis, from lego – collect, recruit) intended for special operations mainly outside the country. The military personnel of these formations undergo special military, physical and psychological training and are trained in combat operations in any natural and geographical area. In the fall of 1941, German intelligence, the Abwehr, began work on creating two battalions from prisoners of war. The main goal of creating these battalions was to attract Central Asian and Caucasian peoples to the fight against communism.

Starting in 1942, the process of organizing Turkic and Caucasian units began. On January 1, 1942, the Turkestan Legion was formed. The founder was A. Mayer-Mader. On August 2, 1942, the first reorganization of the Eastern Legions began. After the reorganization, battalions were created based on nationality. These battalions were transferred to Southern France, the Azerbaijani battalion was in the city of Mand.

Four legions were formed - Turkestan, Caucasian-Mohammedan, Georgian, Armenian legions. Due to the increase in the number of Azerbaijanis, whose number in the Wehrmacht troops reached 40 thousand people, the Caucasian-Mohammedan Legion was renamed Azerbaijani, and representatives of other nationalities were removed from its composition (Drobyazko, & Karaschuk, 2000, p. 15-20).

The headquarters of the Azerbaijani legion was in Poland. The total number was 36 thousand people. Each legionnaire had distinctive emblems. However, they wore German uniforms. The Azerbaijani Legion's emblems are

based on a 3-color flag. 176 The Germans also established silver stars of I, II, III degrees for the feat (Yaqublu, 2005, p. 101).

By the end of 1942, about 50 thousand people from the Soviet peoples were sent from Poland to the front. On December 30, 1941, an order was given to form the Armenian Legion. Although at first the German leadership trusted Muslims more. Initially, the formation of the unit began in Poland. A preparatory camp was created in Zaerzhirze, where prisoners of war were admitted and where their training took place. The Armenian legion itself was stationed in Pulawy. The legion consisted of 11 battalions. The number of the legion was 18 thousand people. The Georgian Legion was formed on February 8, 1942. In the creation of the Georgian Legion, Georgian immigrants, led by Colonel of the Army of Independent Georgia, former Tbilisi Governor General Shalva Maglekelidze, played an important role. Legion consisted of 8 battalions and 30 thousand people. One of the formed legions was also the North Caucasian Legion. On August 2, 1942, representatives of the North Caucasian peoples were brought together into a separate North Caucasian Legion under the command of Captain Hussele and stationed in Vesol. The Legion began its activities with 3 battalions. By the end of 1943, the legion included 7 battalions. Among the military units recruited from among the peoples of the Caucasus, the Bergmann battalion should be highlighted (Drobyazko, 2004, p. 151).

Conclusions.

In conclusion, it should be noted that studying various aspects of the history of the Second World War and bringing unique research to the future generation is the invaluable work of researchers. However, every historical event is worthy of objective study. Among the little-studied "blank spots" of human history, the history of prisoners of war should also be highlighted. Prisoners of war during the Second World War went through all the hardships of inhumane military captivity. The problem of prisoners of war was kept silent due to ideological considerations during the Soviet era. However, the collapse of the Soviet Union and the formation of independent, sovereign states in the Caucasus region led to great changes in historiographical science, in which the process of studying the history of prisoners of war and their fate began.

This article explores the path of prisoners of war from captivity to cooperation with the enemy. Military collaboration between prisoners of war and Soviet prisoners had several reasons. The German leadership, for military-political purposes, sought to use the force of prisoners of war, although this contradicted its ideological beliefs. Prisoners of war from among the peoples of the Caucasus, having found themselves in military captivity, faced horrific inhumane conditions, which led to forced cooperation and fate in the ranks of the Wehrmacht.

During the war years, the activities of representatives of political emigration intensified, who also sought to achieve independence by saving their compatriots from military captivity. Hitler's Germany, which had its own political goals in relation to the Caucasus region, did not allow the peoples of the Caucasus to gain independence.

Both opposing sides had an ideology that destroyed not only the consciousness of people, but also broke their lives. The peoples of the Caucasus, suffering from Stalinist repressions in 1937, suffered from military captivity in

1942, and severe famine during the Second World War. The history of the activities of military prisoners and their fate, as well as the process of activity of the legions, must be deeply researched. Military-political conditions led to cooperation with the enemy. The military prisoners were not adherents of fascist ideology. The article also reflects works in which the topic of cooperation with the enemy was the object of research. Thus, military-political conditions, as well as inhuman conditions in captivity and the struggle for life created the conditions for military collaboration.

REFERENCES

- Abutalibov, R. (2007). *Our own among strangers, strangers among our own*. Baku: İRS.
- Convention relative to the Treatment of Prisoners of War*. Geneva, 27 July 1929. IHL Treaties - Geneva Convention on Prisoners of War. (1929). (icrc.org)
- Drobyazko, S. I. (2004). *Under the banners of the enemy. Anti-Soviet formations within the German armed forces. 1941–1945*. Eksmo.
- Drobyazko, S., & Karaschuk, A. V. (2000). *Eastern legions and Cossack units in the Wehrmacht*. AST.
- Erin, M. E., & Kholn, G. A. (2000). *Tragedy of Soviet prisoners of war*. Yar.
- Romanko, O. V. (2005). *Muslim legions in the Second World War*. AST.
- Romanko, O. V. (2014). Eastern legions in the power structures of Nazi Germany (1941-1945) organization, personnel composition, and numbers. *Muslim world*, 4, 24-56.
- Shneer, A. (2005). *Soviet Prisoners of War in Germany (1941-1945)*. Jerusalem. Gescharim.
- Yagublu, N. Q. (2005). *Azerbaijan legionnaires*. Baku: Chirag.

Information about Early Futuhāt Period in the Work of “Mirat-al-zaman”

UDC: 930(479.24)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172455>**Sadiqova Konul Fakhraddin**Senior Researcher, <https://orcid.org/0009-0002-7178-3738>, k1o1n1u1l@gmail.com*Azerbaijan National Academy of Science, Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

The work “Mirat-al-zaman fi tavarikh-al-ayan” (“Mirror of time in the history of the nobles”) by Sibṭ Ibn al-Jawzī, Gizoghlu (1186-1257), one of the medieval Arabic authors, is a very valuable source for studying the history of Azerbaijan in the VII-VIII centuries, (historical process that arose since the early Futuhāt period and after the arrival of the Seljuk Empire, including the Seljuks to Azerbaijan)

The purpose of the research is about to study of Azerbaijan history of Middle Ages based on the work of “Mirat-al-zaman fi tavarikh-al-ayan” (“Mirror of time in the history of the nobles”) was written by Sibṭ Ibn al-Jawzī, Gizoghlu (1186-1257) who is the almost unknown in Azerbaijan and by origin Turkish ones. Thus, the “Mirat-al-zaman” is considers one of the most important sources to learn the history of the Middle Ages of the East and at the same time this work gives us necessary opportunities to explore the wide rang towards to that period of Azerbaijan history. The following research methods were used during the research – collecting and systematizing facts and materials and systematic analysis and interpretation analysis of the research results.

The main novelty of the research is coming across the information about historical territory of Azerbaijan, cities, customs, etc., mentioning the name Azerbaijan as it is, being the historical land of Azerbaijan of the territory called Arminiyya, and being one of the peoples of the Armen people living in the territory of Azerbaijan are based on the results extracted from the work. One of the major features of the work “Miratuz-Zaman” is that there is information about the personalities of all periods. In volume V page 459 there is information about Salman ibn Rabia. Vagidi says: We remember that Salman ibn Rabia has been killed in Balanjar in 29. Abu Vali says: Osman appointed him as a vali in the battle of Armaniyya. He was martyred here.” (Ibn al-Jawzi, 2013,459).

Keywords: Azerbaijan, battle of Nihavand, Khazar, Hamadan, Caliphate, Futuhāt

Інформація про ранній період Футухат у творі «Мірат-аль-заман»

Садікова Конул Фахраддін*Інститут рукописів імені Мухаммада Фізулі Національної Академії Наук Азербайджану (Баку, Азербайджан)*

Анотація

Праця одного із середньовічних арабських авторів Сібта ібн аль-Джаузі Гізоглу (1186-1257) є твір «Мірат-аль-заман фі таварих-аль-аян» («Дзеркало часу в історії вельмож») дуже цінне джерело для вивчення історії Азербайджану VII-VIII століть (історичний процес, який виник з раннього періоду Футухат і після приходу імперії сельджуків, в тому числі сельджуків в Азербайджан).

Метою дослідження є вивчення історії Середньовіччя Азербайджану на основі праці «Мірат-аль-заман фі таварих-аль-аян» («Дзеркало часу в історії вельмож»), написаної Сібтом. ібн аль-Джаузі Гізоглу (1186-1257), який є майже невідомим в Азербайджані і за походженням турецьким. Таким чином, «Мірат-аль-Заман» вважається одним із найважливіших джерел для вивчення історії Середньовіччя Сходу, і в той же час ця робота дає нам необхідні можливості для дослідження широкого діапазону до того періоду історії Азербайджану. Під час дослідження використовувалися наступні методи дослідження – збір і систематизація фактів і матеріалів, системний аналіз та інтерпретаційний аналіз результатів дослідження.

Основною новизною дослідження є використання інформації про історичну територію Азербайджану, міста, звичаї тощо, згадування назви Азербайджан як вона є, будучи історичною землею Азербайджану на території, яка називається Армінія, і є одним із народів Вірменського народу, що проживає на території Азербайджану. Однією з головних особливостей твору «Мірат-аль-Заман» є те, що в ньому представлені відомості про персоналій усіх періодів. У томі V на сторінці 459 є інформація про Салмана ібн Рабіа. Вагіді каже: «Ми пам'ятаємо, що Салман ібн Рабіа був убитий у Баланджарі в 29 р. Абу Валі каже: Осман призначив його валією в битві при Арманії. Тут він прийняв мученицьку смерть» (Ibn al-Jawzi, 2013, p. 459).

Ключові слова: Азербайджан, Ніхавандська битва, Хазар, Хамадан, Халіфат, Футухат

Introduction.

Sibt Ibn al-Jawzi (the grandson ibn Jawzi) Shamsuddin Abu-l Muzaffer Yusif ibn Gizoghlu ibn Abdullah which was by origin the Turk, is one of the Arabian historians of XII century. As is known, the end XII, the beginnings of XIII century the period of progress Arabian historiography. But this is one of little learned period of history. One of principal causes of it is lack written sources. Product Sibt Ibn al-Jawzi, "Mirat-alzaman fi tavarikh-al-ayan", stored ANAS Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, is considered one of the important sources for studying that period of history of the East.

The purpose of the research is about to study of Azerbaijan history of Middle Ages and historical process that arose since the early Futuh period based on the work of "Mirat-al-zaman".

Analysis of the latest relevant research and publications.

This study is based on the work of "Mirat-al-zaman fi tavarikh-al-ayan" ("Mirror of time in the history of the nobles") by Sibt Ibn al-Jawzi, (Ibn al-Jawzi, 2013) and sources written by various authors, such as "Azerbaijani feudal states in the II half of the 9th century – 11th century" by M. X. Sharifli (2013), "Azerbaijan in the VII-XII centuries: history, sources, comments" by Valikhanli N. (2016), "Atabays State of Azerbaijan" by Bunyadov Z. (2007), "History of Azerbaijan" in VII Vol. (II Vol.) Ed. Respon. N. M. Valikhanli (2007) have been studied.

Results of the research.

Sibt Ibn al-Jawzi, (the grandson ibn Jawzi) Shamsuddin Abu-l Muzaffer Yusif ibn Kizoqli ibn Abdullah which was by origin the Turk, is one of the Arabian historians of XII century. As is known, the end XII, the beginnings of XIII century the period of progress Arabian historiography (Bunyadov, 2007, p. 15).

In the middle of VII century the historical north-south lands of Azerbaijan were attacked by the Arabs-Caliphate troops. Islam began to spread among the population of Azerbaijan. According to information from different sources, armed Arabs who came to Azerbaijan and Arran (Albania) conquered these places "by force".

It is claimed that capture of Azerbaijan by the troops of Caliphate, according to one information, happened in 18 (639) under the leadership of Huzayfa ibn al-Yaman, sent by Caliph Omar, after several days of "fierce fighting", according to the peace treaty, and according to other information, for the first time it was occupied in 20 (640-641), and the second time in 22 (642-643) by Mughira ibn Shuba. (Valikhanli, 2007, p. 20) In volume V (a.h.11-32/633-654) of the work by Jawzi the sequence of the events related to early futuh period in Azerbaijan is written: "Under the title of Omar ibn Khattab's conversation with Abbas it is reported as follows: "There is a possibility to conquer Irag and from there to al-Ahwaz, and they made a deal. Omar Musa al-Ashari was sent to them. Omar ibn al-Huseyn succeeded

in Basra and conquered it" (Ibn al-Jawzi, 2013, 270). "Ten thousand and four dirhams were taken for this. Then he went to the soldiers in Sabur, As-Sus, Jurjan, Azerbaijan and Tabaristan. It is said that the name of the place was simply called Jurjan because it was built by Jurjan ibn Lahiz ibn Sam ibn Nuh and it was conquered in 22." Abu-al Hasan al-Madaini says that Jurjan was conquered in the 30 during the reign of caliph Osman. However, Azerbaijan was peacefully conquered with the help of Utba Ibn Fargad (Ibn al-Jawzi, 2013, p. 272).

When talking about the events of 21 Hijri, Sibt ibn al-Jawzi who wrote information about the battle of Nihavand, notes that "Here Omar Osman ibn abi al-As al-Sagafi (Mughira ibn Shuba al-Sagafi ?) was sent to Arminiyya with the army and Safwan ibn al-Muattal al-Sulami was martyred there. It is said that the battle of Nihavand really took place in this year (a.h.21/641-642) and we remember it. I appointed Omar b. Yasir as an emir to Kufa, Ibn Masud as a teacher and vizier to Beytul-mal. Because they are one of noble companions of prophet (S.A.W.), people of Badr, listen to them and obey them" (Ibn al-Jawzi, 2013, p. 302). In the continuation of the events of a.h.21/641-642 Sibt writes: "this year Omar was sent to Irag with the order of Yazdagird. He wrote to his employees who were in Irag, as follows: he appointed Nuaym bin Mugarrin to Hamadan, Utba ibn Fargad Bukeyr b. Abdullah to Azerbaijan. He entrusted both of them to Abu Musa. Nuaym bin Mugarrin met the Ajam tribe, killed them and conquered Persia, Isfahan and others and found with the demand of Yazdagird. It is said that battle Nahavand has happened in this year, and we remember it (Ibn al-Jawzi, 2013, p. 347). After the battle of Nahavand it is informed that warriors from Kufa have come under the leadership of Huzeyfa ibn al-Yamani. It gives information that Mughira ibn Shuba, the vali of Kufa which the muslims built as a permanent military base in 638 in the north, told the caliph's order to the warlord Huzeyfa ibn al-Yamani who was in Nihavand or near it at that time, about appointing the vali of Azerbaijan, and the information about attack of Huzeyfa who got the order, to Azerbaijan.

Of course, as the way Al-Balazuri wrote, neither Huzeyfa could enter the capital Ardabil with his troops at that time nor conclude a peace treatment with its people by successfully attacking Mughan and Gilan. Because battles of Nihavand and Hamadan didn't happen yet, arabs' ways towards north – these northern provinces of Sasanian empire was still closed. It seems hereby that after the battle of Nihavand Jawzi objects Azerbaijan to be captured by Arabs.

Firstly, Azerbaijan was captured and then the battle of Nihavand happened (Valikhanli, 2007, p. 19). There were taxes which caliph Omar imposed on the people who were not muslims, those are ahl-e-Zimma. Sibt tells the information about this as follows: "in a.h. 21 the tax imposed by Omar on ahl-e-Zimma was so. The wealthy people gave 48 dirham, those who were not wealthy gave

24 dirham and those who had no wealth at all gave 12 dirhams besides Kufa and Irag's tribute tax they would give for the first year 80 thousand dirhams, to those who came to meet one hundred thousand and no more than this" (Ibn al-Jawzi, 2013, p. 349).

According to Sibṭ's writing, the capture of Hamadan by Caliphate's troops happened in a.h. 23. Jawzi writes: "Vagidi says that conquest of Hamadan has been in 23 (jumadu-l-ula), in that year Rey, Gumis were conquered with help of Nuaym ibn Mugarrin. Omar Abdur-Rahman b. Rabia ordered to cut off the river and they cut off it with a number of troops and the Turkish people strengthened here. They were frightened of and told don't cut off the river, there are angels and a great divine. They visited Hajj in that year (in 23) too" (Ibn al-Jawzi, 2013, p. 363). While writing about the confrontation between Khazar ruler and Caliphate's troops in 643-644 Sibṭ was the Turkish ruler whom he called Malikut-turk. He writes there were a lot of conquests by Omar in Irag and Sham in a.h. 23/643-644. Omar spread his soldiers to the world. Nuaym b. Mugarrin conquered Gumis and Tabaristan and concluded a peace agreement with its people. He appointed Al-Ahnaf ibn Geys (or Al-Ashas ibn Geys al-Kindi (Valikhanli, 2007, p. 228) to Khorasan, conquered Herat and reached to Marv. Abdullah b. ash-Shakhiri sent to Nishapur. Yazdagird was in Marv. He wrote to ruler Malik-at türkiye and said that he would rely on Sughd king. People of Kufa and Basra were in a hurry to help al-Ahnaf, then Yazdagird run away to Balkh, crossed the river. The ruler came to Yazdagird, they gathered together and returned to Marv. Yazdagird and two rulers with him (Sughd and Turkish ruler) came to Marv (Ibn al-Jawzi, 2013, p. 363-364).

The information about conquest of Azerbaijan for the second time by arab troops given by Sibṭ is as follows: "in a.h. 23/643-644 Valid b. Ugba captured Armaniyya and Azerbaijan. The people who live there wanted Omar to be dead, because he didn't carry out the obligations he was in charge. There were 10000 jihadists in Kufa against Rey and Azerbaijan. Huzeyfa concluded a peace agreement with them, they concluded it in return of giving 800 thousand dirham for 22 years. After Omar ibn Khattab died, they refused to do their obligations. Valid ibn Ugba came to them and gave his introduction to Shubeyl Ajmasi. Then Salman ibn Rabia al Bahili with 12 thousand army under Al-Validi together with 40 thousand army gathered and went to Sham." (Ibn al-Jawzi, 2013, p. 428).

Osman Muaviyya wrote his order: Habib ibn Maslama shall capture Armaniyya. Habib came to Roman Emperor (Byzantine emperor) and said: 80 thousand Romans and Turkish people helped with army. Habibi sent to Muaviyya in order to inform. Muaviyya wrote to Osman: Osman ordered that Said b. As would help him and Salman Ibn Rabia sent six thousand army to help Habib. According to Balazuri's writing, with caliph Osman's order, Muaviya, his vali in Sham, Al-Jazira

and Sugh (in border province) sent Habib to this march (Sharifli, 2013, p. 31).

One of the major features of the work "Miratuz-Zaman" is that there is information about the personalities of all periods. In volume V page 459 there is information about Salman ibn Rabia. Vagidi says: We remember that Salman ibn Rabia has been killed in Balanjar in 29. Abu Vali says: Osman appointed him as a vali in the battle of Armaniyya. He was martyred here." (Ibn al-Jawzi, 2013, p. 459). After two days since Salman died the caliph Osman sent his warlord Habib ibn Maslama to Caucasus with new forces. This time Habib who set a camp, sent notification with the messenger to the rulers and people of all the places he conquered in Caucasus during the first and second march of arabs and demanded them to obey. A bit later caliph Osman appoints Huzayfa ibn al-Yaman as a ruler of Caucasian provinces of the Caliphate by calling Habib back (Valikhanli, 2016, p. 138). Events of a.h. 30/650-651: according to the information from Bukhari ibn Shihab, Anas: Huzeyfa b. al Yaman came to Osman who came from the battle together with the population of Sham.

In fact, Osman fought with Iragi people in order to conquer Armaniyya and Azerbaijan at that time. Huzeyfa told Osman that they faced with problem on reading Guran. (After this event Osman told Hafsa, daughter of Prophet (S.A.W.), to make Guran in the form of book.)" (Ibn al-Jawzi, 2013, p. 473). In a.h. 31-32 (652-653) Salman attacked the occupied al-Bab (Darband) city with four thousand troops again. Arabs who assessed Darband as their major base station and accepted the Khazars' reluctance to fight with them as weakness, move forward towards Balanjar city after the Khazar army under the leadership of Salman (Valikhanli, 2007, p. 59).

Sibṭ has described the events happened in a.h. 32/652-653: "In that year the battle happened near Balanjar under the leadership of Abdur-Rahman b. Rabia. He came from Babul-Abvab and asked for help from Said b. Al-As. Habib ibn Maslama al Fihri helped him. He went to Balanjar and besieged and set catapults. The Turkish people arrived and they killed him. It is said that people really put Abdur-Rahman's corpse into the marble box and took with them" (Ibn al-Jawzi, 2013, p. 487).

Conclusions.

The study, based on translations from the V volume of Miratuz-Zaman, is a source for the study of the parts of the history of Azerbaijan related to the period of the Arab Caliphate. The information written in the chronicle about the early Futuhat period often coincides with what is written in other sources. Besides coming across the information about historical territory of Azerbaijan, cities, customs, etc., mentioning the name Azerbaijan as it is, being the historical land of Azerbaijan of the territory called Arminiyya, and being one of the peoples of the Armen people living in the territory of Azerbaijan are based on the results extracted from the work. In the chronicle, information about the

capture of Azerbaijan by the troops of Caliphate and the domestic and foreign policies pursued there was selected and translated and one part of it takes place in this article.

REFERENCES

- Bunyadov, Z. (2007). *State of Atabays of Azerbaijan: 1136–1225–years*. Baku: East-West.
- Ibn al-Jawzi (654 AH / 1256 CE) Shams al-Din Abu al-Muzaffar Yusuf bin Qazawghli, known as Sibti of Ibn al-Jawzi. (2013). *The Mirror of Time in the History of Notables*. 1st edition, the investigation of Muhammad Barakat and others, 23 parts, Dar al-Risala, Damascus.
- Sharifli, M. X. (2013). *Feudal states of Azerbaijan in the second half of the 9th century - the 11th century*. Baku: Elm.
- Valikhanli, N. (2016). *Azerbaijan in VII-XII centuries: history, sources, comments*. Baku: Elm.
- Valikhanli, N. (Resp. ed.) (2007). *History of Azerbaijan*. (In 7 volumes). Baku: Elm, Volume II: The first quarter of the III-XIII centuries.

A Qualitatively New Role of a Woman Politician at the National Level in Ukraine

UDC: 316:346.2(477)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172456>**Ushakov Sergij**Ph.D., <https://orcid.org/0009-0007-5133-2426>, seminary1.07@gmail.com*Private Higher Education Establishment «European University» (Kyiv, Ukraine)*

Abstract

A qualitatively new role of a woman politician at the national level in Ukraine in the context of modern socio-political transformations is considered. The processes of emancipation and strengthening of women's participation in the political life of the country are analyzed. Attention is focused on the influence of external and internal factors, such as European integration processes, political reforms, and changes in public consciousness. The role of women in the formation of public policy, their participation in key decision-making and their impact on the socio-economic development of the country is studied. Particular attention is paid to the barriers faced by women politicians, in particular: gender stereotypes, unequal access to resources and limited opportunities for career growth in political structures.

Examples of successful women politicians who have made a significant contribution to political and social changes in Ukraine are given. Initiatives aimed at increasing gender equality in political life are considered separately and recommendations are offered to increase women's participation in political processes and strengthen their positions in public administration.

The relevance of the study is due to the increase in the number of women holding high political positions, as well as changes in the public perception of gender roles and their impact on political processes.

The purpose of the article is to identify the key factors that contribute to increasing women's participation in politics, as well as to analyze their influence on decision-making and public policymaking.

Results. The main factors contributing to the active involvement of women in political activities are identified, in particular, the introduction of gender quotas, support for women's organizations and movements, as well as changing cultural stereotypes. It also analyzes how the presence of women in leadership positions affects political decisions in the fields of social policy, education and healthcare.

The conclusions emphasize that women's active participation in political life contributes to a more balanced and multifaceted approach to public policy-making. This, in turn, leads to a more effective solution to socio-economic problems and contributes to the development of democratic institutions.

Keywords: women in politics, gender equality, gender quota, political participation, public policy, women's organizations, democratic institutions, women's leadership

Якісно нова роль жінки-політика загальнодержавного рівня в Україні

Ушаков Сергій*Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет» (Київ, Україна)*

Анотація

Розглядається якісно нова роль жінки-політика на загальнодержавному рівні в Україні в умовах сучасних соціально-політичних трансформацій. Проаналізовано процеси емансипації та посилення участі жінок у політичному житті країни. Акцентовано увагу на впливі зовнішніх і внутрішніх факторів, таких як євроінтеграційні процеси, політичні реформи та зміни у суспільній свідомості. Досліджується роль жінок у формуванні державної політики, їхня участь у прийнятті ключових рішень і вплив на соціально-економічний розвиток країни. Особливу увагу приділено бар'єрам, з якими стикаються жінки-політики, зокрема: гендерним стереотипам, нерівному доступу до ресурсів та обмеженим можливостям для кар'єрного зростання в політичних структурах.

Наводяться приклади успішних жінок-політиків, які зробили значний внесок у політичні та соціальні зміни в Україні. Окремо розглядаються ініціативи, спрямовані на підвищення гендерної рівності в політичному житті, і пропонуються рекомендації для розширення участі жінок у політичних процесах та зміцнення їхніх позицій у державному управлінні.

Актуальність дослідження зумовлена зростанням кількості жінок, що обіймають високі політичні посади, а також змінами в суспільному сприйнятті гендерних ролей та їх впливом на політичні процеси.

Мета статті полягає у виявленні ключових факторів, що сприяють підвищенню участі жінок у політиці, а також аналізі їхнього впливу на прийняття рішень та формування державної політики.

Результати. Визначено основні чинники, що сприяють активному залученню жінок до політичної діяльності, зокрема, впровадження гендерних квот, підтримка жіночих організацій та рухів, а також зміна культурних стереотипів. Також проаналізовано, як присутність жінок на керівних посадах впливає на політичні рішення, зокрема, у сферах соціальної політики, освіти та охорони здоров'я.

У **висновках** підкреслено, що активна участь жінок у політичному житті сприяє більш збалансованому та різносторонньому підходу до формування державної політики. Це, в свою чергу, веде до більш ефективного вирішення соціально-економічних проблем та сприяє розвитку демократичних інститутів.

Ключові слова: жінки в політиці, гендерна рівність, гендерна квота, політична участь, державна політика, жіночі організації, демократичні інститути, жіноче лідерство

Стаття надійшла / Article arrived: 27.04.2024

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2024

Вступ.

Упродовж останніх десятиліть, роль жінок у політиці набула значного розвитку в усьому світі. Україна, з її багатою історією та культурою, також вступила на шлях забезпечення гендерної рівності та розширення участі жінок у політичному житті. Особливо важливим кроком у цьому напрямку стало ухвалення нового виборчого кодексу у 2019 році, який запровадив гендерну квоту на рівні 40%. Це нововведення має на меті збільшити представництво жінок у вищих органах влади, сприяючи формуванню більш збалансованої та справедливої політичної системи.

Запровадження гендерних квот стало лише одним із кроків на шляху до забезпечення рівноправності у політичній сфері. Сучасні жінки-політики в Україні не лише кількісно збільшили свою присутність у парламенті та уряді, але й активно впливають на формування політики, прийняття важливих рішень та впровадження реформ. Вони виступають ініціаторами законодавчих змін, спрямованих на покращення умов життя громадян, захист прав жінок та дітей, боротьбу з насильством, розвиток освіти та охорони здоров'я. Водночас, зростання ролі жінок у політиці сприяє зміні суспільних стереотипів та уявлень про місце жінки у державному управлінні. Сьогоднішні жінки-політики стають рольовими моделями для нових поколінь, надихаючи їх на активну участь у громадському та політичному житті. Вони демонструють, що успішна кар'єра в політиці можлива незалежно від статі, і що жінки можуть бути ефективними лідерами та впливовими політичними діячами.

Мета статті полягає у виявленні ключових факторів, що сприяють підвищенню участі жінок у політиці, а також аналізі їхнього впливу на прийняття рішень та формування державної політики.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій.

Питання гендерної рівності та участі жінок у політиці привертало увагу багатьох дослідників та аналітиків. Багато наукових праць присвячено аналізу гендерної нерівності у політичному житті, вивченню бар'єрів, з якими стикаються жінки на шляху до високих політичних посад, а також оцінці ефективності впровадження гендерних квот. Ми виділили декілька авторів, роботи яких, на наш погляд, у більшій мірі стосуються тематики нашого дослідження.

Бондаревич С. М. та Суслік Л. О. (2022) дослідили вплив гендерних стереотипів на формування самооцінки особистості. Автори зосередились на впливі гендерних стереотипів на самооцінку жінок, що може впливати на їхню участь у політичному житті. Також вони підкреслюють необхідність подолання стереотипів для забезпечення рівноправної участі жінок у політичній сфері.

Грицай І. О. (2018) присвятив свою роботу аналізу механізмів забезпечення принципу гендерної

рівності. У монографії розглянуто теоретичні та практичні аспекти забезпечення гендерної рівності в Україні. Автор аналізує механізми реалізації гендерної політики та пропонує конкретні заходи для підвищення участі жінок у політиці.

Лясота А. Є. (2017) розглянула світовий досвід та українські реалії сучасної гендерної політики. Авторка порівнює гендерну політику України зі світовими практиками, підкреслюючи важливість інтеграції успішного міжнародного досвіду в український контекст. Вона також акцентує увагу на необхідності системних змін для досягнення гендерної рівності.

Марценюк Т. М. (2015) розглянула принципи гендерної політики ЄС та їхнє застосування в Україні. Авторка висвітлює успішні приклади та найкращі практики, що можуть бути адаптовані для українських реалій, сприяючи підвищенню участі жінок у політиці. Також їй належить дослідження щодо переваг та викликів застосування гендерної квоти під час місцевих виборів в Україні (Марценюк, 2020) у якому вона проаналізувала результати впровадження гендерної квоти під час місцевих виборів 2020 року в Україні, розглядаючи як позитивні аспекти, так і труднощі, з якими зіткнулися жінки-кандидатки.

Питанням гендерної політики присвячено роботи Перевізник В. М. (2020; 2021) в яких, зокрема, розглянуто питання гендерної політики в світовій політичній системі безпеки та роль гендерного ресурсу в системі державної політики.

Святненко І. (2017) присвятив свою статтю проблемі розуміння традиційних (внутрішніх) девіацій в українській гендерній культурі, які набувають загостреного вираження під впливом поширення гендерних стереотипів іншокультурного змісту.

Рудік О. (2014) розглянув стан та актуальні проблеми гендерної рівності в світі крізь призму Глобального індексу гендерного розриву, який опубліковано Всесвітнім економічним форумом в 2014 р. На основі даних та за допомогою методології звіту аналізуються регіональні відмінності в досягненні гендерної рівності, складові та особливості рейтингу окремих країн кожного регіону, а також загальні тенденції в подоланні гендерної нерівності.

Слотюк П. (2023) зосередив увагу на зростанні інтересу до гендерної проблематики, викликаній прийняттям у 2011 році Конвенція Ради Європи про запобігання насильству проти жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (до якої приєдналася і Україна), імплементацією в національне законодавство категорій гендерної рівності і сексуальної орієнтації.

Результати дослідження.

Протягом останніх десятиліть роль жінок у політиці зазнала значних змін. Сьогодні жінки стають активними учасницями політичного процесу на

загальнодержавному рівні, впливаючи на формування політики та прийняття важливих рішень.

З набуттям незалежності у 1991 році відкрилися нові можливості для участі жінок у політиці. Проте, перші десятиліття незалежності не принесли значних змін у цій сфері, і жінки залишалися недостатньо представленими на керівних посадах (Марценюк, 2020).

З огляду на сучасні виклики та необхідність забезпечення рівних прав та можливостей, важливість цього питання постійно зростає. Таке розуміння відображено в державній стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року (Про схвалення, 2022). В документі визначено основні напрями державної політики щодо гендерної рівності в Україні, встановлюючи чіткі цілі та операційний план для їх досягнення. Особливу увагу приділено підвищенню представництва жінок у політичних та управлінських структурах, що має сприяти зміцненню демократичних процесів у країні.

В Україні, подібно більшості цивілізованих країн, на думку І. Грицай, роль жінки-політика стає все більш важливою, і її вплив може стати ключовим чинником у формуванні сучасного українського суспільства (Грицай, 2018, с. 22).

Жінка-політик, на думку А. Лясоти, це жінка, яка обіймає високу посаду в уряді, парламенті або інших державних установах та органах місцевого самоврядування, і має значний вплив на прийняття політичних рішень. Представництво жінок на високих посадах сприяє більшому розмаїттю інтересів і перспектив у прийнятті політичних рішень. Більше того, жінки-політики можуть стати прикладами для інших жінок, надихаючи їх на активну участь у політиці та суспільному житті (Лясота, 2017, с. 20).

Гендерна рівність в Україні визнається однією з ключових складових сталого соціального розвитку. У рамках реформування законодавства та прийняття рішень на державному рівні, значення законодавчого забезпечення гендерної рівності стає надзвичайно важливим (Бондаревич & Суслік, 2022, с. 28). Дійсно, поняття гендерної рівності включено в законодавство України. Конституція України гарантує рівність прав і свобод людини, незалежно від її гендерної приналежності. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей чоловіків і жінок» встановлює основні принципи гендерної рівності та механізми їх реалізації» (Перевізник, 2021, с. 22). Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» закріплює захист жінок від будь-якої форми насильства. Урядова Комісія з питань гендерної політики координує діяльність у сфері гендерної рівності. Повноваження Уповноваженого з прав людини включають захист прав жінок та боротьбу з дискримінацією за ознакою гендеру.

Виділяються ряд аспектів відповідно до яких роль жінки-політика має значний вплив на формування сучасної української політики.

1. Представництво інтересів. Жінки-політики можуть виступати представниками чийх-небудь інтересів та груп у суспільстві, які часто ігноруються чоловіками. Їхній досвід і перспективи можуть принести нові ідеї та підходи до розв'язання суспільних проблем.

2. Гендерна рівність. Участь жінок-політиків у формуванні політики сприяє збільшенню уваги до питань гендерної рівності. Вони можуть активно просувати законодавство та ініціативи, спрямовані на поліпшення статевої рівності у всіх сферах життя.

3. Соціальні питання. Жінки-політики часто фокусуються на соціальних питаннях, таких як охорона здоров'я, освіта, соціальна допомога тощо. Їхній внесок може покращити якість життя громадян, особливо тих, хто знаходиться у вразливому становищі.

4. Символічний вплив. Присутність жінок на високих посадах в органах публічної влади відображає відкритість та різноманітність політичного процесу. Це може стати прикладом для інших жінок і надихнути їх брати участь у політиці (Перевізник, 2021, с. 136).

Таким чином, участь жінок у політиці не лише розширює представництво різних груп у суспільстві, але й сприяє прийняттю більш об'єктивних та гармонійних рішень, що відповідають потребам усього суспільства. При цьому, законодавче забезпечення гендерної рівності в Україні відіграє ключову роль у забезпеченні рівних прав та можливостей для чоловіків і жінок. Перспективи розвитку цього законодавства полягають у підвищенні ефективності законодавчих механізмів, розширенні захисту прав жінок та популяризації гендерної освіти. Реалізація цих заходів сприятиме будівництву більш справедливого та рівноправного суспільства (Бондаревич, & Суслік, 2022, с. 28).

Війна в Україні значно вплинула на суспільні структури, включаючи гендерні ролі. Жінки стали більш активно залучатися до політичного життя країни, що призвело до зміни їх ролі в політиці. Жінки стають все більш активними учасниками політичних процесів, постійно збільшується їхня присутність у владних структурах і армії (Калагін, 2014). Проте, це не виключає того, що жінки досі стикаються з численними викликами, включаючи насильство та дискримінацію. Подальше зміцнення гендерної рівності в Україні вимагає системних зусиль та підтримки з боку уряду і громадянського суспільства (Храбан, & Вигівська, 2021).

Станом на сьогодні, жінки в Україні займають ряд високих державних посад, включаючи позиції у Верховній Раді, уряді та місцевих органах влади. Якщо порівнювати з ситуацією двадцятирічної давності, то сьогоднішня залученість жінок у політичні, державні

та управлінські процеси є набагато вищою. За даними, озвученими головою Центральної виборчої комісії Олегом Діденком на Жіночому Конгресі, у чинному IX скликанні парламенту 21% складають жінки. Це значно більше, ніж у VI скликанні, обраному у 2007

році, коли жінок серед депутатів було лише близько 8%. Кожне наступне скликання демонструвало позитивну динаміку: у 2012 році - близько 10%, у 2014 році - понад 11%, а у 2019 році частка жінок зросла до 21%. (рис.1):

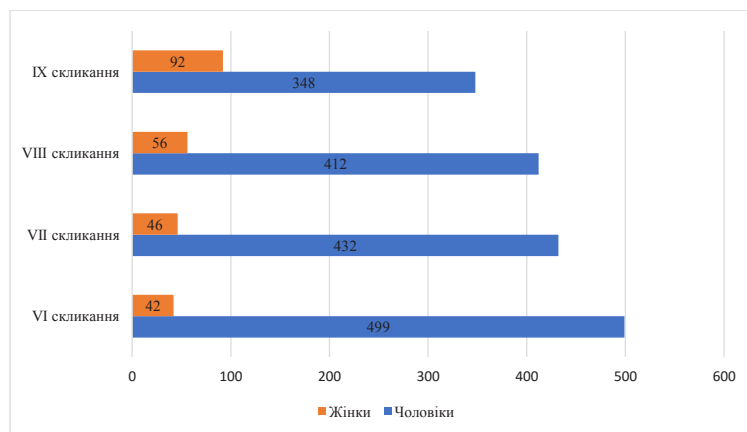

Рис 1. Кількість жінок та чоловіків у Верховній Раді
(Про схвалення Державної стратегії, 2022)

Новий виборчий кодекс, ухвалений у 2019 році, встановлює гендерну квоту у 40%. Така мета відповідає європейським стандартам присутності жінок у керівних органах країн Європи, як відзначав П. Ербен, директор Міжнародної фундації виборчих систем в Україні. Ухвалення нового виборчого кодексу суттєво змінило роль жінки-політика на загальнодержавному рівні. Цей закон спрямований на забезпечення більшого представництва жінок у політиці та призначений зменшити гендерну нерівність у сфері прийняття рішень (Перевізняк, 2021, с. 22).

Перш за все, гендерна квота створює нові можливості для жінок-політиків у високих посадах. Вона стимулює політичні партії включати більше жінок у свої списки кандидатів, що дозволяє жінкам конкурувати на рівних з учасниками чоловічої статі. Це сприяє розширенню пулу талановитих і кваліфікованих кандидатів у політику.

По-друге. Введення гендерної квоти допомагає змінити стереотипи щодо жіночої ролі у політиці. Видимість жінок у політичній сфері сприяє формуванню нових уявлень про те, як повинна виглядати лідерська фігура. Це може заохочувати молодих дівчат та жінок взяти участь у політиці, збільшуючи їхню віру в те, що їхні голоси і дії мають значення (Грицай, 2018, с. 20).

Крім того, гендерна квота сприяє прийняттю політичних рішень, які краще відображають потреби та інтереси жінок у суспільстві. Представництво жінок у рішеннях, пов'язаних з законотворчістю та політикою, може призвести до більш гармонійного розвитку країни та підвищення якості прийнятих рішень.

Отже, новий виборчий кодекс із гендерною квотою 40% не лише розширює можливості жінок у політиці, але й сприяє побудові більш справедливого та рівноправного суспільства.

«Гендерна квота є надзвичайно важливою, особливо для парламенту. У порівнянні з минулим скликанням, кількість жінок у парламенті зросла з 12% до 21%, але цього недостатньо. Європейська мета - 40% жінок у керівних органах по всій Європі. Якщо поглянути на керівні органи в Україні, можна побачити поступове збільшення кількості жінок до сільських рад, де вже досягається мета 40%. Так має бути в парламенті, обласних та міських радах», - зазначають С. Бондаревич та Л. Суслік (2022, с. 28).

Хоча місцеві вибори 2020 року проходили за новим виборчим законодавством, квота 40% не завжди дотримувалася. Хоча партії і включали жінок до списків, багато з них відмовлялися від прохідних місць.

Щодо парламентських фракцій, то 2 із 8 очолюють жінки: Юлія Тимошенко «Батьківщину», Олександра Устїнова «Голос». Ще одна жінка Ірина Геращенко – у статусі співголови «Європейської Солідарності». Якщо звернути увагу на парламентські комітети, то з 23 жінки очолюють лише 5 (табл.1).

Схожа картина спостерігається і в уряді. Кабінет міністрів складається з 21 міністра – з них лише п'ятеро є жінками, що становить менш ніж 25% від загальної кількості. Незважаючи на те, що жінки становлять приблизно половину населення, їх представництво у Кабінеті міністрів України становить лише 24%. Це вказує на нерівномірне гендерне представництво на найвищих урядових посадах.

Табл. 1.

Очільниці комітетів Верховної Ради України

Очільниця	Комітет Верховної Ради України
Анастасія Радіна	голова комітету з питань антикорупційної політики
Роксолана Підласа	голова комітету з питань бюджету
Олена Шуляк	голова комітету з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування
Іванна Климпуш-Цинцадзе	голова комітету з питань інтеграції України до ЄС
Галина Третякова	голова комітету з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів

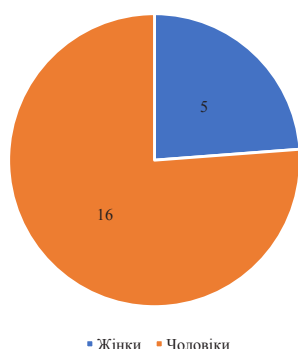

Рис.2. Гендерне співвідношення Кабінету міністрів України
(Бондаревич, & Суслік, 2022)

У віце-прем'єрському складі жінки складають більшість (60%), що є позитивним сигналом про гендерне представництво на цих посадах.

Юлія Свириденко – Віце-прем'єр-міністр, Міністр економіки України. Відповідає за економічну стратегію під час війни, впроваджує реформи для стабілізації економіки.

Ірина Верещук – Віце-прем'єр-міністр з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій. Працює над реінтеграцією окупованих територій, займається питаннями внутрішньо переміщених осіб.

Ольга Стефанішина – Віце-прем'єр-міністр з питань європейської та євроатлантичної інтеграції. Активно просуває європейську інтеграцію України, займається питаннями співпраці з ЄС та НАТО.

Під час війни змінюється сприйняття гендерних ролей у суспільстві. Наприклад, у Збройних Силах України кількість жінок зросла з 8.5% у 2014 році до близько 17% у 2024 році. Це свідчить про зміну уявлень про роль жінок у військовій сфері (Калмикова, 2024).

Висновки.

Незважаючи на зусилля щодо впровадження гендерної рівності ситуація в Україні свідчить про значний дисбаланс у представництві жінок на найвищих рівнях виконавчої влади. Низька частка жінок у керівних структурах уряду підкреслює

необхідність подальших реформ і заходів, спрямованих на підвищення залученості жінок до політичного процесу.

Для досягнення більш рівного представництва важливо забезпечити, щоб жінки мали рівні можливості для обіймання високих посад. Це включає не лише квоти, але й програми підтримки, наставництва та професійного розвитку. Досвід інших країн показує, що збалансоване представництво чоловіків і жінок у владних структурах сприяє більш ефективному прийняттю рішень і загальному розвитку суспільства.

Крім того, важливо вести активну просвітницьку роботу серед населення, змінюючи стереотипи та упередження щодо ролі жінок у політиці. Залучення жінок до політики на всіх рівнях допоможе створити більш справедливе та інклюзивне суспільство, де кожен громадянин матиме можливість реалізувати свій потенціал.

Збільшення кількості жінок у політиці має значний вплив на прийняття рішень. Представництво жінок у законодавчих і виконавчих органах сприяє прийняттю політичних рішень, які краще відображають потреби та інтереси всього населення. Це включає соціальні, економічні та культурні аспекти, які часто залишаються поза увагою у разі відсутності гендерного балансу.

Впровадження гендерної квоти допомагає змінити суспільні стереотипи щодо жіночої ролі у політиці. Видимість жінок у політичній сфері створює нові рольові моделі, що заохочують молодих дівчат та жінок до активної участі у політичному житті. Це сприяє формуванню нового покоління лідерів, які зможуть впливати на розвиток країни.

Необхідно вжити заходів для підвищення рівня представництва жінок, можливо через квоти або інші підтримуючі політики. Використовувати приклад віце-прем'єрів для популяризації важливості гендерної рівності і продовжувати підтримку та розвиток жінок на керівних посадах.

За допомогою активної участі у політичному процесі, жінки-політики можуть впливати на розвиток суспільства та формування законодавства з урахуванням гендерної рівності та інтересів жінок.

Вони можуть бути ініціаторами законопроектів, спрямованих на захист прав жінок, підтримку материнства та дитинства, боротьбу з насильством щодо жінок та інші суттєві питання.

Крім того, жінки-політики можуть виступати як взірці для інших жінок та дівчат, надихаючи їх до активної громадської участі та реалізації власного потенціалу. Їхні успіхи в політиці можуть змінювати стереотипи щодо жіночих можливостей та сприяти побудові більш рівноправного суспільства.

Україна, як багатонаціональна та багатокультурна країна, зіткнулася з численними викликами та завданнями на шляху до розвитку та стабільності. У цьому контексті нова роль жінки-політика на загальнодержавному рівні набуває особливого значення. З введенням гендерної квоти в виборчому процесі та посиленням уваги до питань гендерної рівності, ставляться нові вимоги до участі жінок у політичному житті країни.

Гендерна рівність в Україні визнається однією з ключових складових сталого соціального розвитку. У рамках реформування законодавства та прийняття рішень на державному рівні, значення законодавчого забезпечення гендерної рівності стає надзвичайно важливим (Марценюк, 2020).

Співпраця та міжнародні зв'язки також можуть відігравати важливу роль у формуванні нової ролі жінки-політика на загальнодержавному рівні в Україні. Зокрема це може стосуватись таких напрямків.

1. Обмін досвідом та найкращими практиками. Співпраця з іншими країнами та міжнародними організаціями може допомогти жінкам-політикам отримати доступ до досвіду та знань, які допоможуть їм краще розуміти складнощі та виклики політичного ландшафту.

2. Підтримка при реалізації проектів та ініціатив. Міжнародні партнери можуть надавати фінансову, технічну та експертну підтримку для реалізації проектів та ініціатив, спрямованих на підвищення участі жінок у політиці та зміцнення їхньої ролі на загальнодержавному рівні.

3. Лобіювання міжнародних стандартів гендерної рівності. Участь у міжнародних форумах та організаціях дозволяє жінкам-політикам активно виступати за підтримку та реалізацію міжнародних стандартів гендерної рівності та прав жінок.

4. Формування міжнародного престижу. Успіхи та досягнення жінок-політик на національному рівні можуть збільшити їхній міжнародний престиж та вплив, що сприятиме розширенню можливостей для співпраці та впливу на міжнародному рівні.

Для досягнення справжньої гендерної рівності необхідні подальші кроки, включаючи вдосконалення законодавства, боротьбу з гендерними стереотипами та активну підтримку жінок у політичному житті. Досвід інших країн показує, що збалансоване представництво чоловіків і жінок у владних структурах сприяє більш ефективному прийняттю рішень і загальному розвитку суспільства.

Трансформація ролі жінки-політика загальнодержавного рівня в Україні є складним, але важливим процесом. Впровадження гендерних квот та активна державна політика сприяють поступовому збільшенню участі жінок у політиці, що в кінцевому рахунку веде до формування більш рівноправного, збалансованого та демократичного суспільства. Проте, для досягнення справжньої гендерної рівності необхідні подальші кроки, включаючи вдосконалення законодавства, боротьбу з гендерними стереотипами та активну підтримку жінок у політичному житті, що стане предметом наших подальших досліджень.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бондаревич, С. М. & Суслік, Л. О. (2022). Вплив гендерних стереотипів на формування самооцінки особистості. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Психологія*, 3 (52), 27-35.
- Грицай, І. О. (2018). *Механізм забезпечення принципу гендерної рівності: теорія та практика*. (Монографія). Київ: Хай-Тек Прес.
- Калагін, Ю. А. (2014). Стереотипи військовослужбовців-жінок про армію та військову службу. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 17(2), 112-116. Відновлено з <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/436>
- Калмикова, Н. (2024). *Кількість жінок в армії на початок січня 2024 року становила майже 70 тисяч*. Відновлено з <https://www.mil.gov.ua/news/2024/05/01/kilkist-zhinok-v-armii/>
- Лясота, А. Є. (2017). *Сучасна гендерна політика: світовий досвід та українські реалії*. (Монографія). Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя.
- Марценюк, Т. М. (2015). *Гендерна політика Європейського Союзу: загальні принципи та найкращі практики*. Київ: Міжнародний центр перспективних досліджень.
- Марценюк, Т. М. (2020). *Переваги та виклики застосування гендерної квоти під час місцевих виборів 2020 року в Україні*. Відновлено з <https://voxukraine.org/perevagy-tavyklyky-zastosuvannya-gendernoyi-kvotypid-chas-mistsevyh-vyboriv-2020-roku-vukrayini>
- Перевізник, В. М. (2020). Гендерна політика в світовій політичній системі безпеки. *Вісник НУЦЗУ. Серія: Державне управління*, 2(13), 135-148.
- Перевізник, В. М. (2021). Роль і місце гендерного ресурсу в системі державної політики. *Публічне управління і адміністрування в Україні: науковий журнал*, 21, 19-22.

- Про схвалення Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та затвердження операційного плану з її реалізації на 2022-2024 роки. №752-р. (2022, Серпень 12). *Розпорядження Кабінету Міністрів України*. Відновлено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752-2022-%D1%80#Text>
- Рудік, О. М. (2014). Стан та актуальні проблеми гендерної рівності крізь призму Глобального індексу гендерного розриву – 2014. *Аспекти публічного управління*, 2(11-12), 5-12. <https://doi.org/10.15421/151472>
- Святненко, І. (2017). Девіації в українській гендерній культурі: соціосистемологічний аспект. *Науково-теоретичний альманах Грани*, 20(6), 17-22. <https://doi.org/10.15421/171778>
- Слотюк, П. (2023). Гендер як відображення кризи дисциплінарного суспільства. *Науково-теоретичний альманах Грани*, 26(2), 31-41. <https://doi.org/10.15421/172323>
- Храбан, Т., & Вигівська, О. (2021). Інтеграція жінок у збройні сили як виклик престижу військової професії. *Науково-теоретичний альманах Грани*, 24(11), 21-29. <https://doi.org/10.15421/1721104>

REFERENCES

- Bondarevych, S. M. & Suslik, L. O. (2022). The influence of gender stereotypes on the formation of self-esteem of an individual. *Scientific works of the Interregional Academy of Personnel Management. Psychology*, 3 (52), 27-35.
- Hraban, T., & Vyhivska, O. (2021). Integration of women into the armed forces as a challenge to the prestige of the military profession. *Scientific and theoretical almanac Grani*, 24(11), 21-29. <https://doi.org/10.15421/1721104>
- Hrytsai, I. O. (2018). *The mechanism for ensuring the principle of gender equality: theory and practice*. (Monograph). Kyiv: Hi-Tech Press.
- Kalagin, Yu. A. (2014). Stereotypes of female servicemen about the army and military service. *Scientific and theoretical almanac Grani*, 17(2), 112-116. Retrieved from <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/436>
- Kalmykova, N. (2024). *The number of women in the army at the beginning of January 2024 was almost 70 thousand*. Retrieved from <https://www.mil.gov.ua/news/2024/05/01/kilkist-zhinok-v-armii/>
- Lyasota, A. E. (2017). *Modern gender policy: world experience and Ukrainian realities*. (Monograph). Dnipro National University named after Olesya Honchara. Nizhin: NSU named after M. Gogol.
- Martsenyuk, T. M. (2015). *Gender policy of the European Union: general principles and best practices*. Kyiv: International Center for Advanced Studies.
- Martsenyuk, T. M. (2020). *Advantages and challenges of applying a gender quota during the 2020 local elections in Ukraine*. Retrieved from <https://voxukraine.org/perevagy-tavyklyky-zastosuvannya-gendernoyi-kvotypid-chas-mistsevyh-vyboriv-2020-roku-vukrayini>
- On the approval of the State Strategy for ensuring equal rights and opportunities for women and men for the period up to 2030 and the approval of the operational plan for its implementation for 2022-2024. No. 752 (2022, August 12). *Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752-2022-%D1%80#Text>
- Pereviznyk, V. M. (2020). Gender policy in the world political security system. *Herald of NUTZU. Series: Public administration*, 2(13), 135-148.
- Pereviznyk, V. M. (2021). The role and place of the gender resource in the state policy system. *Public management and administration in Ukraine: scientific journal*, 21, 19-22.
- Rudick, O. M. (2014). Status and current issues of gender equality through the lens of the Global Gender Gap Index - 2014. *Public Administration Aspects*, 2(11-12), 5-12. <https://doi.org/10.15421/151472>
- Slotyuk, P. (2023). Gender as a reflection of the crisis of disciplinary society. *Scientific and theoretical almanac Grani*, 26(2), 31-41. <https://doi.org/10.15421/172323>
- Svyatnenko, I. (2017). Deviations in Ukrainian gender culture: sociosystemological aspect. *Scientific and theoretical almanac Grani*, 20(6), 17-22. <https://doi.org/10.15421/171778>

Comparative Analysis in the Research of Institutional Reforms: Opportunities and Limitations

UDC: 32.01.04

DOI: <https://doi.org/10.15421/172457>**Kobylnyk Vasyl**Ph.D., Assoc. Professor, <https://orcid.org/0000-0001-6927-4219>, vasyl.kobylnyk82@gmail.com*Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)*

Abstract

Relevance. The article examines the topical issues of using comparative analysis to study institutional reforms. Comparative analysis is one of the most common methods of studying institutional reforms. It allows researchers to compare and contrast institutional reforms that have been carried out in different countries or contexts. This can help them identify patterns and factors that influence the success or failure of reforms. However, benchmarking is a complex method that requires careful planning and cautious interpretation of results. Of course, it is not without its limitations. The purpose of the study was to investigate the possibilities and limitations of comparative analysis as a method of studying institutional reforms.

The purpose: to identify the potential opportunities and limitations of comparative analysis as a method of studying institutional reforms.

Results. Analysing the role of comparative analysis in the context of development and implementation of institutional reforms, the article highlights the key advantages and disadvantages of using this method. The peculiarities of using comparative analysis in the context of two institutional reforms in Ukraine: decentralisation of power and reform of the banking system are highlighted.

Conclusions. In conclusion, the article shows that comparative analysis can be a valuable tool for studying the implementation of institutional reforms. It can help researchers and policy makers to gain a broader perspective, identify best practices, explain the reasons for success or failure, increase policy evidence, stimulate innovation, and contribute to knowledge growth. It is important to note that comparative analysis has certain limitations. These include the problems of the researcher's 'subjective limitations', the limited number of specific examples, the choice of parameters for comparison, functional equivalence, consideration of the historical past, and verification of research predictions. In addition, it is important to carefully select countries and cases for comparison in order to draw reasonable conclusions.

Keywords: comparative political science, research method, institutional reform, comparative analysis, international exchange, forecasting

Порівняльний аналіз у дослідженні інституційних реформ: можливості та обмеження

Кобильник Василь*Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)*

Анотація

Актуальність. Стаття розглядає актуальну проблематику використання порівняльного аналізу для дослідження інституційних реформ. Порівняльний аналіз є одним із найпоширеніших методів дослідження інституційних реформ. Він дозволяє дослідникам порівнювати та контрастувати інституційні реформи, які були проведені в різних країнах або контекстах. Це може допомогти їм виявити закономірності та фактори, які впливають на успішність або невдачу реформ. Однак порівняльний аналіз є складним методом, який потребує ретельного планування та обережної інтерпретації результатів. Звісно, він не позбавлений своїх обмежень.

Метою дослідження стало визначення потенційних можливостей та обмежень порівняльного аналізу як методу дослідження інституційних реформ.

Результати. Аналізуючи роль порівняльного аналізу в контексті розробки та впровадження інституційних реформ, стаття висвітлює ключові переваги та недоліки застосування даного методу. Виокремлено особливості використання порівняльного аналізу в контексті проведення двох інституційних реформ в Україні: децентралізації влади та реформи банківської системи.

Висновки. У висновку було зазначено, що порівняльний аналіз може бути цінним інструментом для дослідження впровадження інституційних реформ. Він може допомогти дослідникам та політикам отримати ширший погляд, виявити кращі практики, пояснити причини успіху чи невдачі, підвищити обґрунтованість політики, стимулювати інновації та сприяти зростанню знань. Важливо зазначити, що порівняльний аналіз має певні обмеження. Серед них проблеми «суб'єктивної обмеженості» дослідника, обмеженої кількості конкретних прикладів, вибору параметрів для порівняння, функціональної еквівалентності, врахування історичного минулого, верифікації прогнозів дослідження. Крім того, важливо ретельно підбирати країни та випадки для порівняння, щоб зробити обґрунтовані висновки.

Ключові слова: порівняльна політологія, метод дослідження, інституційна реформа, порівняльний аналіз, міжнародний обмін, прогнозування

Стаття надійшла / Article arrived: 04.05.2024

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2024

Вступ.

Інституційні реформи є ключовим фактором розвитку сучасного суспільства. У світі спостерігається зростаючий інтерес до інституційних реформ, як способу покращити життя людей і стимулювати економічне зростання. Вони спрямовані на зміну формальних та неформальних правил, які регулюють економічну, політичну та соціальну діяльність людей. Вивчення інституційних реформ є важливим для розуміння того, як ці правила впливають на життя людей і як їх можна покращити. Порівняльний аналіз є одним із найпоширеніших методів дослідження інституційних реформ. Він дозволяє дослідникам порівнювати та контрастувати інституційні реформи, які були проведені в різних країнах або контекстах. Це може допомогти їм виявити закономірності та фактори, які впливають на успішність або невдачу реформ. Однак порівняльний аналіз є складним методом, який потребує ретельного планування та обережної інтерпретації результатів. Звісно, він не позбавлений своїх обмежень. Дослідникам необхідно ретельно планувати свої дослідження, щоб врахувати різні фактори, які можуть впливати на результати. Їм також необхідно бути обережними при інтерпретації своїх результатів, адже порівняння різних країн або контекстів може бути складним завданням. Незважаючи на ці обмеження, порівняльний аналіз є цінним інструментом для дослідження інституційних реформ. Він може допомогти дослідникам краще зрозуміти, як ці реформи працюють, і як їх можна використовувати для покращення життя людей.

Мета дослідження: визначення потенційних можливостей та обмежень порівняльного аналізу як методу дослідження інституційних реформ.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Габріель Алмонд та Гейворд Пауелл вважають, що мета порівняльного методу використовуються політичними науками подібно до того, як експеримент використовується точними науками (Almond, & Powell, 1984). Характеризуючи еволюцію порівняльних досліджень, Девід Аптер виділяв три етапи: інституціоналізм, девелопменталізм і неінституціоналізм (Apter, 1998). На початку тридцятих років XX століття розпочалося формування нових шкіл, зокрема під керівництвом Чарльза Мерріама, що також відбулося на масштабах використання порівняльного методу у політологічних дослідженнях (Merriam, 1925). Сьогодні порівняльний аналіз набуває все більшої популярності як метод дослідження інституційних реформ. Л. Гудзь застосовує порівняльний аналіз для дослідження становлення реформи децентралізації (Гудзь, 2020), А. Оганян та Н. Савичук для вивчення реформи системи охорони здоров'я (Оганян, & Савичук, 2021), О. Грицина, О. Шолудько та Р. Содома аналізують пенсійну реформу (Грицина, Шолудько, & Содома, 2019), О. Дяченко порівнював втілення

податкових реформ (Дяченко, 2021), І. Бобрицька досліджувала реалізацію освітніх реформ (Бобрицька, & Михайленко, 2022). У працях зазначених авторів інтегруються інституційний підхід та порівняльний аналіз, що реалізується в різноманітних форматах.

Результати дослідження.

Порівняльний аналіз вже давно активно використовується для вивчення політичних явищ шляхом їх співставлення. Він дозволяє виявляти подібності та відмінності, розуміти причини цих явищ, формулювати теорії, оцінювати ефективність інституцій та політик, а також розробляти рекомендації щодо покращення політичного життя. Це дозволяє краще зрозуміти політичну ситуацію, розробити ефективні політичні рішення та зробити політики більш ефективними. М. Доган та Д. Пеласі підкреслюють імператив порівняльного підходу в політології. Їх аргумент ґрунтується на тому, що ізольований аналіз політичних явищ позбавлений сенсу. Для глибокого розуміння потрібен широкий контекст, що охоплює соціально-політичні умови, історичні передумови, наслідки та порівняння з досвідом інших країн (Dogan, & Pelassi, 1994).

Під «інституційною реформою» ми розуміємо комплекс заходів, спрямованих на вдосконалення роботи державних органів та інституцій для підвищення ефективності вирішення ними суспільних запитів та проблем. Порівнюючи, як інші країни впроваджували подібні реформи, можна отримати цінні знання про те, що може спрацювати, а що - ні, в контексті конкретної країни. Це може допомогти уникнути повторення помилок, які вже припустилися інші, та розробити більш ефективні політичні реформи. Порівнюючи запропоновані реформи з досвідом інших країн, можна підвищити їх легітимність та прийнятність для громадськості. Що особливо корисно в країнах, де існує скептицизм щодо реформ або де реформи зустрічають опір. Крім того, порівняльний аналіз може сприяти навчанню та обміну знаннями між країнами, що може допомогти покращити розробку та впровадження політичних реформ у всьому світі.

Спочатку чітко окреслімо, що саме мається на увазі під "порівняльним аналізом". Цей метод дослідження ґрунтується на зіставленні двох чи більше об'єктів, аби виявити їхні спільні та відмінні риси. На основі такого порівняння здійснюється подальша класифікація та типологізація цих об'єктів. Наукове порівняння наразі є одним з найпоширеніших методів дослідження, адже воно допомагає визначити кількісні та якісні характеристики предметів і явищ, класифікувати їх, систематизувати та оцінити зміст різних процесів (Кобильник, 2023а). Таким чином, у політологічних дослідженнях порівняльний метод застосовується для виявлення схожості або відмінностей між політичними інститутами, процесами та явищами. Цей метод використовується

для класифікації та типологізації цих явищ, що дає змогу дослідникам краще їх розуміти та пояснювати (Кобильник, 2023b).

У рамках порівняльних досліджень вивчаються як кількісні, так і якісні характеристики політичних явищ. Зазвичай використовується не лише один тип порівняння, а їх комбінація, що дає змогу отримати більш глибоке та багатогранне розуміння досліджуваних тем. Методологія порівняльного аналізу політичних феноменів ґрунтується на принципах подібності та відмінності, дедуктивних теоретичних моделях політичних інститутів та індуктивних методах їх верифікації за допомогою діахронно-історичного та синхронно-функціонального методів збору даних (Долженков, 2013).

Порівняльний аналіз може бути не менш цінним й у контексті розгляду політичних реформ чи їх проєктів. Вивчення досвіду інших держав сприяє кращому розумінню їхніх сильних та слабких сторін. Відповідно, увага порівняльно-політичних досліджень в останні десятиліття здебільшого зосереджена на пошуку моделей адміністративно-державного управління, ґрунтуючись на динаміці реформ, що останнім часом проводяться у західних та пострадянських країнах.

До переваг використання порівняльного аналізу в процесі дослідження впровадження інституційних реформ можна віднести:

По-перше, виявлення загальних закономірностей та принципів, які лежать в основі успішного або невдалого впровадження реформ. Порівняльний аналіз дозволяє дослідникам вийти за межі однієї країни чи випадку та проаналізувати, як інституційні реформи впроваджувалися та впливали на різні контексти.

По-друге, можливість ідентифікувати кращі практики, які можна адаптувати до інших контекстів. Це може допомогти уникнути повторення помилок та сприяти більш ефективному впровадженню реформ.

По-третє, розвиток інновацій через надання політикам та дослідникам нові ідеї та підходи до впровадження інституційних реформ.

По-четверте, зростання знань про те, як працюють інституції та як їх можна змінити на краще.

Яскравим прикладом застосування порівняльного аналізу у підготовці та впровадженні інституційної реформи слугує децентралізація влади в Україні (реформа адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування). Правові засади місцевого самоврядування в Україні ґрунтуються на Конституції України (1996 р.) (Конституція України, 1996), Європейській хартії місцевого самоврядування (ратифікована Україною в 1997 р.) (Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування, 1997) та Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997 р.) (Про місцеве самоврядування в

Україні, 1997), а також інших законодавчих актах. Ця концепція в першу чергу підкреслює важливість формування дієздатних територіальних громад. 1 квітня 2014 року Кабінет Міністрів України затвердив розпорядженням № 333-р Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні (Про схвалення Концепції, 2014). Ключовим завданням реформи стало створення дієздатних територіальних громад.

Міжнародна спільнота активно підтримує процес реформування в Україні, виділяючи значні ресурси для його втілення. Саме тому досвід країн-партнерів став базисом для розробки та подальшого впровадження української децентралізації. В основу порівняльного аналізу було закладено критерій подібності країн як фундамент для успішного запозичення зарубіжного досвіду.

Проаналізувавши успішний досвід аналогічних реформ у розвинених країнах, українські реформатори при виборі моделі децентралізації вирішили орієнтуватися на польську модель, яка, на їхню думку, найбільш відповідає українським реаліям. Досвід Польщі став взірцем для впровадження цієї реформи в Україні. Після підписання у Варшаві 7 грудня 2014 року Меморандуму про співпрацю між Україною та Польщею з питань підтримки реформи місцевого самоврядування до процесу децентралізації було залучено команду польських експертів та досвідчених реформаторів. Тобто, для вибору майбутньої моделі інституційної реформи було попередньо проведено порівняльний аналіз реалізації подібних реформ в інших країнах Європейського Союзу. Саме результат такого аналізу визначив вектор розвитку міжнародного партнерства України в контексті впровадження реформи (Крат, & Софій, 2016).

Порівняльний аналіз може бути також цінним інструментом для розвитку банківського середовища. Будь-які зміни у фінансових відносинах зумовлені, перш за все, інституційними перетвореннями в банківській діяльності. Кожна країна має свій унікальний досвід проведення інституційних реформ, який може бути корисним для вдосконалення українського банківського інституційного середовища. В цьому випадку ключовим критерієм стає не схожість країн та їх вихідних умов для реалізації реформи, а ефективність фінансової системи досліджуваних країн (Сідак, 2010). Тому, для вибору кращого вектору впровадження реформи в банківському секторі України, необхідним першим етапом є порівняльний аналіз банківських систем економічно успішних країн.

Важливою для вивчення є банківська система Великобританії, яка володіє добре організованою та розгалуженою фінансовою інфраструктурою. Вона спирається на потужний грошовий ринок, що має тісні зв'язки з провідними фінансовими центрами світу. Суттєву роль у функціонуванні

британської банківської системи відіграє високий рівень самоконтролю з боку фінансових інституцій, а також їхнє суворе дотримання звичаїв та традицій, вироблених банківським співтовариством. Цей досвід є надзвичайно актуальним та цінним для України, адже відсутність належного контролю – це головний фактор зростання злочинності у банківській сфері вітчизняної економіки.

Серед інституційних реформ, які Україна може запозичити у банківській системі Франції, є система інформаційних служб центрального банку. Саме він володіє найповнішими та найточнішими даними про учасників фінансового ринку, реального сектора економіки та сфери послуг.

Для банківських установ Німеччини характерна їхня присутність у вигляді пайової участі в капіталі німецьких підприємств. Така участь надає додаткові переваги як банкам, так і підприємствам. Банки отримують можливість контролювати роботу підприємства, а підприємства – скоротити загальну вартість фінансування виробництва. На нашу думку, цей досвід може бути корисним для України. Участь банків у капіталі національних підприємств сприятиме створенню додаткових умов для розвитку національної економіки.

Окремої уваги, на нашу думку, заслуговує американський досвід ведення кредитних історій позичальників. В Україні ця галузь перебуває на зародковій стадії, тоді як американці постійно дбають про покращення своєї кредитної історії. Перевірка кредитоспроможності позичальників в США веде свою історію з кінця XIX століття (Бус, 2013).

Отже, досвід розвинених країн чітко свідчить, що вирішення проблем банківської системи в Україні неможливе без активної участі держави. Вона повинна здійснювати контроль над діяльністю банків, використовуючи для цього різноманітні інструменти та методи. Світовий досвід заслуговує на вивчення та впровадження у вітчизняну практику.

Загалом, порівняльний аналіз є цінним інструментом для дослідження впровадження інституційних реформ. Він може допомогти дослідникам отримати ширший погляд, виявити кращі практики, пояснити причини успіху чи невдачі, підвищити обґрунтованість політики, стимулювати інновації та сприяти зростанню знань.

Окрім вищезазначених переваг, порівняльний метод несе в собі й певні складнощі, які слід окремо розглянути. Перед дослідником-компаративістом зазвичай постають такі проблеми, які можуть вплинути на ефективність порівняльного аналізу впровадження інституційних реформ:

- проблема «суб'єктивної обмеженості» дослідника, адже дослідник знаходиться поза контекстом досліджуваної країни, його розуміння певних явищ може бути обмеженим;

- проблема обмеженої кількості конкретних прикладів, бо у світі існує сотні незалежних держав, але дослідник не може провести вичерпне порівняльне дослідження кожної з них;

- проблема вибору параметрів для порівняння, які б дозволяли дослідити сутнісні якості порівнюваних об'єктів, як окремо, так і в сукупності;

- проблема функціональної еквівалентності, адже один і той же вид діяльності може виконуватись у різних країнах різними органами;

- проблема врахування історичного минулого країн;

- проблема верифікації прогнозів дослідження (Долженков, 2013).

Висновки.

Стаття висвітлює особливості застосування порівняльного аналізу для дослідження імплементації інституційних реформ. Визначили, що порівняльний аналіз може бути цінним інструментом для дослідження впровадження інституційних реформ. Він може допомогти дослідникам та політикам отримати ширший погляд, виявити кращі практики, пояснити причини успіху чи невдачі, підвищити обґрунтованість політики, стимулювати інновації та сприяти зростанню знань.

При цьому, для дослідження різних інституційних реформ варто використовувати різні підходи порівняльного аналізу, або їх комбінації. Так, у випадку з реформою децентралізації, яка має велику кількість фінансових, територіальних та інших обмежень, варто було звернутись до релевантного досвіду максимально подібної до нашої країни Польщі, щоб виявити приховані ризики та скласти максимально детальну модель впровадження реформи. У випадку ж з реформою фінансової системи, яка ще не була чітко визначеною з моменту отримання незалежності, ключовим був вибір потенційного вектору розвитку. Тому вчені більше звертали увагу не на подібність країн, а на потенціал та можливості різних систем та перспективу їх комбінування в українських реаліях. Така багатогранність порівняльного аналізу робить його важливим інструментом саме первинного дослідження в процесі розробки інституційних реформ та плану їх впровадження.

Важливо зазначити, що порівняльний аналіз має певні обмеження. Серед них проблеми «суб'єктивної обмеженості» дослідника, обмеженої кількості конкретних прикладів, вибору параметрів для порівняння, функціональної еквівалентності, врахування історичного минулого, верифікації прогнозів дослідження. Крім того, важливо ретельно підбирати країни та випадки для порівняння, щоб зробити обґрунтовані висновки.

Незважаючи на свої обмеження, порівняльний аналіз є цінним інструментом для дослідження інституційних реформ. Він може допомогти країнам

уникнути повторення помилок інших, запозичити кращі практики, підвищити обґрунтованість політики, стимулювати інновації та розробити більш ефективні та стійкі реформи.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бобрицька, І., & Михайленко, О. (2022). Порівняльний аналіз державної освітньої політики з питань забезпечення якості повної загальної середньої освіти в Україні та країнах Європи. *«Молода наука-2022: соціально-педагогічні розвідки». Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної заочної онлайн-конференції, 27 квітня 2022 року, м. Київ (с. 37-43).* Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова.
- Бус, О. (2009). Особливості організації банківського нагляду, контролю та регулювання в зарубіжних країнах. *Науковий вісник НЛТУ України*, 19(2), 163-172.
- Грицина, О., Шолудько, О., & Содоман, Р. (2019). Пенсійна реформа в Україні: реалії та перспективи. *Економічний вісник*, 4, 185-190.
- Гудзь, Л. (2020). Польська та українська моделі децентралізації: порівняльний аналіз. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*, 29, 91-96.
- Долженков, О. (2013). Порівняльний аналіз як метод політологічних досліджень. *Український науковий журнал «Освіта регіону»*, 1, 45-49. Відновлено з <https://social-science.uu.edu.ua/article/983>
- Дяченко, О. (2021). Світовий досвід оподаткування доходів фізичних осіб в контексті реформування податкової системи України. *Economic Bulletin of the Black Sea Littoral*, 2, 26-37.
- Кобильник, В. (2023a). Вплив глобалізаційних процесів на перспективи розвитку політичної компаративістики. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*, 2(57), 118-127.
- Кобильник, В. (2023b). Проблемні аспекти застосування порівняльного методу дослідження політики. *Регіональні студії*, 33, 162-165.
- Конституція України. (1996, Червень 28). Відновлено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
- Крат, М., & Софій, О. (2016). *Порівняльний аналіз процесу децентралізації України та Польщі.* (Аналітична записка). Відновлено <http://dialog.lviv.ua/wp-content/uploads/2017/10/Porivnyalniy-analiz-protsesu-detsentralizatsiyi-Ukrayini-ta-Polshhi.pdf>
- Оганян, А., & Савичук, Н. (2021). Правове управління реформуванням охорони здоров'я у країнах центральної, східної Європи та СНД: порівняльний аналіз. *Інвестиції: практика та досвід*, 5, 117-123.
- Про місцеве самоврядування в Україні. №280/97-ВР. (1997, Травень 21). *Закон України*. Відновлено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>
- Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування. №452/97-ВР. (1997, Липень 15). *Закон України*. Відновлено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/452/97-%D0%B2%D1%80#Text>
- Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. №333-р. (2014, Квітень 1). *Розпорядження Кабінету Міністрів України*. Відновлено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>
- Сідак, М. (2010). Правові статуси центральних банків у країнах Європи: порівняльний аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*, 14, 351-357.
- Almond, G., & Powell, G. (1984). *Comparative Politics Today: A World View*. 3rd ed. Boston: Little, Brown and Company.
- Apter, D. (1998). *Comparative Politics, Old and New. In A new handbook of political science*. New York: Oxford University Press.
- Dogan, M., & Pelass, D. (1994). *Comparative political sociology*. Socio-political magazine.
- Merriam, C. (1925). *New Aspects of Politics*. Chicago: University of Chicago Press.

REFERENCES

- About local self-government in Ukraine. No. 280/97-BP. (1997, May 21). *Law of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>
- Almond, G., & Powell, G. (1984). *Comparative Politics Today: A World View*. 3rd ed. Boston: Little, Brown and Company.
- Apter, D. (1998). *Comparative Politics, Old and New. In A new handbook of political science*. New York: Oxford University Press.
- Bobrytska, I., & Mykhaylenko, O. (2022). Comparative analysis of the state educational policy on quality assurance of comprehensive general secondary education in Ukraine and European countries. *"Young science-2022: socio-pedagogical intelligence". Materials of the 3rd All-Ukrainian Scientific and Practical Correspondence Online Conference, April 27, 2022, Kyiv (pp. 37-43).* Kyiv: NPU named after M.P. Drahomanova.
- Bus, O. (2009). Peculiarities of the organization of banking supervision, control and regulation in foreign countries. *Scientific bulletin of NLTU of Ukraine*, 19(2), 163-172.
- Constitution of Ukraine. (1996, June 28). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
- Dogan, M., & Pelass, D. (1994). *Comparative political sociology*. Socio-political magazine.

- Dolzhenkov, O. (2013). Comparative analysis as a method of political science research. *Ukrainian scientific journal "Regional Education"*, 1, 45-49. Retrieved from <https://social-science.uu.edu.ua/article/983>
- Dyachenko, O. (2021). Global experience of personal income taxation in the context of reforming the tax system of Ukraine. *Economic Bulletin of the Black Sea Littoral*, 2, 26-37.
- Hrytsyna, O., Sholudko, O., & Sodoma, R. (2019). Pension reform in Ukraine: realities and prospects. *Economic Bulletin*, 4, 185-190
- Hudz, L. (2020). Polish and Ukrainian models of decentralization: a comparative analysis. *Bulletin of Kharkiv National University named after V. N. Karazin. Series "Law"*, 29, 91-96.
- Kobylynyk, V. (2023a). The impact of globalization processes on the prospects for the development of political comparativism. *Bulletin of the National University of Law named after Yaroslav the Wise. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology*, 2(57), 118-127.
- Kobylynyk, V. (2023b). Problematic aspects of applying the comparative method of policy research. *Regional studies*, 33, 162-165.
- Krat, M., & Sofiy, O. (2016). *Comparative analysis of the decentralization process of Ukraine and Poland*. (Analytical note). Restored <http://dialog.lviv.ua/wp-content/uploads/2017/10/Porivnyalnyi-analiz-protseesu-detsentralizatsiyi-Ukrayini-ta-Polshhi.pdf>
- Merriam, C. (1925). *New Aspects of Politics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ohanyan, A., & Savychuk, N. (2021). Legal management of health care reform in the countries of Central, Eastern Europe and the CIS: a comparative analysis. *Investments: Practice and Experience*, 5, 117-123.
- On the approval of the Concept of reforming local self-government and territorial organization of power in Ukraine. No. 333-r. (2014, April 1). *Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>
- On the ratification of the European Charter of Local Self-Government. No. 452/97-BP. (1997, July 15). *Law of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/452/97-%D0%B2%D1%80#Text>
- Sidak, M. (2010). Legal statuses of central banks in European countries: a comparative analysis. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series Law*, 14, 351-357.

Features of Conducting Diplomatic Negotiations

UDC: 327.82

DOI: <https://doi.org/10.15421/172458>**Fedorova Hanna**Senior Lecturer, <https://orcid.org/0000-0001-9900-6709>, g.y.fedorova@karazin.ua*V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine)*

Abstract

Relevance. The study of the peculiarities of diplomatic negotiations is relevant given the need to take into account national specifics and study the historical consequences of previous diplomatic negotiations or individual rounds, in order to carefully prepare for them and achieve the desired result. The treaty group cannot fully control the negotiation process, but is able to make the most of opportunities for success. Diplomatic negotiations help to establish and maintain the best diplomatic relations between countries. Diplomatic negotiations are based on the concept of cooperation: the desire to maintain relations, taking into account the interests of their own country.

The purpose of the study is to determine the features of diplomatic negotiations. The following research **methods** were used in the study: formal-logical, structural-functional, contextual analysis, logical and others, which allowed to comprehensively investigate the problematic issues of the research topic.

The following **results** were obtained in the course of the research: the specifics of conducting diplomatic negotiations were determined; the peculiarities of conducting diplomatic negotiations to achieve peace are determined; the influence of social media on conducting diplomatic negotiations is determined.

In the course of the study, the following **conclusions** were made: Diplomatic negotiations play an important role in resolving issues and resolving conflicts. Diplomatic negotiations as a process have 3 consecutive phases: the commitment phase; content phase; coordination phase. An important role in strengthening the legitimacy and universalization of the final instrument is played by the method of concluding the agreements reached.

Diplomatic negotiations for peace have their own specifics, generated by the presence of conflict and the aggressive nature of the parties. There are three stages in establishing a peace process: preliminary negotiations or preliminary dialogue, mediation and direct negotiations. As a result of such negotiations, a partial or complete, ideal or imperfect settlement is achieved. Some negotiations can also fail.

The current level of digitalization involves the involvement of social media in the negotiation process.

Keywords: diplomatic negotiations, negotiation process, diplomats, conflict, agreement

Особливості ведення дипломатичних переговорів

Федорова Ганна*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків, Україна)*

Анотація

Актуальність. Дослідження особливостей ведення дипломатичних переговорів є актуальним із огляду на необхідність врахування національної специфіки та вивчення історичних наслідків попередніх дипломатичних переговорів або окремих раундів, щоб ретельно підготуватися до їх проведення та досягти бажаного результату. Договірна група не може повністю контролювати процес переговорів, але здатна максимально використовувати можливості для успіху. Дипломатичні переговори сприяють встановленню та підтримці найкращих дипломатичних відносин між країнами. Ведення дипломатичних переговорів ґрунтується на понятті співпраці: бажанні зберегти стосунки, враховуючи інтереси власної країни.

Метою дослідження є визначення особливостей ведення дипломатичних переговорів. У дослідженні застосовано наступні методи дослідження: формально-логічний, структурно-функціональний, контекстний аналіз, логічний та інші, які дозволили комплексно та всебічно дослідити проблемні питання досліджуваної теми.

У процесі дослідження отримано такі **результати**: визначено специфіку проведення дипломатичних переговорів; визначено особливості ведення дипломатичних переговорів щодо досягнення миру; визначено вплив соціальних медіа на ведення дипломатичних переговорів.

У ході дослідження зроблені наступні **висновки**: Дипломатичні переговори відіграють важливу роль у вирішенні питань та врегулюванні конфліктів. Дипломатичні переговори як процес мають 3 послідовні фази: фаза зобов'язань; фаза змісту; фаза узгодження. Важливу роль у зміцненні легітимності та універсалізації остаточного інструменту відіграє спосіб завершення укладення досягнутих угод.

Дипломатичні переговори для досягнення миру мають власну специфіку, породжену наявністю конфлікту та агресивного характеру сторін. Виділено три етапи встановлення мирного процесу: попередні переговори або попередній діалог, посередництво та безпосередні переговори. У результаті таких переговорів досягається часткове чи повне, ідеальне чи недосконале врегулювання. Певні переговори також можуть закінчитися невдачею.

Наразі сучасний рівень діджиталізації передбачає залучення соціальних медіа у переговорних процесах.

Ключові слова: дипломатичні переговори, переговорний процес, дипломати, конфлікт, угода

Вступ.

Важливість дипломатичних переговорів полягає у тому, що вони сприяють підтримці найкращих дипломатичних відносин між країнами. Дипломатія загалом суперечить ідеї, що переговори – це шлях до визначення переможця і переможеного; адже, коли дві сторони ведуть переговори, їх цілями є досягнення безпрограшної взаємовигідної угоди. Ведення дипломатичних переговорів, передусім, ґрунтується на понятті співпраці: бажанні зберегти стосунки, йти назустріч опоненту, враховуючи інтереси власної країни. З огляду на це, пріоритетний і найважливіший принцип дипломатичних переговорів полягає в тому, щоб на перше місце поставити збереження стосунків з іншою стороною.

Агресивні методи у веденні переговорів навіть за досягнення бажаного результату у перспективі можуть призвести до численних ризиків зіпсувати стосунки, внаслідок втрати іншою стороною зацікавленості у продовженні відносин, які несуть загрози. Тому, щоб поставити відносини в центр, необхідно підходити до будь-яких переговорів із беззаперечним бажанням знайти угоду, яка буде максимально ефективною для всіх сторін. Для цього дипломати повинні прагнути зрозуміти іншого, його мотиви, його способи дій, його спосіб спілкування та почуття. У той же час дипломатам необхідно балансувати, зважаючи на власні проблеми і вміти чітко їх висловлювати в контексті переговорів: що називається наполегливістю, тобто виявляти емпатію до себе та вміти екстерналізувати. Тож метою переговорів стає: допомогти один одному, не поступаючись власних інтересів.

Мистецтво керувати складним переговорним процесом – це найвища майстерність у сфері дипломатії та міжнародних відносин. Кожні переговори мають свої особливості, але є одна універсальна істина: кінцевий результат залежить не тільки від власних результатів дипломатів і поведінки, а й від іншої сторони. Жоден дипломат чи переговорна група не може повністю контролювати процес переговорів, але здатний максимально використовувати можливості для успіху. Для цього необхідно досліджувати національну специфіку та вивчати особливості ведення дипломатичних переговорів, щоб ретельно підготуватися до їх проведення та досягати бажаного результату.

Метою дослідження є визначення особливостей ведення дипломатичних переговорів.

У дослідженні застосовано наступні **методи дослідження**: формально-логічний, структурно-функціональний, контекстний аналіз, логічний та інші, які дозволили комплексно та всебічно дослідити проблемні питання обраної теми.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Переговори – це щоденна дія, постійна особливість формування стосунків з іншими людьми.

Це величезне поле, яке охоплює низку дисциплін. На думку I. B. Y. Diallo (1998), чотири різних дисципліни сприяли розвитку переговорів, а саме: політика, багатостороння дипломатія, індустріалізація та нові відносини між соціальними партнерами (співки та асоціації роботодавців), а також вивчення переговорів як техніки купівлі-продажу. Автор розрізняє дві школи теоретиків з двома різними підходами: один описовий, другий наказовий. Перша школа прагне визначити поведінку та вибір, які виявилися успішними, і використовувати їх як моделі в інших переговорах. Друга школа думки наголошує на раціональному підході та застосовує теорію ігор та імітаційні вправи.

На думку W. Zartman (1976), існує чотири основних підходи до вивчення переговорів: психологічний та психосоціологічний підхід; економічний підхід, що охоплює теорію ігор; стратегічний підхід; і підхід, який акцентує увагу на спостереженні за поведінкою акторів. Незалежно від кількості підходів та їх суперечностей, завжди слід мати на увазі, що теорією переговорів керують дві основні парадигми: парадигма переговорів і парадигма вирішення проблем. Парадигму переговорів відстоювали дослідники, зокрема T. Schelling (1960), A. Rapoport (1960) і F. C. Iklé (1964). У 1960-х роках дослідження ґрунтувалися на теорії ненульової суми та змішаних мотивів, у якій сторони мали можливість вибирати між співробітництвом і конкуренцією. Такий підхід ставив торг у центрі переговорного процесу та зосереджувався на максимізації виграшу без урахування потреб супротивника.

Маніпуляція, повна дестабілізація чи будь-який інший підхід міг використовуватися суб'єктами для досягнення своїх цілей без урахування легітимізації побажань іншої сторони. Ця парадигма була застосована до міжнародних переговорів класичної дипломатії, де вона була домінуючою моделлю в міжнародних відносинах, зокрема в реальній політиці. Ті, хто дотримується більш ліберального підходу, прийняли парадигму вирішення проблем, засновану на співпраці. Навіть зараз парадигма переговорів зберігає певну актуальність у міжнародних переговорах. Однак, незважаючи на своє домінування, парадигма не завжди досягає успіху і іноді заходить у глухий кут.

Отже, дослідники, серед яких, перш за все A. Rapoport (1960), дійшли висновку, що парадигма переговорів, яка не враховує майбутні відносини між учасниками переговорів, повинна бути замінена парадигмою вирішення проблем. Вирішення проблем спрямоване на взаємну вигоду, що дає змогу вирішити основні проблемні питання. Такі переговори використовуються не для забезпечення перемоги однієї сторони і поразки для іншої, а для вирішення конкретних проблем. У цьому процесі враховують іншу сторону в переговорному процесі. Мета таких

переговорів полягає у досягненні взаємної згоди щодо ставок сторін. Завдяки внеску R. Fisher, W. Ury, B. Patton (1991), теорія інтегративного торгу призвела до розвитку переговорів на основі інтересів. Дослідники запропонували відмовитися від позиційних або традиційних переговорів на користь переговорів на основі інтересів, які враховують майбутнє людських відносин.

Багато досліджень сучасності щодо ведення дипломатичних переговорів зосереджено у визначенні їх специфіки задля досягнення врегулювання конфліктних ситуацій, окреслюючи загальні принципи, які регулюють мирні процеси на їх різних фазах, і визначаючи терміни попередніх переговорів, посередництва та безпосередніх переговорів (Sidibé, 2020; Jeong, 2016). Крім того у сучасних дослідженнях науковці визначають вплив соціальних медіа на тактику ведення дипломатичних переговорів у теперішньому вимірі (Clüver, & Renedo, 2021). Ці дослідження є перспективними через значне поширення соціальних медіа та їх зростаючий вплив на процес ведення переговорів та прийняття суспільством їх результатів.

Результати дослідження.

Дипломатичні переговори та специфіка їх проведення.

Колишній Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй Перес де Куельяр базує свої погляди на роль переговорів у врегулюванні конфліктів на своєму досвіді історичних подій: «Історія вчить нас, що більшість конфліктів, незалежно від їхнього розміру, масштабу, тривалості чи рівня насильства, закінчуються переговорами, що завершуються угодою або договором».

Дипломатичні переговори можуть відбуватися як між країнами, так і між суб'єктами бізнесу. Серед багатьох навичок дипломатії та ведення переговорів, необхідних для міжнародних відносин, учасники переговорів повинні вміти точно оцінювати один одного, беручи до уваги культурні, організаційні та інші відмінності.

Щоб досягти успіху в дипломатичних переговорах, може бути корисно залучити групу переговорників. Однак команди не повинні будуватися на тісній дружбі. Натомість найкращою може бути та команда, що складається з людей з різними навичками, які раніше працювали разом (і навіть час від часу конфліктували). У той же час, якщо команда виявить хаос і конфлікт у рядах іншої сторони, вони можуть скористатися такою перевагою. Тому для досягнення успішності необхідно приділити достатньо часу на підготовку, обговорюючи ключові ролі, обговорюючи суть і протистояючи будь-якому суперництву або розбіжності в поглядах. Також необхідно визначити проблеми у команді переговорників та працювати над їх подоланням. Багато дипломатичних переговорів залежать від стосунків, які дипломати створили за

столом – і за лаштунками. Перед запланованими переговорними сесіями дипломати часто консультують один одного щодо заяв і дій, які можуть зацікавити ключових гравців за столом. Деякі навіть заходять так далеко, що допомагають своїм колегам підготувати повідомлення, яке вони передадуть своїм виборцям, щоб оголосити попередню угоду.

Переговори, як правило, є ключовим завданням дипломата будь-якого рівня. Наприклад, одним із ключових завдань посла – передбачити кризу, що розвивається, а до його обов'язків входить надання порад та попереджень, і очікується, що він детально та без спотворення проінформує свій уряд про зміст своїх розмов із міністром закордонних справ приймаючої країни, прем'єр-міністром, а також іншими ключовими чиновниками та політиками. Крім цих функцій, посол веде переговори відповідно до інструкцій. Загалом переговори – це складний процес, який веде до угоди, заснованої на компромісі, якщо вона взагалі досягається. Об'єктом міжнародних переговорів не завжди є досягнення згоди; це може бути просування певних інтересів. Тема переговорів і терміни початкових заходів визначаються міністерством закордонних справ, яке також визначає дипломатичну стратегію, яку слід використовувати. Зазвичай це залежить від цілей та обставин. Наприклад, Міністерство закордонних справ також встановлює використовувану тактику, початкову вимогу, рамки переговорів і мінімальну кінцеву позицію. З іншого боку, переговорник, або посол, або спеціальний посланець, у більшості країн має право використовувати будь-яку тактику, яка здається найкращою у межах своїх повноважень.

Сторони мають спільні інтереси для переговорів і сфери розбіжностей для переговорів. Існують два основних підходи: вирішувати проблеми по частинах і встановити структуру узгоджених принципів на самому початку.

У більшості переговорів початкові вимоги значно перевищують очікування; у такому разі поступки виконуються повільно та малими кроками, оскільки рання поступка вказує на зацікавленість та призводить до більших поступок у кінцевому випадку. Дипломати вдаються до періодичних перевірок твердості та волі іншої сторони щодо умов угоди та можливих поступок, використовуючи опосередкованість, заспокоєння іншої сторони та блеф, щоб досягти переваги. Брехня на дипломатичних переговорах вважається помилкою, але перекирчування або применшення істини допустимо. Примусова дипломатія із загрозою силою є ризикованою, але дешевшою, ніж війна; інший примусовий тиск може включати встановлення умов для поступок. Компенсації, що підсилюють пропозиції, попередження та погрози, прискорюють угоду, якщо вчасно використані, як і терміни, незалежно від того, узгоджені вони, нав'язані зовнішніми подіями чи містяться в ультиматумах.

Переговори різняться залежно від того, чи є держави, які є їх учасниками, друзями чи ворогами, чи мають вони подібну чи різну систему влади, чи вони дійсно хочуть угоди чи ведуть переговори лише з пропагандистськими цілями чи щоб уникнути засудження за відмову від переговорів, а також чи їхня мета полягає в тому, щоб продовжити переговори, досягти угоди або змінити статус-кво, можливо, досягти перерозподілу переваг або припинення військових дій. Деякі із найскладніших переговорів стають передумовою для створення нових кооперативних або регулюючих установ чи організацій.

P. Meerts (2015) стверджує, що дипломати, офіційні представники своїх країн, представляють за столом переговорів всю владу і престиж своєї країни, піддаючи переговорам додатковий тиск, але також несучи з собою ризики. Посол є не лише представником своєї держави; він або вона її уособлює. Дипломатичний учасник переговорів захищений багатьма правилами і процедурами. Якою б не була проблема, дипломатичний учасник переговорів повинен демонструвати надійність і довіру. Він повинен намагатися викликати довіру і здаватися чесним і справедливим. Він повинен прагнути зрозуміти занепокоєння іншої сторони. Витривалість, точність, ясність, сміливість, терпіння і рівний характер необхідні, хоча розраховане нетерпіння або гнів можна використовувати як тактику. Умілий переговорник має відчуття часу, знаючи, коли використовувати погрози, попередження чи поступки. Іноді третя сторона непомітно використовується, щоб полегшити перший контакт або підштовхнути сторони до згоди (посередництво). Учасник переговорів повинен бути переконливим, гнучким, наполегливим, а також креативним у розробці нових рішень або переосмисленні питань під новим кутом зору, щоб переконати іншу сторону, що угода відповідає її інтересам. Спочатку вирішуються менші та легші питання, створюючи зону згоди, яка потім підкреслюється, щоб створити ставку на успіх, тоді як більш складні питання відкладаються та применшуються. Через процес пропозиції і зустрічної пропозиції, спонукання і тиску дипломат продовжує говорити і, врешті-решт, рухається шляхом проб і помилок.

Багатосторонні переговори вимагають тих самих навичок, але є більш складними. Процес, як правило, тривалий і фрагментарний, з допоміжними переговорами в малих групах і періодичними періодами охолодження.

Досліджуючи дипломатичні переговори, Т. Ногн (2018) відмічає, що вони, як правило, проходять 3 послідовні фази активності:

1) Фаза зобов'язань. Перша фаза передбачає збирання достатньо великої групи держав, прихильних до майбутніх офіційних переговорів. Прихильність

будується на периферії існуючих постійних форумів, де дипломати, які базуються в Женеві чи Нью-Йорку тощо, з часом нарошують довіру. Коли з'являються вікна можливостей, дипломати користуються своїми знаннями про те, де можна будувати альянси, засновані на добре відомих позиціях або на політиці чинних урядів. Основні групи держав, об'єднані для дій, розробляють спільну стратегію. Це призводить до розробки та розповсюдження проектів політичних декларацій або проектів резолюцій, у яких держави сигналізують про свою політичну прихильність продовжити переговори щодо договору або угоди.

2) Фаза змісту. Після схвалення та оприлюднення чіткого сигналу про прихильність основна група держав отримує перевагу першими у формуванні наступних кроків у цьому процесі, а саме: висунути елементи майбутнього договору разом із пропозицією процесів, включених до переговорної конференції. Окреслення контурів майбутнього договору, а також визначення варіантів для істотних включень є трудомістким і проводиться під час міжсесійних зустрічей існуючих форумів або на спеціальних сесіях, організованих у столицях. Під час цього етапу дипломатичні зусилля також зосереджені на збільшенні членства держав у процесах, щоб забезпечити представленість усіх регіонів і зміцнити ряди майбутніх підписантів. Після того, як параметри для переговорів узгоджені (сутність, правила процедури, терміни), державами-учасницями видається офіційна заява

3) Фаза узгодження. Ця остання і заключна фаза переговорного процесу є найкоротшою з трьох фаз. Саме тоді відбуваються переговори щодо остаточного тексту майбутнього договору, що завершується дипломатичною конференцією, яка триває від 1 до 3 тижнів. Якщо результат не буде досягнутий, можна скликати наступну конференцію. Ця фаза вимагає делікатного балансу між спектром позицій, представлених щодо кожного елемента, який буде включено, а також загальною згуртованістю всіх елементів разом, спираючись на навички посередництва команди конференції. На цьому етапі часто відбуваються різкі зміни в позиціях важливих гравців, іноді як реакція на події або розвиток подій за межами договірної циклу. Відносна міцність остаточного договору цілком може бути послаблена під тиском великих гравців. Спосіб завершення укладення договорів, включаючи процеси прийняття рішень, відіграє важливу роль у зміцненні легітимності та універсалізації остаточного інструменту.

Особливості ведення дипломатичних переговорів щодо досягнення миру.

D. Sidibé (2020) запропонував три етапи встановлення мирного процесу: попередні переговори або попередній діалог, посередництво та безпосередні переговори. Схожої думки дотримується Jeong Ho-Won (2016), що тривалість переговорів, у

широкому визначенні, може бути описана як різні фази, що передбачають неформальне обговорення перед переговорами, процес досягнення угоди та її виконання. Попередні переговори розпочинаються, коли одна або кілька сторін розглядають переговори як варіант політики та повідомляють про цей намір іншим сторонам. І вони тривають до моменту, коли сторони домовляться про офіційні переговори. Попередні переговори готують необхідне підґрунтя до проведення дипломатичних переговорів, дають змогу оцінити, наскільки учасники або сторони конфлікту готові до зближення. Посередництво, як правило, надається стороною, яка не є учасником конфлікту, яку приймають учасники через її передбачуваний нейтралітет і існуючий рівень довіри. Сучасним прикладом було посередництво Туреччини в україно-російських переговорах 2022 року. Роль посередника полягає в тому, щоб служити містком між конфліктуючими сторонами і спонукати

їх переглянути свої позиції, щоб зробити можливими сам процес переговорів. Переговори збирають конфліктуючі сторони за єдиним столом, щоб з'ясувати, чи здатні вони вирішити свої розбіжності та довести конфлікт до кінця. Переговори часто призводять до часткового чи повного, ідеального чи недосконалого врегулювання. Однак вони також можуть закінчитися невдачею, як у кейсі україно-російських переговорів за посередництвом Туреччини у березні 2022 року.

Наведені три етапи мирного врегулювання шляхом переговорів взаємопов'язані, а сам процес керується необхідністю скористатися можливістю досягнення мирного врегулювання.

Вирішення військового конфлікту можливе двома шляхами: військовою перемогою або дипломатичними переговорами. Процес ведення переговорів відповідно D. Sidibé (2020) зображено на рисунку 1.

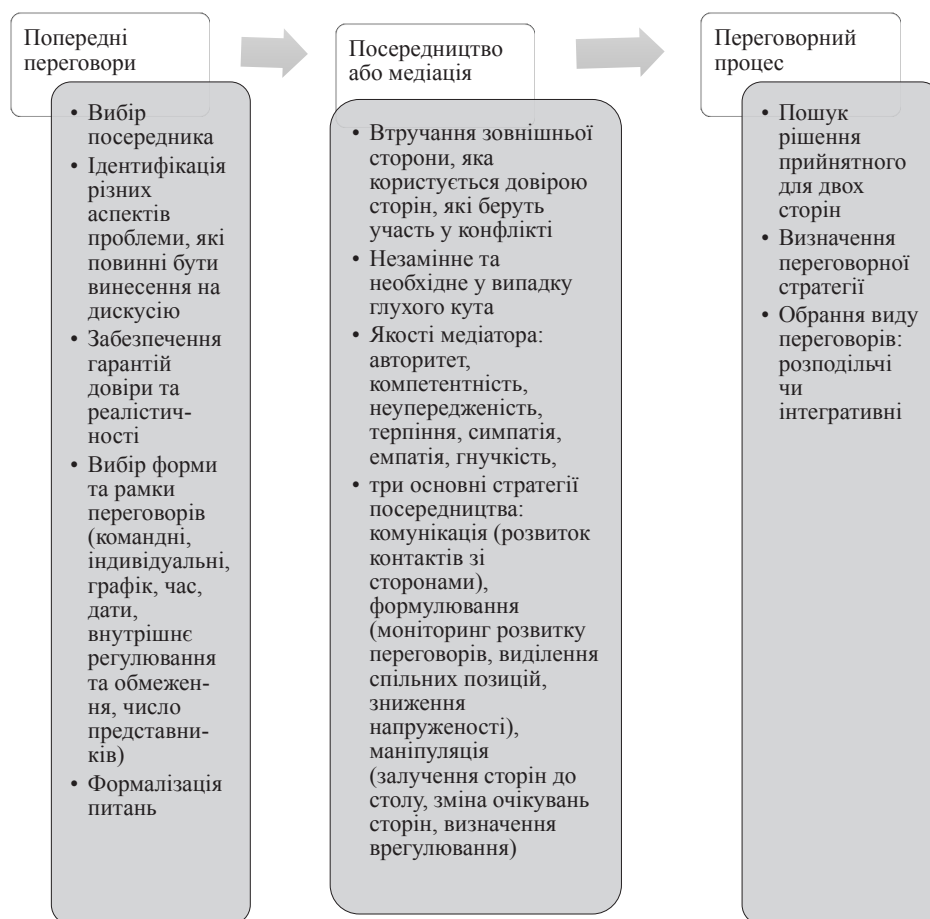

Рис. 1. Процес дипломатичних переговорів для вирішення конфлікту

Саме на етапі передпереговорів – на початку мирного процесу – конфліктуючі сторони обирають прийняттого посередника. Після того, як посередника обрано, першим його завданням є встановлення контакту із конфліктуючими

сторонами, щоб знайти способи переконати їх у перевагах переговорів. а цьому етапі слід провести ряд окремих та конфіденційних співбесід із конфліктуючими сторонами, щоб визначити порядок денний переговорів, включаючи розклад, місце,

внутрішні положення, що регулюють розгляд справи, і кількість присутніх представників. Попередні переговори спочатку можуть бути неформальними, а потім приймати більш організовану форму зустрічі із залученням усіх сторін. Такі зустрічі дають сторонам можливість досягти згоди щодо того, як мають бути оформлені переговори. На цьому етапі визначаються найважливіші питання. Потім вони стануть об'єктом протоколної угоди, яка стане робочою основою переговорів.

Медіація або посередництво не є обов'язковою умовою дипломатичних переговорів та вирішення конфліктів. Можливі ситуації, в яких учасники можуть створити спільну комісію з метою безпосереднього вирішення суперечливих питань.

Як правило, посередництво застосовується, коли конфліктуючі сторони не можуть дійти згоди. Тоді, учасники будуть звертатися до нейтральної сторони, щоб допомогти їм згладити розбіжності.

На думку S. Touval і W. Zartman (1985) посередництво характеризується трьома основними стратегіями: комунікація, формулювання та маніпулювання. Науковці пропонують наступні пояснення для кожної із них:

1) Комунікаційна стратегія полягає у розвитку контактів між сторонами, заохочення прозорості та забезпечення того, щоб посередник і сторони могли довіряти один одному.

2) Стратегія формулювання полягає у виборі місця, де мають відбуватися переговори, моніторингу порядку денного та фізичного оточення, розробці протоколів переговорів, гарантії конфіденційності, пропозиції процедур, виділення спільної точки зору, зменшення напруги, забезпечення ефективного використання часу, зосередження на чітких питаннях перед самими переговорами, допомагаючи сторонам зберегти обличчя, переконавшись, що процес орієнтований на досягнення заздалегідь визначених цілей, внесення пропозицій, а також пропонування поступок, на які сторони можуть піти.

3) Стратегія маніпуляцій використовується для того, щоб підвести сторони за стіл переговорів, змінити очікування сторін, переконати їх піти на поступки, наполягати на втратах, пов'язаних із нездатністю досягти угоди, надати та відфільтрувати інформацію, допомогти учасникам переговорів визначити врегулювання, сформулювати поступки, заохочувати гнучкість, обіцяти надати чи вилучити ресурси та пропонувати контролювати, чи дотримується угода.

Тож посередництво починається на етапі попередніх переговорів і закінчується закінченням переговорів, що завершуються успіхом (угодою) або невдачею (відсутністю угоди). Отже, посередники відіграють центральну роль в успіху дипломатичних переговорів для досягнення мирного процесу. Медіатором може бути особа, група або держава.

Різниця між посередництвом у міждержавному та внутрішньодержавному конфлікті полягає у можливості залучити у другому випадку більше посередників. У міждержавних конфліктах часто є два ключових гравця, яким вдається певним чином знайти консенсус навколо одного посередника

Zartman I. W. (2019) підкреслює межі переговорів: внутрішні конфлікти – громадянські війни – це найважчий із конфліктів для переговорів. Лише чверть-третина сучасних громадянських воєн (включаючи антиколоніальні війни) знайшли шлях до переговорів. Відповідно до твердження R. Licklider (1995), міждержавні конфлікти, швидше здатні досягнути мирного врегулювання, ніж внутрішні конфлікти. У підтвердження даної тези Н. Miall (1992) у дослідженні способів вирішення конфліктів із 1945 року виявив, що 68% внутрішніх конфліктів не вдається знайти вирішення шляхом переговорів.

Для того, щоб припинити конфлікт шляхом переговорів, має бути чітко визначено ряд моментів: особистість сторін, основні причини конфлікту, цілі дійових осіб, точки зближення та розбіжності між ними. Тоді посередник може спробувати зблизити різні сторони, щоб досягти врегулювання. Однак, підписавши угоду, сторони можуть поставити під сумнів один або кілька спірних моментів, якщо їхні очікування не виправдалися, що може стати причиною для відновлення вогню.

Вплив соціальних медіа на ведення дипломатичних переговорів.

Сучасний рівень діджиталізації усіх сфер суспільства безсумнівно віддзеркалюється і на процесах ведення дипломатичних переговорів, особливо це стосується механізму залучення соціальних медіа у переговорних процесах. Адже соціальні медіа змінюють не лише атмосферу, в якій відбуваються міжнародні переговори вони чинять значний вплив на саму суть досягнутих угод та домовленостей. Через швидкість охоплення та масовість поширення соціальних медіа учасники переговорів мають можливість зчитувати первинні сигнали на ранніх стадіях переговорів та передбачати та опрацьовувати опозиційні думки. Однак дипломатичним учасникам переговорів досі бракує інструментів, щоб задіяти в цьому виді випереджувальної стратегії, що іноді дозволяє соціальним медіа мати негативний вплив на проміжні результати переговорів або на сам їх процес.

Так, сьогодні інформаційно-технологічні платформи мають глибокий вплив майже на всі аспекти життя та кидають виклик низці ключових прерогатив національної держави. Хоча поширення соціальних медіа дозволило розширити дипломатичне охоплення, воно також змінило інформаційне середовище, в якому відбуваються дипломатичні переговори. Що більш важливо, тепер соціальні медіа можуть мати значний вплив на формування

міжнародної політики. Сам процес поширення платформ соціальних медіа та їхньої міжнародної корпоративної діяльності безпосередньо впливають на багато сфер дипломатичної роботи по всьому світу, включаючи життєво важливу роботу у сфері міжнародних переговорів. Хоча здатність соціальних медіа змінювати інформаційний ландшафт і впливати на журналістське висвітлення стала предметом все більшого обсягу досліджень, набагато менш систематичні дослідження сьогодні виконуються щодо впливу соціальних мереж у трьох вимірах дипломатичних переговорів:

- 1) за столом,
- 2) у дизайні угоди,
- 3) поза столом (Clüver, & Renedo, 2021).

Це особливо вірно для тих переговорів, які традиційно були захищені від громадськості або поклалися на окремих політичних посередників (таких як політичні партії, спілки та групи інтересів) у якості зацікавлених сторін, що звужувало коло консультацій із зацікавленими сторонами. У той же час переговори, які ведуться поза столом, із зацікавленими сторонами, які можуть мати значний вплив, можуть суттєво вплинути на форму угоди та на те, чи можна її реалізувати взагалі. Учасники переговорів, які зосереджені виключно на першому вимірі – за столом, – можуть бути у ході переговорів відсторонені від проблематики їх подальшої імплементації та інформування суспільства, зосереджуючись на діях, які є вирішальними для визначення суті, тобто досягнення зони можливої згоди та зміни балансу сил між сторонами. Вони також можуть не бути чутливими до зміни відносин між сторонами за столом і навколишнім середовищем, таким як законодавче поле, політична і державна політика чи громадська думка. У той же час соціальні медіа зважають саме на навколишнє середовище, тому вони можуть значно ускладнити процес переговорів та прийняття їх результатів. Нездатність учасників переговорів взяти до уваги навколишні обставини може змінити суть переговорів у дизайні угоди чи досягненні зони можливої згоди або навіть зробити дизайн угоди політично неспроможним (Clüver, & Renedo, 2021).

Висновки.

Дипломатичні переговори відіграють важливу роль у вирішенні питань та врегулюванні конфліктів. Усі аспекти міжнародних відносин у тій чи іншій мірі зазнають впливу переговорних процесів, та формуються на основі їх результатів. Дипломатичні переговори можуть відбуватися персонально на вищому та найвищому рівнях, із залученням переговорних груп або посередників

тощо. Дипломатичні переговори від їх організації до досягнення певних результатів та укладення кінцевих угод формують поле завдань дипломатичного корпусу. У переговорному процесі кожна із сторін має власні цілі, а загалом процес має спільні для сторін інтереси для переговорів і сфери розбіжностей. Щодо організації переговорного процесу існують два основних підходи: вирішувати проблеми по частинах і встановити структуру узгоджених принципів на самому початку. Результати дипломатичних переговорів та досягнення взаємовигідних умов у певній мірі залежить від самих учасників, їх стосунків і системи влади, поставлених завдань і мети переговорів.

Дипломатичні переговори як процес мають 3 послідовні фази активності: фаза зобов'язань (передбачає збирання достатньо великої групи держав, прихильних до майбутніх офіційних переговорів); фаза змісту (окреслення контурів майбутнього договору); фаза узгодження (переговори щодо остаточного тексту майбутнього договору). Важливу роль у зміцненні легітимності та універсалізації остаточного інструменту відіграє спосіб завершення укладення досягнутих угод.

Щодо дипломатичних переговорів для досягнення миру, то вони мають власну специфіку, породжену наявністю конфлікту та агресивного характеру сторін. Виділено три етапи встановлення мирного процесу: попередні переговори або попередній діалог (розпочинаються, коли одна або кілька сторін розглядають переговори як варіант політики та повідомляють про цей намір іншим сторонам, і тривають до досягнення визначеності щодо офіційних переговорів), посередництво (надається стороною, яка не є учасником конфлікту, яку приймають учасники через її передбачуваний нейтралітет і існуючий рівень довіри) та безпосередні переговори (збирають конфліктуючі сторони за єдиним столом, щоб з'ясувати, чи здатні вони вирішити свої розбіжності та довести конфлікт до кінця) У результаті таких переговорів досягається часткове чи повне, ідеальне чи недосконале врегулювання. Переговори також можуть закінчитися невдачею. Наведені етапи взаємопов'язані, а сам процес скерований необхідністю скористатися можливістю досягнення мирного врегулювання.

Сучасний рівень діджиталізації передбачає посилення впливу на міжнародні переговори соціальних медіа. Однак дипломатичним учасникам переговорів наразі бракує дієвих інструментів задля впровадження випереджувальних стратегій для нівелювання негативного впливу соціальних медіа на проміжні результати переговорів або на сам їх процес.

REFERENCES

- Diallo, I. B. Y. (1998). *Introduction à l'étude et à la pratique de la négociation*. Editions Pedone-Paris, Institut Henry Dunant-Genève.

- Clüver, C., & Renedo Á. (2021). Social Media Influence on Diplomatic Negotiation: Shifting the Shape of the Table. *Negotiation Journal*. Harvard Kennedy School. Retrieved from <https://www.belfercenter.org/publication/social-media-influence-diplomatic-negotiation-shifting-shape-table>
- Fisher, R., Ury, W., & Patton, B. (1991). *Getting to Yes, Negotiating an Agreement without Giving In*. Penguin Book. Retrieved from <https://vdoc.pub/documents/getting-to-yes-negotiating-agreement-without-giving-in-ndevokofuoc0>
- Horn, T. (2018). Different diplomatic tracks to disarmament. *Dans Négociations*, 2018/1(29), 21-38. Retrieved from <https://www.cairn.info/revue-negociations-2018-1-page-21.htm>
- Iklé, F. C. (1964). *How Nations Negotiate*. New York: Harper and Row. Retrieved from https://openlibrary.org/works/OL4087147W/How_nations_negotiate
- Jeong, H.-W. (2016). *International Negotiation: Process and Strategies*. Cambridge: Cambridge University Press. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/330742587_International_Negotiation_Process_and_Strategies
- Licklider, R. (1995). The Consequences of Negotiated Settlement in Civil Wars. *American Political Science Review*, 89(3), 681-690.
- Meerts, P. (2015). *Diplomatic Negotiation Essence and Evolution Clingendael*. Retrieved from https://www.clingendael.org/sites/default/files/pdfs/Diplomatic_Negotiation_Web_2015.pdf
- Miall, H. (1992). *The Peacemakers: Peaceful Settlements of Disputes since 1945*. New York.
- Rapoport, A. (1960). *Fight, Games and Debates*. Ann Harbour University of Michigan Press. Retrieved from https://archive.org/details/fightsgamesdebat0000rapo_v5i4
- Schelling, T. (1960). *The Strategy of Conflict*. Harvard University Press. Retrieved from <http://elcenia.com/iamapirate/schelling.pdf>
- Sidibé, D. (2020). Negotiating peace agreements in internal conflicts: What Perspectives? *Dans Négociations*, 2020/1(33), 41-56. Retrieved from <https://www.cairn.info/revue-negociations-2020-1-page-41.htm>
- Touval, S., & Zartman, W. (Eds.). (1985). *International Mediation in Theory and Practice*. Boulder, Westview. Retrieved from <https://www.cambridge.org/core/journals/canadian-journal-of-political-science-revue-canadienne-de-science-politique/article/abs/international-mediation-in-theory-and-practicesaadia-touval-and-i-william-zartman-eds-boulder-westview-press-1985-pp-ix-274/16F6C9ADEEBF8381D50BE068F1583269>
- Zartman, I. W. (2019). Dynamics and Constraints in Negotiating Internal Conflicts. In *Lectures on Quantum Statistics* (pp.161-172). Johns Hopkins University. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/333084336_Dynamics_and_Constraints_in_Negotiating_Internal_Conflicts
- Zartman, W. (1976). *The 50% Solution*. New York: Anchor Books. Retrieved from <https://archive.org/details/50solutionhowto00zart>

Impact of Globalization on the Sovereignty of National States

UDC: 327.39:323.2

DOI: <https://doi.org/10.15421/172459>**Shaikhet Dmytro**Ph.D., <https://orcid.org/0009-0000-1222-4990>, world20211@meta.ua*National University Zaporizhzhia Polytechnic (Zaporizhzhia, Ukraine)*

Abstract

Relevance. The speed of changes in technology, communications and the economy require the adaptation of national systems to the new realities of the global world. National governments are often limited in their ability to solve problems without international organizations that essentially facilitate processes of cooperation and coordination.

Purpose: to clarify the impact of globalization on the sovereignty of national states.

Research methodology includes comparative analysis, SWOT analysis.

The results. The positive aspects of the influence of globalization on the sovereignty of national states are manifested through economic development, international cooperation, improvement of living standards, and cultural exchange. The negative aspects of the influence of globalization on the sovereignty of national states can be identified as follows: loss of political autonomy, dependence on global markets, uneven distribution of benefits, loss of national identity. Possibilities of influence of globalization on the sovereignty of national states have the following manifestation: strengthening of global influence, development of innovations and technological progress, strengthening of the regulatory component, access to new markets.

Conclusions. Using the opportunities and minimizing the threats of globalization requires an active and balanced policy on the part of national states, which takes into account global trends and national interests.

The concept of globalization is defined as a multidimensional process of integration of economic, political, social and cultural systems at the global level, which leads to growing interdependence and interconnection between countries and peoples. This process affects the sovereignty of nation states, contributes to the creation of international institutions and new forms of global governance, changes ideas, norms and identities, and can both entrench and change historical inequalities.

Keywords: globalization, sovereignty, national state, international relations, political autonomy, economic integration, transnational corporations

Вплив глобалізації на суверенітет національних держав

Шайхет Дмитро*Національний університет “Запорізька політехніка” (Запоріжжя, Україна)*

Анотація

Актуальність. Швидкість змін у технологіях, комунікаціях і економіці вимагає адаптації національних систем до нових реалій глобального світу. Національні уряди часто виявляються обмеженими у своїх можливостях вирішувати проблеми без міжнародних організацій, які по суті фасилітують процеси співробітництва та координації.

Мета: з'ясування впливу глобалізації на суверенітет національних держав.

Методологія дослідження включає порівняльний аналіз, SWOT-аналіз.

Результати. Позитивні сторони впливу глобалізації на суверенітет національних держав проявляються через економічний розвиток, міжнародне співробітництво, підвищення стандартів життя, культурний обмін. Негативні сторони впливу глобалізації на суверенітет національних держав можна позначити наступним чином: втрата політичної автономії, залежність від глобальних ринків, нерівномірний розподіл благ, втрата національної ідентичності. Можливості впливу глобалізації на суверенітет національних держав мають наступний прояв: посилення глобального впливу, розвиток інновацій та технологічного прогресу, підсилення регуляторної складової, доступ до нових ринків.

Висновки. Використання можливостей і мінімізація загроз глобалізації вимагає активної та зваженої політики з боку національних держав, яка враховує глобальні тенденції та національні інтереси.

Надано визначення поняття глобалізація як багатовимірний процесу інтеграції економічних, політичних, соціальних і культурних систем на глобальному рівні, що призводить до зростаючої взаємозалежності та взаємозв'язку між країнами і народами. Цей процес впливає на суверенітет національних держав, сприяє створенню міжнародних інституцій та нових форм глобального управління, змінює ідеї, норми та ідентичності, а також може як закріплювати, так і змінювати історичні нерівності.

Ключові слова: глобалізація, суверенітет, національна держава, міжнародні відносини, політична автономія, економічна інтеграція, транснаціональні корпорації

Стаття надійшла / Article arrived: 14.05.2023

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2024

Вступ.

За останні десятиліття глобалізація значно збільшила економічну, політичну та соціокультурну взаємозалежність між країнами. Економічні процеси, такі як міжнародна торгівля, фінансові інвестиції, стали більш інтегрованими та складними. Це створює ситуації, коли рішення на рівні національних держав можуть мати вплив на інші країни, а також національний суверенітет, що в свою чергу може формувати необхідність враховувати міжнародні інтереси та норми. Це в свою чергу призводить до зростання кількості міжнародних організацій, які регулюють міжнародні відносини. Наприклад, Європейський союз або Світова торгова організація мають значний вплив на законодавчі процеси країн-членів, що в свою чергу призводить до ситуацій, коли національні рішення обмежуються або модифікуються під дією міжнародних зобов'язань.

Сучасна глобалізація також створює нові транснаціональні проблеми, які перетинають національні кордони і потребують спільних міжнародних відповідей. Наприклад, кліматичні зміни, кібербезпека, міжнародний тероризм та міграційні потоки вимагають спільних стратегій і координації дій між різними країнами. Відповідно це впливає на суверенітет національних держав, на їх можливість незалежно приймати рішення по тим чи іншим питанням. Глобалізація також ставить під сумнів традиційні моделі національного управління та регулювання. Швидкість змін у технологіях, комунікаціях і економіці вимагає адаптації національних систем до нових реалій глобального світу. Національні уряди часто виявляються обмеженими у своїх можливостях вирішувати проблеми без міжнародних організацій, які по суті фасилітують процеси співробітництва та координації. Відтак **мета статті** полягає у з'ясуванні впливу глобалізації на суверенітет національних держав.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Дослідженням впливу глобалізації на суверенітет національних держав у своїх працях аналізували: М. Сааїда (Saaida, 2023), К. Фольк (Volk, 2022), Х. Гу (Gu, 2023), Х. Лі та С. Ян (Li, & Yang 2021), Пен Бо (Peng, 2022) та інші.

М. Сааїда розглядає аргументи прихильників і противників глобалізації, оцінює їх позиція. Науковець аналізує роль технологічних змін, міграції, міжнародних інституцій і глобального управління у впливі на здатність національної держави до самоврядування (Saaida, 2023).

К. Фольк стверджує, що розмежування поточної дискусії про суверенітет в умовах глобалізації та способу її розгляду є проблематичним. На думку науковця, хоча різне розуміння суверенітету відрізняються за змістом, але відтворюють ту саму концептуальну структуру: жорстке бінарне розмежування на внутрішнє/зовнішнє, національне/

глобальне, теорію контейнера простору, потребу в пошуку вищої влади (політичний, етичний, правовий) скептицизм та ідею однорідності суверенного суб'єкта (держава, закон). Автор наголошує на тому, що в цьому процесі втрачаються важливі емпіричні знання про рушійні сили глобалізації та економічну матеріальність глобальних владних відносин, а також приймаються рішення, які є сумнівними в нормативному сенсі, з точки зору авторизації акторів з одного боку та делегітимації та виключення акторів з іншого боку (Volk, 2022).

Х. Гу наголошує на тому, що незважаючи на величезну кількість даних і складну обчислювальну потужність, Big Tech еволюціонували в нові суверенні державні органи з використанням даних, які уряди повинні прийняти в епоху даних. Інтелектуальний аналіз даних і застосування визначають справжню цінність даних; у цьому відношенні Big Tech важко замінити. Так звана «Четверта промислова революція» змінює новий глобальний порядок, і її основою є великі технологічні компанії. Вони не тільки висловлюють свої занепокоєння та поширюють свої цінності та ідеології, але також роблять помітною свою присутність у міжнародних справах, оскільки Big Tech, здається, перетворюється на новий тип Левіафана. Маючи доступ до значних обсягів даних, зростання Big Tech ставить під сумнів ексклюзивність і перевагу суверенітету, припускаючи позицію де-факто суверена над даними. Науковець стверджує, що великі технологічні фірми завдяки своїм технічним перевагам не лише деконструювали традиційну концепцію суверенітету, а й сформували складні симбіотичні відносини (Gu, 2023).

Х. Лі та С. Ян наголошують на мережевій архітектурі для реалізації суверенної рівності всіх країн у кіберпросторі. На основі високопродуктивного блокчейна, автори описують нову архітектуру мережі, призначену для реалізації спільного управління на технічному рівні. При цьому реалізується «чотири принципи» кіберпростору, прийняті більшістю націй і людей: повага кіберсуверенітету; збереження миру та захисту; сприяння відкритості та співпраці; і створення належного порядку для забезпечення безпеки мережевої системи (Li, & Yang 2021).

Б. Пен стверджує, що розвиток цифрових технологій, представлених штучним інтелектом, технологією блокчейн, хмарними обчисленнями, великими даними, периферійними обчисленнями та 5G, не тільки веде до нового витка економічної та промислової трансформації, але й змінює суспільство та фундаментально трансформує державне управління. Цифрова компетенція, платформи, уряд мають бути удосконалені як частина цифрового лідерства (Peng, 2022).

Результати дослідження.

Спершу слід зробити операціоналізацію основних понять: глобалізація, суверенітет,

національні держави та описати основні концепції в політологічному дискурсі.

К. Омей стверджує, що глобалізація значно послаблює національні держави, зменшуючи їхню роль у регулюванні економічних процесів. Він аргументує це тим фактом, що світові економічні інтереси переважають над національними інтересами (Ohmae, 1996).

На відміну від К. Омей Кеннет Уолтц вважають, що, незважаючи на процеси глобалізації, національні держави залишаються основними акторами міжнародної політики. Вони підкреслюють важливість військової та економічної могутності держав і стверджують, що глобалізація не змінює основну структуру міжнародної системи (Shubham, 2022).

Р. Кеохейн та Дж. Най приходять до висновку, що глобалізація сприяє створенню та розвитку міжнародних інституцій, які допомагають державам співпрацювати і вирішувати спільні проблеми. Науковці досліджують, як міжнародні організації можуть сприяти збереженню миру та стабільності (Keohane, 2006).

А. Вендт стверджує, що глобалізація змінює не лише структури влади, але й ідеї, ідентичності та норми, які формують міжнародні відносини. Тобто глобалізація впливає на те, як держави та інші актори сприймають свою роль у міжнародній системі (Zauzah, 2023).

Д. Хелд та Ентоні МакГрю (Held, & McGrew, 2007) досліджують, яким чином глобалізація сприяє створенню нових форм управління, що включають не лише національні держави, але й міжнародні організації та транснаціональні корпорації і як ці нові форми впливають на суверенітет та демократичну легітимність.

Отже, політологічні теорії глобалізації надають різноманітні змістовні аспекти для розуміння впливу глобалізації на політичні системи. Вони допомагають аналізувати зміни в ролі національних держав, взаємодію між міжнародними інституціями та виникнення нових форм глобального управління. Кожна з теорій підкреслює різні аспекти та наслідки глобалізації, що дозволяє отримати всебічне розуміння цього складного явища.

Проаналізувавши основні теорії глобалізації можна надати узагальнене визначення цьому поняттю. Глобалізація – це багатовимірний процес інтеграції економічних, політичних, соціальних і культурних систем на глобальному рівні, що призводить до зростаючої взаємозалежності та взаємозв'язку між країнами і народами. Цей процес впливає на суверенітет національних держав, сприяє створенню міжнародних інституцій та нових форм глобального управління, змінює ідеї, норми та ідентичності, а також може як закріплювати, так і змінювати історичні нерівності.

Політологічні теорії суверенітету досліджують різні аспекти та еволюцію концепції суверенітету в контексті державної влади, міжнародних відносин та глобалізації.

Т. Гоббс (Goff, 2022) підкреслює, що суверенітет є абсолютною, неподільною і вищою владою в державі. Він визначається як необмежена влада суверена (монарха або держави) над своїми підданими та територією. Суверенітет – це верховна влада держави, яка не залежить від жодної іншої влади, як внутрішньої, так і зовнішньої. Г. Гроцій та колеги (Grotius, Butler, & Campbell, 2017) суверенітет визначають як право держави на незалежність та невтручання у внутрішні справи з боку інших держави. Ж.-Ж. Руссо (Rousseau, 2006) стверджує, що суверенітет належить народу, а не монарху чи правлячій еліті. Державна влада є легітимною лише тоді, коли вона здійснюється з волі народу. Тобто суверенітет – це верховна влада, яка належить народу і реалізується через його участь у політичному житті та управлінні державою.

Б. Констан і колеги (Constant, Hofmann, & Capaldi, 2004) акцентують увагу на тому, що суверенітет визначається конституцією і законами держави. Державна влада при цьому має бути обмежена правовими нормами та принципами. Тому суверенітет – це верховна влада держави, яка здійснюється відповідно до конституції та законів, що забезпечують права і свободи громадян

С. Краснер розглядає суверенітет як складний набір відносин між державами та іншими міжнародними акторами. Він є відносним і залежить від контексту міжнародних відносин (Krasner, 1999).

Р. Кеохейн (Keohane, 2006) розвивають ідею про те, що суверенітет держави може бути частково делегований міжнародним організаціям чи інституціям для досягнення спільних цілей або управління глобальними проблемами. Д. Хелд, Е. МакГрю (Held, & McGrew, 2007) доходять до висновку, що глобалізація призводить до трансформації традиційного суверенітету, при цьому виникають нові форми глобального управління, де влада розподілена між різними рівнями (місцевим, національним, міжнародним). Автори наголошують на тому, що суверенітет – це гнучка концепція, що відображає зростаючу взаємозалежність держав і їх участь у глобальних інститутах управління.

Маючи результати порівняльного аналізу можливим є сформулювати наступне визначення поняття суверенітет – це багатогранна концепція, що поєднує верховну і незалежну владу держави над своїми внутрішніми справами та територією, право на невтручання з боку інших держав і міжнародних акторів, а також здатність делегувати частину своїх повноважень міжнародним інституціям для ефективного вирішення глобальних питань. Суверенітет належить народу і реалізується через

конституційні та правові механізми, відображаючи еволюційний характер взаємозалежності держав у сучасному світі.

Розуміння політологічного змісту поняття національна держава достатньо багатовимірне. А саме, ліберальні теорії підкреслюють важливість індивідуальних прав і свобод, обмеженої влади держави, правової держави та роль міжнародних інституцій у забезпеченні мирного співіснування. Національна держава є важливим актором у міжнародній системі, вона має суверенітет і відповідальність за добробут своїх громадян, збереження порядку та захист прав і свобод. В цьому зв'язку набули розвитку концепції індивідуальних прав і свобод, обмеженої влади держави, ролі правової держави та необхідності міжнародних інституцій для забезпечення мирного співіснування (Mill, 2022; Kant, 2022).

Реалістичні теорії акцентують увагу на владі, суверенітеті та безпеці держав у контексті анахронізму міжнародного співтовариства. Реалістичні теорії акцентують увагу на владі, суверенітеті та безпеці держав у міжнародній системі, а також на важливості стратегічних інтересів і балансу сил. Держава для представників цієї теорії є основною одиницею міжнародного порядку, яка має суверенітет і контроль над своїми територією і ресурсами (Morgenthau, 2005).

Конструктивізм досліджує, як ідентичність і соціальні конструкції впливають на взаємодію між державами. Теорія конструктивізму аналізує, як ідентичність і соціальні конструкції впливають на взаємодію між державами і формування міжнародних структур. Держава формується, на думку ідеологів цієї теорії, через взаємодію та спільні конструкції, які впливають на її зовнішній вигляд і політичні орієнтації (Katzenstein, 1996).

Неомарксистські теорії розглядають державу як інструмент влади та контролю економічних інтересів еліти. Неомарксистські теорії підкреслюють роль держави як інструменту влади та контролю економічних інтересів еліти, а також її взаємодію з міжнародною системою. Національна держава функціонує, на думку авторів цієї теорії, в інтересах капіталістичної економічної системи, забезпечуючи підтримку капіталу та підтримку економічного порядку (Zucchetti, & Cimino, 2021).

Отже, національна держава – це політико-географічна одиниця, яка характеризується наявністю визначених кордонів, суверенітетом, централізованим урядом і населенням, що має спільну національну ідентичність.

Кожна з цих політологічних теорій пропонує унікальний погляд на роль і значення національних держав у міжнародних відносинах. Вони відображають різні аспекти влади, безпеки, ідентичності та взаємодії у світовій політиці. Розуміння цих теорій

допомагає аналізувати та розглядати сучасні виклики і можливості національних держав у глобалізованому світі.

Для визначення впливу глобалізації на суверенітет національних держав доцільно застосувати SWOT-аналіз.

Сильні сторони впливу глобалізації на суверенітет національних держав проявляються через економічний розвиток, міжнародне співробітництво, підвищення стандартів життя, культурний обмін. Глобалізація сприяє економічному зростанню через розширення ринків, залучення іноземних інвестицій та розвиток нових технологій. Поглиблення міжнародного співробітництва сприяє вирішенню глобальних проблем, таких як зміна клімату, тероризм та епідемії. Глобалізація сприяє поширенню найновіших технологій та інновацій, що може покращити якість життя населення. Міжнародний культурний обмін збагачує національну культуру, сприяє розвитку толерантності та взаєморозуміння між народами.

Слабкі сторони впливу глобалізації на суверенітет національних держав можна позначити наступним чином: втрата політичної автономії, залежність від глобальних ринків, нерівномірний розподіл благ, втрата національної ідентичності. Передача частини суверенних повноважень міжнародним організаціям та регуляторним структурам обмежує можливість держав самостійно приймати рішення. Економічна залежність від глобальних ринків може робити країни вразливими до світових економічних криз. Глобалізація може збільшувати нерівність між країнами та всередині між прошарками населення, залишаючи деякі регіони та соціальні групи на узбіччі розвитку. Поширення глобальних культурних норм може призводити до втрати традиційних цінностей та культурної ідентичності.

Можливості впливу глобалізації на суверенітет національних держав мають наступний прояв: посилення глобального впливу, розвиток інновацій та технологічного прогресу, підсилення регуляторної складової, доступ до нових ринків. Держави можуть використати глобалізацію для посилення свого впливу на міжнародній арені через активну участь у міжнародних організаціях та міждержавних союзах. Співпраця з іншими країнами сприяє обміну знаннями та технологіями, що може стимулювати інноваційний розвиток. Інтеграція з глобальними ринками та дотримання міжнародних стандартів може сприяти покращенню національного законодавства та регулювання. Глобалізація відкриває можливості для експорту товарів та послуг, що може стимулювати економічне зростання.

Загрози впливу глобалізації на суверенітет національних держав можуть проявлятися через економічні кризи, соціальну нестабільність, екологічні виклики, втрату суверенітету. Глобалізація

збільшує взаємозалежність економік, що робить держави вразливими до глобальних економічних криз, нерівномірний розподіл благ від глобалізації може призводити до соціальної напруженості та політичної нестабільності, глобалізація сприяє інтенсивному використанню природних ресурсів, що може призводити до екологічних проблем, таких як зміна клімату та вичерпання ресурсів, підвищений вплив транснаціональних корпорацій та міжнародних організацій може призводити до обмеження політичної незалежності національних урядів.

Висновки.

Глобалізація має бінарний вплив на суверенітет національних держав. З одного боку, вона сприяє економічному розвитку, міжнародному співробітництву та культурному обміну. З іншого боку, глобалізація обмежує політичну автономію держав, збільшує їх залежність від глобальних ринків та може призводити до соціальної нестабільності та екологічних проблем.

Глобалізація – це багатовимірний процес інтеграції економічних, політичних, соціальних і культурних систем на глобальному рівні, що призводить до зростаючої взаємозалежності та взаємозв'язку між країнами і народами. Цей процес впливає на суверенітет національних держав, сприяє створенню міжнародних інституцій та нових форм глобального управління, змінює ідеї, норми та

ідентичності, а також може як закріплювати, так і змінювати історичні нерівності.

Маючи результати порівняльного аналізу теорій суверенітету можливим є сформулювати наступне визначення поняття суверенітет – це багатогранна концепція, що поєднує верховну і незалежну владу держави над своїми внутрішніми справами та територією, право на невтручання з боку інших держав і міжнародних акторів, а також здатність делегувати частину своїх повноважень міжнародним інституціям для ефективного вирішення глобальних питань. Суверенітет належить народу і реалізується через конституційні та правові механізми, відображаючи еволюційний характер взаємозалежності держав у сучасному світі.

Національна держава – це політико-географічна одиниця, яка характеризується наявністю визначених кордонів, суверенітетом, централізованим урядом і населенням, що має спільну національну ідентичність.

Для успішної адаптації до глобалізаційних процесів державам необхідно збалансувати вигоди та ризики. Вони мають використовувати можливості для економічного зростання та інновацій, при цьому мінімізуючи загрози, пов'язані з втратою суверенітету та соціальними викликами. Це вимагає активної участі в міжнародних структурах, вираженої регуляторної політики та підтримки національної ідентичності.

REFERENCES

- Constant, B., Hofmann, E., & Capaldi, N. (2004). *Principles of Politics Applicable to All Governments*. Liberty Fund Inc.
- Goff, G. C. (2022). Transforming Le ansforming Leviathan: Job, Hobbes, and Philosophical Progression. *Journal of Religion & Film*, 26, 1-38
- Grotius, H. E., Butler, W., & Campbell A.C. (2017). *The Rights of War and Peace: Including the Law of Nature and of Nature and of Nations*. The Lawbook Exchange, Ltd.
- Gu, H. (2023, April 25). Data, Big Tech, and the New Concept of Sovereignty. *Journal of Chinese Political Science*, April, 1-22
- Held, D., & McGrew, A. G. (2007). *Globalization / Anti-Globalization: Beyond the Great Divide*. Polity.
- Kant, I. (2022). *Perpetual Peace A Philosophical Essay*. Otbebookpublishing.
- Katzenstein, P. J. (Ed.). (1996). *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*. Columbia University Press.
- Keohane, R. O. (2006). *After Hegemony – Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton University Press.
- Krasner, S. D. (1999). *Sovereignty – Organized Hypocrisy*. Princeton University Press.
- Li, H., & Yang, X. (2021). *Co-governed Sovereignty Network*. Singapore: Springer.
- Mill, J. (2022). *Stuart On Liberty*. Repro Books Limited.
- Morgenthau, H. J. (2005). *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*. McGraw-Hill Education.
- Ohmae, K. (1996). *The End of the Nation-State*. Touchstone.
- Peng, B. (2022). Digital leadership: State governance in the era of digital technology. *Cultures of Science*, 5(4), 210-225.
- Rousseau, J.-J. (2006). *The Social Contract, a Discourse on the Origin of Inequality, and a Discourse on Political Economy*. Publisher "Digireads.com".
- Saaida, M. (2023). The Controversial Relation between Globalization and National Sovereignty. *European Journal of Science, Innovation and Technology*, 3(5), 94-109.
- Shubham, S. (2022). Kenneth Waltz's Epistemology and Ontology of International Politics. *Social Scientist*, 50, 53-70
- Volk, C. (2022). The Problem of Sovereignty in Globalized Times Law. *Culture and the Humanities*, 18, 716-738.
- Zauzah, N. Z. (2023). Analyzing Alexander Wendt's statements regarding "anarchy is what the state makes IT". *SIYAR Journal*, 4(1), 45-58.
- Zucchetti, E., & Cimino, A. M. (2021). *Antonio Gramsci and the ancient world (Routledge monographs in classical studies)*. London and New York: Routledge.

Unlocking Potential of the Metacognitive Management Approach in Border Studies

UDC: 327.51+327.56

DOI: <https://doi.org/10.15421/172460>**Dorokhina Olga¹**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-8216-4492>, olga.dorokhina.geo@gmail.com**Rusetsky Alexander²**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-2646-1625>, alex_scirs@yahoo.com¹*Caucasus International University (Tbilisi, Georgia)*²*Caucasus Laboratory of Geopolitical Modeling, Caucasus International University (Tbilisi, Georgia)*

Abstract

The research employs the meta-cognitive management approach towards border studies and applies it to the current state of border research. The meta-cognitive management was developed at the Caucasus Laboratory of Geopolitical Modelling at Caucasus International University, and it involves a comprehensive interdisciplinary analysis, identifying and understanding the cognitive factors contributing to the complexity of borders, and effectively leveraging previously untapped material and intangible resources. Special emphasis is made on exploring the psychological dimension of borders and the development of cognitive approaches, which form the basis for the metacognitive management process. The significance of psychological aspects in border studies is emphasized, highlighting the importance of factors such as perceptions, identity, memory, fear, and practices of othering in shaping border dynamics.

The article discusses cognitive approaches to the study of boundaries, stressing that borders as constructs (political, social, cultural, etc.) are too complex to be properly analyzed and understood from the perspective of a single discipline. While border studies are recognized as interdisciplinary, the psychological aspects remain insufficiently integrated into these studies. Understanding these psychological aspects provides valuable insights into the motivations behind border-related behaviors, practices, policies, and conflicts.

A significant component of this study is the relationship between borders, conflicts, and peace processes. Territorial disputes, ethnic divisions, and resource competition frequently result in border conflicts, while borders can also serve as focal points for cross-border cooperation and peacebuilding initiatives. The article demonstrates the trend of viewing borders not just as barriers and restrictions, but increasingly as resources and corridors of opportunities for people living in border regions and engaging in cross-border activities and mobility.

Keywords: border studies, meta-cognitive management, conflicts, cognitive distortions, resources for peacebuilding

Розкриття потенціалу метакогнітивного підходу до управління в прикордонних дослідженнях

Дорохіна Ольга¹, Русецький Олександр²¹*Кавказький міжнародний університет (Тбілісі, Грузія)*²*Кавказька лабораторія геополітичного моделювання, Кавказький міжнародний університет (Тбілісі, Грузія)*

Анотація

У дослідженні використовується метакогнітивний підхід управління до вивчення кордонів і застосовується до сучасного стану дослідження кордонів. Метакогнітивне управління було розроблено в Кавказькій лабораторії геополітичного моделювання Кавказького міжнародного університету і включає всебічний міждисциплінарний аналіз, виявлення та розуміння когнітивних факторів, що сприяють складності кордонів, а також ефективне використання раніше невикористаних матеріальних і нематеріальних ресурсів. Особлива увага приділяється вивченню психологічного виміру кордонів та розвитку когнітивних підходів, які складають основу процесу метакогнітивного управління. Наголошується на важливості психологічних аспектів у дослідженнях кордонів, підкреслюється важливість таких факторів, як сприйняття, ідентичність, пам'ять, страх та практики іншування, у формуванні динаміки кордонів.

У статті розглядаються когнітивні підходи до вивчення кордонів, наголошується, що кордони як конструкти (політичні, соціальні, культурні тощо) є надто складними, щоб їх можна було належним чином проаналізувати та зрозуміти з точки зору окремої дисципліни. У той час як прикордонні дослідження визнаються міждисциплінарними, психологічні аспекти залишаються недостатньо інтегрованими в ці дослідження. Розуміння цих психологічних аспектів дає цінну інформацію про мотивацію поведінки, практики, політики та конфліктів, пов'язані з кордонами.

Важливою складовою цього дослідження є взаємозв'язок між кордонами, конфліктами та мирними процесами. Територіальні суперечки, етнічні розбіжності та конкуренція за ресурси часто призводять до прикордонних конфліктів, тоді як кордони також можуть слугувати координаційними центрами для транскордонного співробітництва та ініціатив з розбудови миру. Стаття демонструє тенденцію розглядання кордонів не лише як бар'єрів та обмежень, а дедалі частіше як ресурсів та коридорів можливостей для людей, які проживають у прикордонних регіонах та займаються транскордонною діяльністю та мобільністю.

Ключові слова: прикордонні дослідження, метакогнітивний менеджмент, конфлікти, когнітивні спотворення, ресурси для розбудови миру

Acknowledgment.

The article was prepared within the framework of the project "Metacognitive theory of political crisis management and the Laswell-Flavel metacognitive scientific monitoring system of political behaviors" supported within the 2022 Fundamental and Small Grants 2022 Competition of Caucasus International University (CIU).

Стаття надійшла / Article arrived: 19.05.2024

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2024

Introduction.

In 2017-2023, the Caucasus Laboratory of Geopolitical Modeling at Caucasus International University conducted the research "A Model of Metacognitive Management of the Political Crisis in Abkhazia". The research was devoted to the problems of chronically unresolved political conflicts and the analysis of unused opportunities for peaceful transformation. Against the background of the collapse of existing systems of international security, deterrence, and delay in building new ones, on the one hand, there is a rapid development of technologies for waging modern wars and initiating managed crises, and on the other hand, the dominance of outdated peaceful technologies.

The absence of independent and authoritative international organizations for monitoring, diagnosis, assessment, mediation, and management (or ineffective actions of the existing ones) has created additional dangers of uncontrolled escalation of crises and their transition to an unmanageable stage. The use of nuclear and other weapons of mass destruction is back on the agenda. A particular problem is the lack of interdisciplinary scientific assessment of conflicts. Conflicts settlement processes lack intellectual and political patronage.

According to the concept of metacognitive monitoring by John Flavell, one of the founders of the theory of cognitive research, the crisis of the political governance system, among other things, is caused by the actual lack of metacognitive monitoring and evaluation. According to Flavell, the absence of a mechanism for scientific monitoring and evaluation of metacognitive management of political processes leads to repetition of mistakes and chronic systemic crisis (Flavell, 1979).

As an alternative to existing reductionist methods of conflict management, the research presented a metacognitive approach to crisis management based on:

- understanding and identifying the cognitive causes of its intractability;
- active involvement of scientists and deep interdisciplinary study of the problem;
- consideration and effective use of material and non-material resources that have not been used so far.

One of the fundamental resources is the knowledge capital generated and accumulated within different scientific disciplines.

The meta-cognitive management approach is based on a deep interdisciplinary study of the problem, understanding, and identifying the cognitive reasons for its intractability, as well as taking into account and effectively utilizing tangible and intangible resources that have not been used so far. This approach also assumes a holistic view of the problem, taking into account interdisciplinary (scientific and non-scientific) approaches to explore the same object. The legitimacy of the meta-cognitive monitoring system is associated with an interdisciplinary approach that takes into account the activities of an extended working group of representatives

from different scientific fields, as well as the participation of experts from non-scientific fields (Rusetsky, 2023).

Taking into account the fact that borders/border regions are, on the one hand, the subject of chronic conflicts and, on the other hand, the most important element of the security system, it seems possible to analyze new resources for an effective border management policy.

The purpose of this article is to conduct a comprehensive assessment of border studies resources, using an innovative metacognitive problem management framework. The article focuses on the psychological dimension of border studies and the degree of development of cognitive approaches, which are the basis for further metacognitive management process. Through the evaluation, we intend to establish to what extent the development of border studies at the present stage, and consequently the accumulated knowledge capital, is embedded in the system of border management and administration.

Research results.

Border studies as a scientific direction.

In scientific developments, to designate the science of/about borders, the concepts of Border (Boundary) Studies, the most common name, and Limology (from Greek *limes*, border), found in Kolossov and Nail (more applicable in the Russian-speaking space), are actively used. Both titles represent an interdisciplinary field that studies historical aspects of border studies, border territories, border institutions, classification and functions of borders/border territories, mechanisms of border interactions (Kolossov, 2005; Neil, 2016).

In the academic world, the name of border science favors "Border (Boundary) Studies", and it is not located within the study of any one discipline but is presented as a separate interdisciplinary scientific field.

Academically, limology is a more universal term. However, based on the analysis of scientific work, it is obvious that, as a rule, limology is considered as a section of political geography. Scholars distinguish the following areas – geographical limology, political limology, historical limology, geo-economic limology, and linguistic limology. The lack of a holistic understanding of limology has influenced the fact that the term has not been developed and applied internationally. This has also been contributed to by the fact that the English language has a consonant term "limnology", which is a branch of hydrology that studies the physical, chemical, and biological aspects of lakes and other freshwater bodies.

To date, border researchers are trying to generalize the accumulated empirical material and disparate theoretical developments (Nemeth, Nemeth, & Kaisto, 2013). The issue of forming a unified theory of border studies is still open, as border researchers have not yet developed a unified position in this regard. Newman says that "it is impossible to construct a unified theory of borders" (Newman, 2006). Paasi wonders whether it should be a theory of borders or a theory of bounding

and the practice of border formation as a specific form of practices, symbols, and institutions” (Paasi, 2011). Brunet-Jailly, on the other hand, offers his vision of “border theory” by identifying four main analytical focuses from the border scholarship literature: 1) market forces and trade flows, 2) the political activity of multi-level governments in adjacent territories, 3) the political influence of border communities, and 4) the specificity of the culture of border communities (Brunet-Jailly, 2005).

Neil’s “Border Theory” provides a theoretical framework for the structure and functioning of borders through the lens of multiple domains of social life. Neil focuses on “critical limology,” defining it as a theory of the actual conditions of production of social boundaries. Neil emphasizes that border theory should be studied through the history of borders. This approach, in his view, provides an opportunity to conceptualize the historical conditions under which different types of borders were formed. He notes that in order to adequately understand modern borders, it is necessary to understand the emergence and coexistence of all types (regimes) of borders and the historical conditions of their emergence (Neil, 2016).

The key English-language terms in academic papers are boundary, frontier, and border. The difficulty lies in the fact that they are usually translated into other languages as one word “border”. However, in the English-language interpretation, each of them has its own connotation. Let us consider what is the difference between these concepts, which are very often perceived as synonyms.

Newman and Paasi note that initially “boundary” and “border” were considered simply as a line separating territory (Newman, & Paasi, 1998). Analyzing scientific publications, the following distinctive characteristics can be distinguished. Boundary denotes a sign restrictor, a physical separation in space, a boundary between two or more objects, which can be both material and abstract. According to Panarina, “boundary” can take any form, not necessarily physical (Panarina, 2015).

“Border” represents an international boundary, in some works denotes “state border”, and is presented as an area that includes the boundary line itself and the space adjacent to it (which is often called borderland). Border researchers have noted a certain transformation and shift in the focus of research from the border (in its linear sense) to border practices. The following problematic aspects of considering the border as a line are noted. First of all, the representation of borders as “undeniable entities”, a stable and fixed reality, does not allow us to see the sum vector resulting from social, cultural and political processes that lead to the emergence of borders. We can observe borders everywhere, not just in a particular geographical space.

Border researchers agree on the following fundamental issues:

- Borders are complex dynamic processes with multiple dimensions, changing structure, shaped by and involving different actors (Scott, 2020).

- Borders cannot be considered in the abstract, isolated from a specific context that connects both their symbolic and identity-forming meaning, as well as their institutional and legal significance.

- A reductionist approach to the study of borders is not productive. Borders require research that connects multiple elements that explain their meaning and processes (Scott, 2020).

The psychological component of border studies.

The study of psychological aspects of border processes has great potential for future research. Psychologists study the impact of the border on the psychological state and mental health of individuals and groups, intergroup relations, psychological motivations for border activities (trade, smuggling), mobility, and border policy making (Olapegba, & Idemudia, 2012; Dhungana, et al., 2019). Of particular interest is the issue of perception of boundaries by members of communities that are delimited by these boundaries.

Bertram Brown, as early as 1983 noted the importance of a psychological view of boundaries, as he believes it can provide a new perspective on understanding the relationship between social policy and mental health. The concepts of global minima can help us to better understand our world personally, domestically, and internationally (Brown, 1983).

Marsico and Varzi in “Psychological and social boundaries: Regulating relationships” point out that “psychology in general can be seen as the science of human boundary constructs, studying the dynamic relationships that exist between people and what surrounds them” (Marsico, & Varzi, 2016). Marsico also applied the concept of threshold spaces - boundaries to the study of education, which represents “the outer boundary of human development, but it is the only boundary that is never crossed once and for all... At each step we move toward a new, higher level of education, the horizon shifts as well. The process of moving forward in life, with its constant crossing of boundaries, defines the arena within which all human development takes place.” (Marsico, 2015).

Volkan, in his book on immigrants and refugees, discusses themes such as trauma, perennial mourning, prejudice, and border psychology, points out the importance of maintaining effective psychological boundaries because they contain shared prejudices and help protect the identity of the larger group. He explains that large group psychological boundaries are likely to be overwhelmed by emotional attitudes when physical boundaries are no longer effective (Volkan, 2017).

Journalist Jessica Wapner draws attention to the negative psychological impact of people living near walls made of concrete, barbed wire, and other types of fences along borders and lines of separation. In her book “Wall disease”, she refers to the German psychologist Dietfried Müller-Hegemann, who in the early 1970s documented this problem of the psychological danger of living by

a wall and argued that this condition required his own diagnosis as a mental illness, which became known as Mauerkrankheit (wall disease) (Wapner, 2020). Naturally, the restriction of freedom of movement and action is a constant stressor. People living in areas of separation constantly experience this factor, especially if they are "fresh walls", behind which there are objects vital to them. These may be: relatives (the problem of families divided by war); cemeteries; sacred ritual sites; houses they have recently lived in; land that was cultivated before the conflict began. All of these objects thus constitute an occasion for feelings of deprivation, i.e. access to vital objects. In this way, feelings of nostalgia are formed, which under certain conditions can be transformed into an attitude of revenge that aims to destroy the "wall".

Wapner also points out that, relatively recently, psychologists have begun to study "the connections between the brain, our emotions, and the many other dynamics at work in our experience with boundary walls" (Wapner, 2020). The discovery of a spatial map of the brain by Nobel Laureates, neuroscientists May-Britt Moser and Edward Moser, suggests that "The brain of a person living near a boundary wall contains cells that are activated every time the wall comes into view. If a person grew up in the shadow of the wall-structure, it has always been part of their cognitive map. If the structure was added to the environment later, the person's map has adapted to include it. If the border wall is in your midst, then it is also on your cognitive map" (Wapner, 2020).

Cognitive approaches to the study of borders.

Researchers from different fields of social sciences and humanities engaged in the issue of border studies point out that the field has nowadays become interdisciplinary (van Houtum, 1998; 2005). Geographers, historians, economists, ethnologists, lawyers, political scientists, anthropologists, sociologists (and the list goes on) develop approaches, methodologies, classifications based on the sphere of interest of a particular discipline (Brunet-Jailly, 2005).

Within these disciplines, subdisciplines and sub-directions that try to analyze the cognitive dimension have come to occupy a special place. Let us give some examples. In geography, in the last three decades, a special place has been occupied by "Behavioral and Cognitive Geography", which aims to study the psychology of space, place and environment and tries to "describe and explain human activity and interaction in space and place" (Montello, 2018). James Scott, applying the methods of behavioral and cognitive geography draws attention to the psychological nature of borders, which are the product of complex social cognition and social communication of ideas about distinctive places (Scott, 2020).

Dunér and Ahlberger, define cognitive history as a symbiosis of methods and tools of historical research and theories of cognitive science to explain and understand human behavior, communication, and thinking in history

(Dunér, & Ahlberger, 2019). Cognitive sociology, a science, studies the relationship between cultural processes, individual consciousness, and social actions (Kaidesoja, Hyyryläinen, & Puustinen, 2022). Another example of the application of the cognitive dimension is cognitive linguistics. This field, which has been developing over the past few decades, addresses "the linguistic structuring of basic conceptual categories such as space and time, scenes and events, entities and processes, motion and location, force and causality" (Talmy, 2006).

This list can be developed further, as such directions as cognitive anthropology, cognitive economics, political cognitive science are intensively developing. There are numerous works investigating imaginary borders or spaces, perception of borders, emotional experiences (Aphijanyatham, 2009; Varro, 2014; Smith, 2020; Adotey, 2020, Kim, 2020).

Consequently, the study of borders should also emphasize the cognitive dimension. As noted by many researchers, the interdisciplinarity of border studies brings its own difficulties, misunderstandings, and contradictions, as each discipline develops approaches, methodologies, and classifications based on the sphere of interest of that discipline (Brunet-Jailly, 2005).

Moreover, sometimes approaches developed within one of the scientific fields are difficult to understand within another field of social sciences (van Houtum, 1998), additionally border studies have gained popularity in the humanities and the arts. For example, as Newman writes, "traditional geographers - understand borders as lines separating states in the international system and, in some cases, as administrative lines separating municipalities and regions (Newman, 2006). Sociologists and anthropologists understand borders as abstract lines of separation between "Us" and "Them", "Here" and "There", representing the essence of difference. Political scientists see borders as an important element of state-building. Although some progress is already being made in bridging "the differences between the separate disciplinary approaches within border studies" (Scott, 2020).

The introduction of another research dimension in border studies can be associated with certain difficulties and obstacles. As Laine rightly notes in "Identities and Methodologies of Border Studies: Recent Empirical and Conceptual Approaches", the openness of border studies to a wide variety of fields and perspectives "appears to be both an advantage and a limiting factor for its future development" (Laine, 2021). He notes that interdisciplinarity expands "the analytic perspective to also include the various processes and phenomena that transcend boundaries or are transformed, diverted, or even prevented by them." (Laine, 2021). Scott highlights the importance of uncovering the connections between different levels of border making, ranging from the political to the cognitive (Scott, 2020).

Cognitive distortions.

The concept of cognitive distortions (or illusions) was first introduced by psychologists Tversky and Kahneman in the early 1970s (Kahneman, & Tversky, 1972). Cognitive distortions refer to unrealistic, inflexible, or extreme interpretations of information caused by systematic errors in human logic (Beck, 1976). Given that human activity is a constant process of information processing, decision making, and responding, including emotional responses in a wide variety of domains, we can conclude that we encounter cognitive distortions/illusions everywhere. Cognitive distortions are characterized by systematicity and universality.

Scientific endeavors are no exception. Manuela Pinto, calls “to recognize that science is subject to the same cognitive distortions that affect human behavior. The same cognitive system that allows us to understand and explain the world around us also places limits on our cognitive capabilities” (Pinto, 2023).

The topic of cognitive distortions is also an interesting one in relation to border studies. Borders do not arise on their own - they are a product of human activity. It can be assumed that the processes of border reproduction are also subject to cognitive distortions.

Mishra, A. and Mishra, H. analyzing the process of mapping natural disasters introduced the concept of “border bias”. In the course of their study, they concluded that the state border, from a cognitive point of view, can be perceived as a real physical barrier, creating the illusion of safety in natural disasters. The study conducted an experiment that showed that even the thickness of the line that marks a disaster boundary on a map affects the perception of the proximity of a natural disaster, and as a consequence leads to irrational risk assessment (Mishra, A., & Mishra, H., 2010). It can be hypothesized that the process of building walls on borders, which has become ubiquitous in the past few years, also has a component of cognitive distortion. Although it has been shown by numerous studies that building walls does not provide real security as they can be easily destroyed, one of the factors why this solution is becoming so popular is the illusion of security.

The problem of cognitive distortion begins when we cannot define exactly what kind of borders we are talking about. With the process of formation of the scientific direction of border studies, the formation of the corresponding language (terminology) began. Since the process of border science is not yet complete, there is no unified and, most importantly, unambiguously accepted glossary/vocabulary of border/boundary terms. Rankin and Schofield point out that right or wrong terms produced by scholars and policy makers have been subject to distortion through phraseology, inadequate translations, spelling errors (Rankin, & Schofield, 2004). Terminology has also been distorted based on political interests, questionable analogies, and metaphors (Newman, & Paasi, 1998). As a result, the same term in different works

and contexts, had different semantic content. Conversely, different terms were used to refer to essentially the same process. Viewing borders through the lens of different disciplines adds to the confusion.

In addition to cognitive distortions, so-called subjective realities occupy a significant place in border studies. Andersen suggests analyzing borders as an attempt to create “certain types of subjects and subjectivity” (Anderson, 2006), so we can talk about such a concept as subjective borders. The concept of imaginary (or subjective boundaries) has been widely developed in border studies. Collective imagination finds expression in the drawing of concrete real boundaries. This process depends on how “human communities imagine relationships,” including “the goals of various ethnic and national projects involving members of the same collective or people outside it” (Yuval-Davis, & Stetzler, 2002). Moreover, the geographies of these “imagined” or subjective projects, largely based on perception and interpretation, can overlap, creating fields of tension. With the development of technology is not only the improvement of the process of controlling movement across borders, but also the emergence of a new type of border - virtual, electronic, or digital borders in cyberspace (Jiménez, Orenes, & Puente, 2010). Virtual borders create virtual realities that are somehow projected in the real world. With the intensive development of Internet technologies and the integration of artificial intelligence into everyday life, virtual maps are becoming more and more widespread, designed to convey a maximum set of useful data about a particular place, allowing a real person to plan his or her routes of travel. But it turns out that the way we see the map of a certain territory (especially disputed territories or conflict zones) on our devices depends on the location of a particular user.

Borders and conflict.

In the context of this paper, it is important to understand the relationship between conflict and borders. Just like boundaries, conflict is a natural and inevitable part of our lives. According to one of the classics of conflict resolution theory, psychologist Morton Deutsch, “Conflict exists whenever incompatible actions occur. An action incompatible with another action prevents, hinders, obstructs, interferes with, harms, or in some way makes the latter less likely or less effective” (Deutsch, 1973), hence conflict itself is inextricably linked to the notion of boundary, limit, intersection, collision. Hoseason, examining the relationship between territoriality, identity, and conflict, argues that borders are “a necessary condition of conflict, due to some separation of self and other”, the very fact that conflict occurs is evidence that borders were involved in its occurrence (Hoseason, 2010).

While both conflict and border studies have increasingly focused on exploring the links between borders and violence, there is a definite lack of theoretical and empirical research on the territorial dimension of

conflict and violence. Brambilla and Jones argue for the need for “work that specifically analyzes the significant position of the border in studying the presence of violence and conflict in space” (Brambilla & Jones, 2019). They introduce a concept such as the paradoxical property of the spatiality of the border”, emphasizing on the one hand the deterritorializing nature of borders, but on the other hand as determining borders as a site of development (Brambilla, & Jones, 2019). Thus, while addressing the issue of deprivation caused by the “wall,” we must also consider the positive effect of its existence, as it provides security against potential threats. Proceeding from this, it is possible to fix one more problem of the psychological conflict derived from this state of affairs inside an individual, which is determined by the difference of assessment of the phenomenon of “wall”.

It is this feature that plays a key role in “understanding the multiple ‘tensions’ that converge at the border but are linked to multiple places and practices that occur away from the border itself, helping to emphasize the quality of conflict and violence as cultural practices that cannot be considered exceptional and should be seen as part of the normal functioning of social order as well as everyday struggles” (Brambilla, & Jones, 2019). Such a complex and integrated understanding of the border can provide insights into conflict. A number of authors, come to the view that “territory alone is neither a necessary nor sufficient cause of conflict, nor does it automatically create more opportunities for conflict” (Starr, & Thomas, 2005).

It is the fact that the spatial borders that define territory have the added value of representing the limit where the identities of two contiguous states meet that allows many contemporary conflicts to be reconceptualized in ways that do not necessarily involve impartially located and granted territory (Hoseason, 2010).

Each state is an integral part of the world community system. Developments in the international arena - struggle for geostrategic natural resources, transportation communications, high level of competition for influence in the world, increasing number of international conflicts – influence the processes of interstate delimitation. One of the most important external political aspects influencing the process of border formation and development of border territories is the place and role of a particular state in the general system of international relations.

In this context, it is necessary to highlight the relations in the immediate geopolitical environment and especially with neighboring states. It is these relations that largely determine the external border policy of the state. In the border spaces there is contact and interaction of neighboring states, which may have certain (often contradictory) interests in the development of new (or previously lost) spheres of their habitat and life (e.g. territories, markets, resource sources, etc.).

Another significant foreign policy aspect is the degree of completion of the international legal formation

of the border. The incompleteness of the process of territorial delimitation with neighboring states forms a potential threat to state integrity. Existing and potential hotbeds of local wars and armed conflicts in close proximity to the borders of a particular state can be problematic. As Kolossov notes, it is statistically proven that if a country borders a belligerent neighbor, it is three times more likely to be drawn into a conflict than other countries” (Kolossov, & O’Loughlin, 1999). The concept is confirmed by the OECD special report “Borders and Conflicts in North and West Africa” which shows that border regions are characterized by higher intensity and clustering of violence, as this is where state and non-state actors seek to realize their political goals (OECD/SWAC, 2022).

Participation or aspiration to participate in various international political unions/organizations, associations/blocs, especially of military-political nature, belonging (or aspiration to belong) of neighboring states to such international political associations with competing political interests is a source of border tensions. At the present stage of historical development, the very principle of inviolability of post-war borders is being questioned. The role of non-state actors - small border businesses, local authorities, educational institutions, transnational corporations, international non-governmental organizations, as well as cross-border organized crime, terrorist groups, etc. – has significantly increased in the system of international relations.

The concepts of borders are closely related to the notion of national security, hence at the state level it is important to adequately define national interests and identify potential external and internal threats that counteract their achievement and further planning of border policy (Kolossov, 2005). The understanding of border security, according to traditional approaches, was seen as the need to prevent military threats, control any cross-border flows, and the exclusivity of the state's right to provide security. According to postmodern approaches, however, border security is viewed in the light of the changing understanding of threats to national and regional security.

Gibler, in his work “The Territorial World: Borders, State Development, and International Conflict”, suggests that territorial issues “evoke a host of biological and psychological responses in people in threatened states... In various ways, people are likely to believe that their own survival is closely tied to the defense of territory, which leads them to use (and endorse the use of) violence to counter territorial threats” (Gibler, 2012).

Today's understanding of border security is based on the following:

- Military force cannot provide protection against illegal migration, international terrorism, the risk of epidemics, environmental disasters, and so on;
- Tightening of barrier functions of borders is ineffective and negatively affects the economy and

society and under these conditions it is important to develop cross-border cooperation with the participation of regional and local authorities of neighboring territories;

- System-wide approaches to border protection are being developed and implemented.

As we can see from the above, borders are usually considered and perceived as some kind of barriers and restrictions (Newman, 2006), however, there is an increasing number of works presenting the border as a resource, as a kind of corridor of opportunities for the inhabitants of border areas.

Borders create a stage for social activities of individuals and different groups, which in turn should make efforts to establish heterogeneous communications in order to get certain dividends from the delimitation (Feyissa, & Hoehne, 2000).

A number of researchers who adhere to the concept of the border as a resource give a special role to the spaces of interaction in the so-called “in-between” border zones, because it is here that there is an opportunity for interaction and exchange. In border studies, a number of concepts of such spaces are presented.

Borderland concept considers the spaces adjacent to the border in physical and symbolic dimensions. Borders are usually conceptualized as barriers separating dual systems. However, when extending the understanding of borders to include the spaces they share, multidimensionality emerges, a certain “third space”, “contact zones” – that is, such spaces where differences are constantly created and blurred, new models of communication are formed, and intercultural interaction takes place (Dorokhina, 2020).

These constructions of border spaces as meeting places and polylogue of different ideas, cultures and traditions are extremely important in the context of this paper. Since if we say that in any conflict there is a border, then another assertion is also true in the peacebuilding movement that there is a need for space for interaction and contact. One can agree with Brambilla & Jones that “the complex relationship between borders and violence can be reconceptualized as a space of political creativity where it is also possible to cultivate a ‘politics of hope’” (Brambilla, & Jones, 2019).

Border Management System.

We have reviewed the main trends in the development of border studies, their intersection and relationship with conflict. Conceptualizing the management of the diverse palette of borders in today's world requires consideration of several key questions: What system of border management has emerged to date? How and by whom is the concept of borders embodied in real life? To what extent does the process ensure the participation of scientists?

Taking into account the fact that borders/border regions are one of the most important elements of the security system of both individual states and the international community as a whole, it is extremely

important to form institutional structures that ensure the effective functioning of its individual elements. Based on the analysis of international experience, it is possible to classify the institutional structures involved in the process of formation, border security and development of border areas at the national and international levels (Dorokhina, 2016).

With regard to borders at the level of individual countries, national governments have full sovereignty in determining policies within their territories. Thus, the border management system reflects different national needs and interests (Aniszewski, 2009). The choice of a border policy option is largely determined by the specific features of particular borders: their length, the landscape of the borderland, the intensity of cross-border flows, the socio-economic and cultural characteristics of the neighboring territories, the severity of security challenges (Golunov, 2009).

The national government develops a policy doctrine for how borders should be managed. General border management policies include the following areas: immigration policy for the transit of people across the border, customs policy for the transit of goods, border security policy to define the protection mission of the border force, and intelligence policy that defines the level of information that can be shared with border security personnel (Duggan, 2008). The border is a place where national legislation in a number of areas of government regulation (security, customs regulations, phytosanitary regulations, migration, etc.) must be harmonized.

In a number of countries, the political responsibility for shaping border security strategy and infrastructure falls within the competence of ministries of the interior. Another traditional form is the division of functions between three ministries - foreign affairs (visas), home affairs (immigration) and treasury (customs). In some countries, single structures uniting the three above-mentioned spheres are formed. In addition to these agencies, there are a number of other government agencies that play an important role or influence on border management issues: government agencies responsible for agriculture, economy, energy, environment, investment and infrastructure, transportation, justice, etc. (PwC, 2015).

Within such a political and economic association as the European Union, the main principles of border policy (in general) are determined by the relevant norms (among which the Schengen Agreements occupy a special place). Taking into account that in the EU it is rather difficult to control the work of border, customs and other authorities of individual member states, the main emphasis in this association is made on standardization of border policy, establishment of information and experience exchange. The implementation of the EU policy on external borders is carried out by the following structures: coordination of efforts of the EU member states on operational issues is realized by the European Agency for the Management

of Operational Cooperation at the External Borders ("FRONTEX"), and the exchange of information – by the European Border Surveillance System (EUROSUR).

According to researchers, the concept of border management in the XXI century has undergone significant changes (Aniszewski, 2009). At the level of a single state, it is difficult and problematic to solve security issues, and there is an objective need to intensify international cooperation in this direction. A practical solution in relation to borders is found in the organization of an integrated border management system, which has been widely used in recent years. The main objective of this system is to simplify trade and passenger clearance procedures while ensuring border security.

The Integrated Border Management system is being implemented within the EU. The European Union also supports the development of similar systems in other countries. For example, the European Union Border Assistance Mission to Moldova and Ukraine (EUBAM) has been operating since 2005.

At the intergovernmental level, among the institutional structures related to borders are the World Customs Organization (WCO) and the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE). The WCO unites customs services of almost all countries of the world. Its activities are focused on the development of international instruments, conventions on such issues as classification of goods, assessment of customs value, organization of customs duties, simplification of international trade procedures and so on. One of the documents developed by the World Customs Organization is a recommendation to states on models of "integrated border management" (Aniszewski, 2009). Within the OSCE, work on borders focuses on security issues. The framework for cooperation among OSCE participating States is set out in the "Border Security and Management Concept" from December 5, 2005 (OSCE, 2005).

In addition, the OSCE pays great attention to the professional development of border management staff in OSCE countries. This activity is realized through the OSCE Border Management Staff College. Another important structure at the international level is the UN International Court of Justice, whose functions include, among other issues, the adjudication of territorial disputes between states.

The policy in relation to the border regions is largely determined in the context of the general border policy, but it also involves state structures regulating the policy of regional development, regional and local authorities. Among the international structures dealing with the problems of regions (including border regions) it is necessary to emphasize the Congress of Local and Regional Authorities of the Council of Europe. This structure, special emphasis is placed on the cooperation of cross-border regions, stating that "cross-border cooperation between local and regional authorities is an important part of the Council of Europe's work to promote

democratic stability and good-neighborliness between states and regions, and through it such CoE values as democracy, the rule of law, respect for human rights, including minority rights, as well as the preservation of cultural diversity" (CoE).

Cooperation of border regions within the European Union is a key element of cooperation policy both between EU member states and neighboring countries. Such a form of cross-border cooperation as Euroregions has become widespread. In addition, such a form of cross-border cooperation as the European Group for Territorial Cooperation (EGTC) has successfully established itself within the EU (Dorokhina, 2019).

Undoubted successes have been achieved in the process of formal institutionalization of border studies: specialized (state, university and public) research centers have been established in many countries of the world. One of the first in Europe was the International Boundaries Research Unit at the University of Durham in the UK, which aims to link academic research with the solution of practical problems of international law (IBRU). This center supports various states in the process of border delimitation and demarcation. Universities focusing on or located in border regions, where interdisciplinary research is conducted, play a significant role, and their number is growing.

Notable examples include the Nijmegen Centre for Border Research at the University of Nijmegen in the Netherlands, the Centre of International Borders Research (CIBR) at Queen's University Belfast, the Viadrina Center B/Orders in Motion, the International Border Studies Center (IBSC) at the University of Gdańsk, and others.

The University of the Greater Region (UniGR) is a unique and innovative alliance of seven partner universities from the border regions of four states within the "Greater Region" (Germany – Rhineland-Palatinate and Saarland; Belgium – Wallonia, French and German communities of Belgium; France – Grand-Est Region (Lorraine); and the Grand Duchy of Luxembourg). The primary goal of this university association is "to become a benchmark in Europe and throughout the world, actively working to develop a common field of higher education and research within the political space known as the University of the Greater Region (UniGR)". UniGR promotes the development of a "cross-border culture" in partner universities by enhancing the effectiveness of regional development through region-oriented research. Comprehensive research on borders is conducted through the UniGR-Center for Border Studies (UniGR-CBS), while the training of professionals who understand the specifics of working in border regions is achieved through the Master's program in Border Studies (UniGR).

The establishment of a number of professional associations and research networks – "Asian Borderlands Research Network", "The African Borderlands Research Network" (ABORNE), "Culture and the Canada-US Border" (CCUSB), etc. – is also indicative of the emergence

of border studies as a separate academic discipline. The largest and most influential of which is the Association of Borderland Studies, which provides communication of specialists in the field at the international level and promotes the further development of border studies and border regions (<https://absborderlands.org/>).

Conclusions.

At the present stage border studies researchers are working on the generalization of the accumulated empirical material and disparate theoretical developments, on the basis of which border studies has become a separate academic field of interdisciplinary nature. Psychological aspects become increasingly important as globalization and migration increase, especially as the trend of wall-building and securitization is increasing.

Although conflict and border scholars have increasingly focused on the links between borders and violence, there remains a lack of theoretical and empirical research on the territorial dimension of conflict and violence. Understanding the complexities of borders and

the importance of incorporating psychological dimensions helps explain how borders influence conflict dynamics. Borders, traditionally perceived as obstacles, are now being recognized as valuable assets and pathways for social engagement, communication, and cross-cultural exchanges. This perspective highlights the potential of border spaces as zones of political creativity and hope, crucial for peacebuilding and conflict resolution.

Effective management of borders and border problems is impossible without scientific support, which implies, first of all, expertise of the current management system, as well as research of meta-cognitive resources as additional reserves for solving chronic or sudden problems arising in the process of border management. The metacognitive management approach to border studies has great potential for improving our knowledge and management of borders. Scholars and practitioners can obtain a greater understanding of the complex and dynamic nature of borders by employing metacognitive approaches.

REFERENCES

- Adotey, E. (2020). *An imaginary line? Decolonisation, bordering and borderscapes on the Ghana-Togo border*. Third World Quarterly. <https://doi.org/10.1080/01436597.2020.1813019>
- Anderson, B. (2006). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso. (Second revised edition, first published in 1983, revised edition in 1991).
- Aniszewski, S. (2009). Coordinated Border Management – a concept paper. *WCO Research Paper No. 2*. World Customs Organization.
- Aphijanyatham, R. (2009). A Comparative Analysis of the Different Perceptions of Borders and of the Cost-Benefit Assessment Between the Thai Government, Shan Migrant Workers, Thai Employers and Informal Brokers. In *Perceptions of Borders and Human Migration* (1–). Institut de recherche sur l'Asie du Sud-Est contemporaine. <https://doi.org/10.4000/books.irasec.1068>
- Association of Borderland Studies. (2024). Retrieved from <http://absborderlands.org/>
- Beck, A. T. (1976). *Cognitive therapy and the emotional disorders*. New York: International Universities Press.
- Brambilla, C., & Jones, R. (2019). Rethinking borders, violence, and conflict: From sovereign power to borderscapes as sites of struggles. *EPD: Society and Space*, 0(0), 1-19. <https://doi.org/10.1177/0263775819856352>
- Brown, B. S. (1983). A new perspective on the political and psychological nature of borders and sovereignty. *Canadian Journal of Psychiatry*, 28(8), 625-631. Lecture presented at the 33rd annual meeting of the Canadian Psychiatric Association, Ottawa, Ontario, September 1983.
- Brunet-Jailly, E. (2005). Theorizing borders: An interdisciplinary perspective. *Geopolitics*, 10, 633-649. <https://doi.org/10.1080/14650040500318449>
- Congress of Local Authorities Council of Europe. Retrieved from <https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=1716997&SecMode=1&DocId=1479436&Usage=2>
- Cross Border Cooperation. (2024). Retrieved from https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/neighbourhood/cross-border-cooperation_en
- Deutsch, M. (1973). *The Resolution of Conflict: Constructive and Destructive Processes*. Yale University Press.
- Dhungana, R. R., Aryal, N., Adhikary, P., Krishna, R., Regmi, P. R., Devkota, B., Sharma, G. N., Wickramage, K., Teijlingen, E. van, & Simkhada, P. (2019). Psychological morbidity in Nepali cross-border migrants in India: A community based cross-sectional study. *BMC Public Health*, 19, 1534. <https://doi.org/10.1186/s12889-019-7881-z>
- Dorokhina, O. (2016). Modern Approaches to Border Management. Academy of Public Administration of Armenia. *Conference: International Conference "Problems of Modern Management"* (pp. 421-427). Yerevan, Armenia.
- Dorokhina, O. (2019). European Experience for Development of Cross-Border Cooperation in Georgia. In T. Kruessmann (Ed.), *Europe in the Caucasus, Caucasus in Europe: Perspectives on the Construction of a Region* (pp. 281-304). Ibidem-Verlag, Stuttgart.
- Dorokhina, O. (2020). *Borderlands of Georgian Ukrainians*. Euxeinos, 10(30).
- Duggan, R. (2008). *A Model for International Border Management Systems*. Sandia National Laboratories, Sandia Report, SAND2008-6256, Unlimited Release. Albuquerque, New Mexico 87185-MS1373. Printed September 2008.
- Dunér, D., & Ahlberger, C. (2019). Preface: What is Cognitive History? In D. Dunér & C. Ahlberger (Eds.), *Cognitive History: Mind, Space, and Time* (pp. VII-VIII). Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg. <https://doi.org/10.1515/9783110582383-011>

- European Agency for the Management of Operational Cooperation at the External Borders ("FRONTEX"). (2024). Retrieved from <http://frontex.europa.eu/>
- European external border surveillance system (EUROSUR). (2008). Retrieved from <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=URISERV%3A114579>
- Feyissa, D., & Hoehne, M. V. (Eds.). (2000). State borders & borderlands as resources: An analytical framework. In A. Cohen (Ed.), *Signifying identities: Anthropological perspectives on boundaries and contested values* (pp. 17). London: Routledge.
- Flavell, J. H. (1979). Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry. *American Psychologist*, 34(10), 906-911.
- Gibler, D. M. (2012). *The Territorial Peace: Borders, State Development, and International Conflict*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Golunov, S. (2009, April 8). *Pogranichnaya bezopasnost: zarubezhnyy opyt modeli vzaimootnosheniy sopredel'nykh gosudarstv*. Retrieved from http://www.perspektivy.info/book/pogranichnaya_bezopasnost_zarubezhnyj_opyt_modeli_vzaimootnoshenij_sopredelnyh_gosudarstv_2009-04-08.htm
- Hoseason, A. (2010). The Role of Borders as Sites and Progenitors of Conflict: A Critical Analysis. *Global Discourse: An Interdisciplinary Journal of Current Affairs and Applied Contemporary Thought*, 1(2), 166-178. <https://doi.org/10.1080/23269995.2010.10707862>
- International Boundaries Research Unit. (2023). Retrieved from <https://www.dur.ac.uk/ibru/>
- Jiménez, G. A., Orenes, B. P., & Puente, N. S. (2010). An Approach to the Concept of a Virtual Border: Identities and Communication Spaces. *Revista Latina de Comunicación Social*, 65, 214-221. <https://doi.org/10.4185/RLCS-65-2010-894-214-221-EN>
- Kahneman, D., & Tversky, A. (1972). Subjective probability: A judgment of representativeness. *Cognitive Psychology*, 3(3), 430-454. [https://doi.org/10.1016/0010-0285\(72\)90016-3](https://doi.org/10.1016/0010-0285(72)90016-3)
- Kaidesoja, T., Hyyryläinen, M., & Puustinen, R. (2022). Two traditions of cognitive sociology: An analysis and assessment of their cognitive and methodological assumptions. *Journal for the Theory of Social Behavior*, 52(3), 528-547. <https://doi.org/10.1111/jtsb.12341>
- Kim, S. Y. (2020). Mapping Imaginary Boundaries: Geopolitical Narratives and Territorial Claims in East Asia. *Geopolitics*, 25(3), 402-421. <https://doi.org/10.1080/14650045.2019.1672417>
- Kolossov, V. & O'Loughlin, J. (1999). Pseudo-States as Harbingers of a New Geopolitics: The Example of the Trans-Dniestr Moldovan Republic. In D. Newman (ed.), *Boundaries, Territories and Postmodernity*. London: Frank Cass.
- Kolossov, V. (2005). Theorizing Border Studies: Changing Perspectives and Theoretical Approaches. *Geopolitics*, 10(4), 606-632. <https://doi.org/10.1080/14650040500318415>
- Laine, J. P. (2021). *Identities and methodologies of border studies: Recent empirical and conceptual approaches*. (Foreword). UniGR-Center for Border Studies, Luxembourg. <https://doi.org/10.25353/ubtr-xxxx-e930-87fc>
- Marsico, G., & Varzi, A. C. (2016). Psychological and social borders: Regulating relationships. In *Psychology as the science of human being* (pp. 237-250). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-21094-0_19
- Marsico, G., Dazzani, V., Ristum, M., & de Souza Bastos, A. C. (Eds.). (2015). *Cultural Psychology of Education*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-18765-5>
- Mishra, A., & Mishra, H. (2010). Border bias: The belief that state borders can protect against disasters. *Psychological Science*, 21, 1582-1586.
- Montello, D. R. (2018). Behavioral and cognitive geography: Introduction and overview. In D. R. Montello (Ed.), *Handbook of behavioral and cognitive geography* (pp. 3-15). Cheltenham, UK; Northampton, MA: Edward Elgar Publishing.
- Nail, T. (2016). *Theory of the Border*. Oxford University Press.
- Németh, S., Németh, Á., & Kaisto, V. (2013). Research design for studying development in border areas: Case studies towards the big picture? *Belgeo*, 1. <https://doi.org/10.4000/belgeo.10582>
- Newman, D. (2006). The lines that continue to separate us: borders in our 'borderless' world. *Progress in Human Geography*, 30(2), 143-161.
- Newman, D., & Paasi, A. (1998). Fences and neighbours in the postmodern world: boundary narratives in political geography. *Progress in Human Geography*, 22(2), 186-207.
- OECD/SWAC. (2022). *Borders and Conflicts in North and West Africa*. West African Studies, OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/6da6d21e>
- Olapegba, P. O., & Idemudia, E. S. (2012). Dispositional and contextual factors predicting smuggling behaviour among smugglers in border areas in Nigeria. *Journal of Psychology*, 3(2), 59-64. <https://doi.org/10.1080/09764224.2012.11885478>
- Organization for Security and Co-operation in Europe. (2005). Border Security and Management Concept: Framework for Co-operation by the OSCE Participating States. Ministerial Council, Ljubljana, Second day of the Thirteenth Meeting. *MC Journal*, 13(2), Agenda item 8.
- Paasi, A. (2011). A border theory: An unattainable dream or a realistic aim for border scholars? In *The Routledge Research Companion to Border Studies* (1st ed., pp. 22). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315612782>
- Panarina, D. S. (2015). Border and frontier as a factor in the development of a region and/or country. *Istoriya i sovremennost*, 1, 15-41.
- Pinto, M. (2023). Methodological and Cognitive Biases in Science: Issues for Current Research and Ways to Counteract Them. *Perspectives on Science*, 31(5), 535-554. https://doi.org/10.1162/posc_a_00589
- PwC. (2015). *The Future of Border Management: Maintaining security; facilitating prosperity*.
- Rankin, K. J., & Schofield, R. N. (2004). *The troubled historiography of classical boundary terminology*. University College Dublin, Institute for British-Irish Studies.

- Rusetsky, A. (2023). *Political Crisis of Abkhazia - Possibilities of Metacognitive Management Theory*. (Dissertation work). Caucasus International University
- Scott, J. W. (Ed.). (2020). *A research agenda for border studies*. Edward Elgar Publishing.
- Smith, J. K. (2020). The Role of Imaginary Borders in International Conflict Resolution. *Journal of International Relations*, 35(2), 201-218. <https://doi.org/10.1177/1354066120936125>
- Starr, H., & Thomas, G. D. (2005). The nature of borders and international conflict: Revisiting hypotheses on territory. *International Studies Quarterly*, 49, 123-139.
- Talmy, L. (2006). Cognitive Linguistics. In K. Brown (Ed.), *Encyclopedia of Language & Linguistics* (2nd ed.).
- The European Union Border Assistance Mission to Moldova and Ukraine. (EUBAM). (2023). <http://eubam.org/who-we-are/>
- The University of the Greater Region. (2023). Retrieved from <https://www.uni-gr.eu/en/unigr-key-figures>
- van Houtum, H. (1998). *The development of cross-border economic relations. A theoretical and empirical study of the influence of the state border on the development of cross-border economic relations between firms in border regions of the Netherlands and Belgium*. Thela Thesis Publishers.
- van Houtum, H. (2005). The geopolitics of borders and boundaries. *Geopolitics*, 10, 672-679. <https://doi.org/10.1080/14650040500318522>
- Varró, K. (2014). Spatial Imaginaries of the Dutch-German-Belgian Borderlands: A Multidimensional Analysis of Cross-Border Regional Governance. *International Journal of Urban and Regional Research*, 38(6), 2235-2255. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.12202>
- Volkan, D. V. (2017). *Immigrants and refugees. Trauma, perennial mourning, prejudice, and border psychology*. Karnac Books Ltd.
- Wapner, J. (2020). *Wall disease: The psychological toll of living up against a border*. The Experiment.
- Yuval-Davis, N., & Stoetzler, M. (2002). Imagined Boundaries and Borders: A Gendered Gaze. *European Journal of Women's Studies*, 9(3), 329-344. <https://doi.org/10.1177/1350506802009003378>

Music Diplomacy: from the Concept of “Soft Power” to the Development of a Culture of Musical Peacemaking

UDC: 327.82

DOI: <https://doi.org/10.15421/172461>**Rusetsky Alexander¹**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-2646-1625>, alex_scirs@yahoo.com**Maric Valentina¹**Bachelor of Cultural Studies, <https://orcid.org/0009-0009-3099-6260>, tinamaric2020@gmail.com**Kirakosian Svetlana²**Ph.D. Student of Political Science, <https://orcid.org/0009-0002-1636-9075>, svetlanakirakosian@ciu.edu.ge¹*Caucasus Laboratory of Geopolitical Modeling, Caucasus International University (Tbilisi, Georgia)*²*Caucasus International University (Tbilisi, Georgia)*

Abstract

This article presents the results of a study conducted at the Caucasus International University with the purpose of obtaining information on the possibilities of music diplomacy in preventing wars and violence and promoting peaceful, non-violent conflict resolution based on humanism and other common civilisational values that go beyond the ideas of anthropocentrism and similar ego-centred reductionist attitudes. Music diplomacy, on the one hand, is presented as a type of political communication, which is a subsystem of cultural diplomacy, which in turn is a subsystem of meta-diplomacy. The concept of meta-diplomacy is one of the fundamental pillars of the Theory of Meta-Cognitive Management being developed at the Caucasus Geopolitical Modeling Laboratory. On the other hand, music diplomacy is seen as an intangible capital that is not sufficiently utilised as a technological resource for musical peacemaking and the culture of peace in general. Therefore, the article presents the idea of the importance of the development of musical peacemaking as a special direction of the culture of peace.

The main purpose of this study is to assess the international experience in the field of music diplomacy and the potential of this area to strengthen modern peacebuilding processes. The authors of the article are aware of the fact that in the harsh phases of a military conflict, the parties are not ready to use such mechanisms to restore communication and trust, but on the other hand, military conflicts cannot continue endlessly and peacebuilding processes need to be prepared and implemented as early as possible.

The article was created within the framework of the research project “Flavell- Laswell Metacognitive Monitoring and its role in the development of the Theory of Metacognitive Management of Political Crises”. The project is supported by the Fundamental Research Foundation of the Caucasus International University, as well as by the Tskhum-Abkhaz Academy of Sciences, the Fazis Academy and the Shota Rustaveli National Science Foundation.

The conclusions and recommendations of the study are aimed at expanding the effectiveness of music diplomacy in promoting peaceful conflict resolution at the international level.

Keywords: musical diplomacy, “soft power”, musical peacemaking, meta-peace, meta-cognitive management

Музична дипломатія: від концепції «м'якої сили» до розвитку культури музичної миротворчості

Русецький Олександр¹, Марік Валентина¹, Кіракосян Світлана²¹*Кавказька лабораторія геополітичного моделювання, Кавказький міжнародний університет (Тбілісі, Грузія)*²*Кавказький міжнародний університет (Тбілісі, Грузія)*

Анотація

У статті представлені результати дослідження, проведеного в Кавказькому міжнародному університеті з метою отримання інформації про можливості музичної дипломатії у запобіганні війнам і насильству та сприянні мирному, ненасильницькому вирішенню конфліктів на основі гуманізму та інших спільних цивілізаційних цінностей, що виходять за рамки ідей антропоцентризму та подібних егоцентричних редукціоністських установок. Музична дипломатія, з одного боку, представлена як вид політичної комунікації, що є підсистемою культурної дипломатії, яка в свою чергу є підсистемою метадипломатії. Концепція метадипломатії є однією з фундаментальних основ теорії метакогнітивного менеджменту, що розробляється в Кавказькій лабораторії геополітичного моделювання. З іншого боку, музична дипломатія розглядається як нематеріальний капітал, який недостатньо використовується як технологічний ресурс для музичної миротворчості та культури миру загалом. Тому в статті представлено ідею важливості розвитку музичної миротворчості як особливого напрямку культури миру.

Головною метою даного дослідження є оцінка міжнародного досвіду у сфері музичної дипломатії та потенціалу цієї сфери для посилення сучасних миротворчих процесів. Автори статті усвідомлюють той факт, що в умовах жорстких фаз військового конфлікту сторони не готові використовувати такі механізми для відновлення комунікації та довіри, але з іншого боку, військові конфлікти не можуть тривати нескінченно і миротворчі процеси потрібно готувати та впроваджувати якомога раніше.

Статтю створено в рамках наукового проекту “Метакогнітивний моніторинг Флавелла-Ласвелла та його роль у розвитку теорії метакогнітивного управління політичними кризами”. Проект реалізується за підтримки Фонду фундаментальних досліджень Кавказького міжнародного університету, а також Цхум-Абхазької академії наук, Академії Фазіса та Національного наукового фонду імені Шота Руставелі.

Висновки та рекомендації дослідження спрямовані на підвищення ефективності музичної дипломатії у сприянні мирному врегулюванню конфліктів на міжнародному рівні.

Ключові слова: музична дипломатія, «м'яка сила», музична миротворчість, мета-мир, метакогнітивний менеджмент

Acknowledgment.

The article was prepared within the framework of the project “Metacognitive theory of political crisis management and the Laswell-Flavel metacognitive scientific monitoring system of political behaviors” supported within the 2022 Fundamental and Small Grants 2022 Competition of Caucasus International University (CIU).

Стаття надійшла / Article arrived: 19.05.2024

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2024

Introduction.**Problem statement.**

Music accompanies people in both war and peace. Since ancient times, military operations were provided with musical instruments, which had quite different functional purposes: communication between divisions; warning of enemy attack; command to attack; victory marches and mourning rituals. Musical works were one of the bases of psychological support and mobilisation of warriors, the development of patriotic feelings and education. Musical weapons are a variety of acoustic, sound weapons that can have both psychological and physical effects on the targeted object. It can have both defensive and offensive purposes. Although this type of weapon is often classified as non-lethal, its effects on the human body can be of many different types, including lethal. In the Middle Ages, there was even a kind of 'sound execution', the meaning of which was to put a person under a bell and then slowly kill him or her from the bell ringing (Kobilova, 2019).

In times of peace, the music stage often becomes a real arena for musical battles. Just as in sports, millions of spectators cheer for the victory of one or another subject of musical culture. This factor is actively used both for commercial advertising and political propaganda. Victory in musical competitions can be achieved through different methods. The objects of influence can be both musicians themselves and representatives of the jury making decisions. Everything is used, starting from blackmail, bribes and ending with psychological terror, blocking, or completely banning the participation of musicians in certain events.

A very striking example is the story of Eden Golan, a singer from Israel, who presented a song at Eurovision 2024, which she dedicated to the hostages held captive by Palestinian terrorists. Despite serious opposition and massive anti-Israeli protests, she managed to reach the final. On 7.02.2024, the same singer got into the database of the Ukrainian source "Peacemaker" (Mirotvorets) for her participation in "anti-Ukrainian propaganda events of Russia". In particular, the issue concerns her participation in one of the children's music festivals organised on the territory of occupied Crimea when she was 13 years old (in 2015). The singer was included in this database even though after the outbreak of war in February 2022, her family left Russia and moved to Israel. Russian musicians of different genres have fallen under the double press. On the one hand, the international community, in order to influence the Russian leadership, restricts their participation in various international competitions, while those musicians (along with journalists, human rights activists, priests and citizens of other professions) who favoured a peaceful resolution of the conflict are subject to internal sanctions, including repression.

According to "ovd.info", between 24 February 2022 and 23 December 2023, criminal proceedings were initiated against 801 opponents of the war.

Of these, 297 were prosecuted under Article 207.3 of the Criminal Code of Russia ("dissemination of deliberately false information about the actions of the Russian Armed Forces"), 140 - under Article 280.3 of the Criminal Code of Russia ("discrediting the use of the Russian Armed Forces"), 122 - under Article 205.2 of the Criminal Code of Russia ("justification, propaganda or calls for terrorism"), and the rest were prosecuted under other articles (ovd.info). For example, Andrei Makarevich (recognised by the Russian Ministry of Justice as a foreign agent), the leader of the band "Mashina Vremeni", may face criminal prosecution and up to two years imprisonment for violating the legislation on foreign agents. This information was provided by sources in law enforcement agencies (Furmanov, ura.news). An interesting fact is that repression threatens not only individuals but also entire musical genres. For example, in the German newspaper Tagesspiegel, Jutta Sommerbauer in her article "Repression against musicians: the fight for culture in Russian" publishes information about the persecution of Russian rap, which apparently threatens the national interests of the Russian state (Sommerbauer, inosmi.ru). On the Ukrainian side, sanctions have been taken against Russian singers who with their performances support the Russian leadership's policy of invading Ukraine. "The Ukrainian Ministry of Culture and Information Policy has prepared a sanctions list of Russian singers, musicians, actors and journalists who allegedly supported military operation of Russia. The sanctions list includes Russian singers Nikolay Baskov, Dima Bilan, Polina Gagarina, Oleg Gazmanov, Larisa Dolina, Sergei Zhukov, Grigory Leps, Nikolay Rastorguev and Timati (Timur Yunusov)... "The SSU regularly adds to the list of representatives of culture those "whose actions pose a threat to Ukraine's national security". By 25 March 2022, it includes 210 people, including Russian singers Nadezhda Babkina, Oleg Gazmanov, Alexander Buynov, Yegor Bulatkin (known as Yegor Creed), Denis Klyaver, Lev Leshchenko, Alena Apina, Valeria, music producers Iosif Prigozhin and Maxim Fadeev, actors Sergei Bezrukov and Dmitry Kharatyan and other representatives of culture (www.rbc.ru). A special category is compiled with singers born in Ukraine and working in Russia, who are presented in the RBC-Ukraine report "These Ukrainian artists enjoy the war. Remember their names - as traitors of Ukraine!" (Kopytko, www.rbc.ua).

Unfortunately, the actions of the international music community are spontaneous. First of all, against the backdrop of the discussion on the beginning of a full-scale process for a non-violent settlement of this conflict, the creation of a particular informal international format, where representatives of the music communities of Ukraine and Russia, which are divided by global contradictions, could take part. Naturally, such negotiations are impossible without goodwill on the part of the leadership of these two countries, as well as

without the support of the international music community, given the fact that this conflict has long gone beyond the bilateral framework, and the actions may be not bilateral, but multilateral in nature. The main purpose of this format could be for the music culture to take a real role not in the escalation of the conflict, but in strengthening the peacemaking platform for its peaceful resolution. The peace initiative should not be an internationalisation of the conflict, but an internationalisation of the peacemaking process. In modelling this format, the role of music diplomacy should be transformed from music diplomacy that serves the parties of the confrontation to 'musical peacemaking'. Given the fact that music diplomacy is a subsystem of cultural diplomacy, this format could provide an incentive to integrate representatives of culture and science into the peacebuilding process. International practice has sufficient experience in this regard, which can be concentrated in the direction of this conflict.

It is important to note that the research of music diplomacy is a relatively new field of study of cultural diplomacy in general. This is primarily due to the fact that the generalised definition of cultural diplomacy left little opportunity to focus on its specialised areas. Working with such spheres as music, art, theatre required profile knowledge, which, objectively, was not always available to historians (Golovlev, 2017). Significant research in this direction began in the '60-s-80-s during the Cold War. At that time, the struggle for the "minds and hearts of people" within the cultural policies of the two opposing ideological blocs was unleashed with particular strength and had real consequences, for example, within the peace movement.

The American researcher J. C. E. Gienow-Hecht, in a collection devoted to the role of music in twentieth-century international history, emphasises a deeper perspective of the study of the role of music in international relations and peacemaking, looking at geographical and social projects, the role of music in making or breaking contacts between people, regions and societies, "sound" as a form of cultural communication and networking in times of crisis (Gienow-Hecht, 2015). This compilation is one of the first combined studies on the impact of music on twentieth-century society, history, and politics. Music diplomacy as a soft power, first of all, plays the role of an instrument of cultural policy. Diplomacy researchers identify a different potential in Joseph Nye's concept of soft power, seeing it as a tool for masking real political intentions, where "hard power" acts as a backup lever of influence (Roselle, Miskimmon, & O'loughlin, 2014). In this context, it is interesting to use "soft musical power" to develop an alternative "culture of peace", of which "music diplomacy" is an integral part. On this basis, the question arises about the direct patronage of the process modelled by UNESCO as an active promoter of the Culture of the "Peace Concept". And as a subsystem, "musical culture of peace" or/and "musical peacemaking" can be singled out. In the article

"Culture of Peace", Polish scholar Jerzy Vyatr notes that the nature of peace, understood in this sense, is not only the conviction that conflicts at both the domestic and interstate level can be resolved non-violently, but also the search for unifying principles, respect for the other side, and overcoming the legacy of hostility. The culture of peace is a rejection of the culture of war with its glorification of armed struggle and justification of violence as a normal and socially acceptable means of conflict regulation. In this understanding, the culture of peace is a novation. As early as the turn of the nineteenth and twentieth centuries, war was seen as a generally recognised way of regulating relations between states, as a policy implemented by other means, in the words of the Prussian military theorist Carl von Clausewitz (1780 -1831)" (Vyatr, 2015).

In this regard, the authors of this article propose to consider the concept of "meta-peace" as a peaceful coexistence of different concepts of peace proposed by different parties involved in the confrontation between the parties of the conflict. It is the task of real peacemaking to create a derivative picture of a common world out of these often-incomparable models. This is why we propose the notion of "political syncretism" and the notion of "peacemaking syncretism", which differ in their essence from the Kantian ideal of perpetual peace, as well as from reductionist concepts that link the notion of peace to the hegemony of one of the geopolitical centres of power. Therefore, this approach represents a holistic understanding of the notion of meta-peace (Rusetsky, 2023).

Despite the proposed idealised and even absolute image of the "meta-peace", this approach is supported by the relativistic understanding of the ideal proposed by Hans Selye, who compares the "ideal" to a conditional lighthouse against which ships should move. In his opinion, if the captain of a ship steers his ship directly to the lighthouse, it will crash on the rocks on which the lighthouse is located.

In these realities, music is used as an instrument of political propaganda, and the music community is used as 'support staff' or "musical warriors". The confrontation takes the form of a musical war, and the stage is represented as the arena of musical combat. The approach proposed in this article is oriented towards changing the attitude and defining a new existential role of the musical community as an important capital for peacebuilding politics. Here too, the authors of the concept propose a separation of the notions of reductionist peacemaking from holistic peacemaking and introduce, the notion of quasi-peacemaking, along with the notion of peacemaking (Rusetsky, 2009).

This concept focuses on mobilising new audiences that are centred toward the construction of a strategically shared meta-peace, which is supported by a holistic "meta-peace emotion". Emotional interaction in the process of musical communication involves the establishment of

long-term connections between musically interested audiences (Gienow-Hecht, 2015). It is the achievement of a mutual sense of empathy that becomes the basis for the construction of syncretic models, which are the prelude to the restoration of stable communications (Rusetsky, 2020). This phenomenon cannot be formed in the realities without a precondition - awareness of common tragedy and common threats among the participants of the process, which is presented as one of the foundations of the Theory of meta-cognitive management - the Concept of awareness of common threats. From a practical point of view, the nuclear threat is considered as one of the threats (Rusetsky, & Dorokhina, 2020). It emphasises the obvious difference between this approach and the policy of "nuclear intimidation", which aims to deliver a psychological blow to representatives of societies participating in conflicts that are not represented by nuclear powers, knowingly orienting them towards absolute defeat, although in international practice there are examples of successful resistance in such asymmetric conflicts.

In order to advance the conceptual ideas outlined above, additional research into the existing underutilised international experience of musical peacemaking is needed.

An interesting example is the project – European Mediterranean Academy for Peace. "When music speaks, everyone understands" is the motto of the academy, created in 2013 by Paolo Petrocelli, an Italian musician who also created the EMMA for Peace project, which promotes peace through music and education (EMMA for Peace, 2013). It is important to note that the peacemaking potential of music diplomacy can be realised in contexts where a musical performer or creative initiative has as its goal, exclusively peacekeeping, the reduction of the threat of conflict escalation, an impartial desire to promote the ideas of peace, humanity, and art for peace.

The Israeli experience is tragic in this context. The Music of the World is an International Music Festival in Israel, a case study of uniting the musical potential of all countries. Since 2017, it has brought together participants from all continents; the format involves a competition basis and a forum for musicians to get to know each other and find common values. Despite the tragic events after 7 October, the festival organisers encourage online participation in the festival format (Music of the World, 2018). The international festival "Together in the 21st Century" has been uniting about 70 countries since 2012; the festival's motto is "If we sing together – we don't shoot each other". The Next Level Initiative is a project for hip-hop musicians that takes performers and educators in the fields of dance, music and arts to travel abroad to promote mutual understanding among young people and underserved communities (Next Level, n.d.).

One of the goals of music diplomacy is to be able to start a dialogue, exchange cultural information, express a desire for collaboration and "reach out" to people (Statler,

2012). The concept of cultural transfer (Espagne, 2018) within this study also provides an opportunity to draw attention to the fact that through musical peacemaking practices important cultural and political decisions have been realised, allowing creative groups from around the world to share experiences and music, to communicate valuable ideas and find common meanings. The very possibility of reception and perception of another culture is also an important basis for the effectiveness of music diplomacy as a resource for peacemaking. With the development of Internet communications, such musical polylogue is becoming more accessible to representatives of the global music community. Online projects are emerging that allow musicians to share their creativity and public position online, such as Stories from the World, the first blog community dedicated to collecting the most inspiring stories of music diplomacy from around the world, bringing together the experiences and reflections of musicians, academics, experts, diplomats, activists and journalists working in the field of music diplomacy from around the world (Stories from the World, 2021).

For the last 15-20 years, research on music diplomacy has been relevant in the contemporary academic community, showing a growing number of articles and monographs on the role of music and its genre styles in the "struggle for people's minds and hearts". Some of the best-known cases in music diplomacy are the Peace Movement and Jazz Diplomacy in the 1950-s. The end of the Second World War, unfortunately, did not mark the absolute achievement of peace, as almost immediately a new – nuclear – threat appeared and the confrontation of two geopolitical blocs, which required the global cooperation of the entire world community in order to prevent a new war.

The confrontation between the two ideological camps – one led by the USSR and the other led by the USA - would later be defined by British historian David Caute as the "cultural Cold War" (Caute, 2010). The analysis of archival documents also confirmed the fact of rather close cooperation with the USSR and the USA in the 1960-s-70-s. In 1962, there was an exchange of "cultural ambassadors" between the USA and the USSR. Benny Goodman's jazz ensemble arrived in Moscow, and Soviet pianist Svyatoslav Richter travelled to the States. This took place against the backdrop of the escalating Caribbean crisis. "Cultural exchange" between Moscow and Washington became a kind of way to "defuse" the tense situation (Pasternak, 2020).

The fact that the potential of music diplomacy as a soft power tool is only growing is evidenced by recent initiatives by major states; in 2022, President Biden signed into law the PEACE Act "Promoting Peace, Education, and Cultural Exchange through Music Diplomacy" which calls for the creation of music diplomacy partnerships involving the private sector and the awarding of musicians who have contributed to peacebuilding, and Secretary of State E. Blinken stated that U.S. diplomats help "people

see each other as human beings, strive for common goals, change the minds of those who don't understand us well, and tell America's history better than any policy measure or speech could" (Global Music Diplomacy Initiative, 2023).

Conclusions.

To summarise, we can say that in the current historical moment, in the context of an acute escalation of the conflict, peacekeeping in general is in crisis and disgrace. Talking about peace with the opposing side is equated with collaboration and betrayal of national interests. People who put forward peace initiatives are subjected to psychological and physical terror. The paradigm of development of musical diplomacy is directed towards the notion of "soft musical power" rather than "musical peacemaking" and this means that we have a huge unused resource for peaceful and non-violent settlement. Of course, it should be noted that in this article we are dealing specifically with music diplomacy, while other areas of cultural diplomacy may have no less potential, not to mention the possibilities of meta-diplomacy in general, which is one of the pillars of meta-cognitive crisis management.

Music diplomacy is a powerful instrument of peacemaking that can have a significant impact on international relations. The diversity of cultures and musical traditions of the world allows music to be a universal language of communication and cooperation between different nations and communities. However, it is important to remember that music, like any other form of art, can carry both the potential for harmony and mutual understanding and the possibility of conveying protest or even propaganda content. It is therefore necessary to use music as an instrument of diplomacy, especially for peacemaking, in a careful and balanced way.

Perhaps it is the comprehensive approach of studying this practice from the inside, that will help to formulate a universal approach to the implementation of cultural diplomacy in the field of music. The comprehensiveness of the approach lies in the continuous research of practices in music diplomacy, the formation of common approaches to its implementation in different countries, as well as in the search for the most effective forms of participation in this initiative.

In this regard, encouraging the search for common values and rejecting the destructive approach of destroying national cultures will be one of the most important steps towards promoting music diplomacy.

Some recommendations for developing a culture of musical peacemaking.

In the context of social modelling and practice, it is proposed to hold a scientific and practical conference on this topic (under the auspices of UNESCO) with the participation of real active organisations and projects in this field.

The creation of the International Centre for Music Diplomacy as an accessible social practice in the field of music and peacemaking can be one of such solutions.

For the successful implementation of music diplomacy in the context of constantly changing socio-political realities, it is possible at the above-mentioned conference to present for consideration the Draft Music Charter for Peace, which would contribute to the expansion of the peacemaking potential of music diplomacy at the global level, to the formation of a sense of belonging to a common culture of the world.

These recommendations serve as an important basis for the development of music diplomacy as a strong peacemaking tool in today's world to promote peace, dialog and common understanding between different cultures and countries.

REFERENCES

- Ansari, E. A. (2012). Shaping the Policies of Cold War Musical Diplomacy: An Epistemic Community of American Composers. *Diplomatic History*, 36(1), 41-52. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-7709.2011.01007.x>
- Campbell, J. L. (2012). Creating Something Out of Nothing: The Office of Inter-American Affairs Music Committee (1940-1941) and the Inception of a Policy for Musical Diplomacy. *Diplomatic History*, 36(1), 29-39. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7709.2011.01006.x>
- Caute, D. (2010). The Dancer Defects: The Struggle for Cultural Supremacy during the Cold War. *Oxford University Press*, 1, 289-311.
- David-Fox, M. (2015). *Showcasing the Great Experiment: Cultural Diplomacy and Western Visitors to the Soviet Union*. New and Contemporary History.
- Espan', M. (2018). *The history of civilisations as cultural transfer*. New literary review.
- Fosler-Lussier, D. (2012). Music Pushed, Music Pulled: Cultural Diplomacy, Globalization, and Imperialism. *Diplomatic History*, 36(1), 53-64. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-7709.2011.01008.x>
- Furmanov, M. (2024). *Makarevich faces jail time for violating foreign agent rules*. Retrieved from <https://ura.news/news/1052773774>
- Gienow-Hecht, J. C. E. (2015). *Music and International History in the Twentieth Century*. NY: Oxford: Berghahn. <https://doi.org/10.3167/9781782385004>
- Gienow-Hecht, J. C. E. (2012). The World Is Ready to Listen: Symphony Orchestras and the Global Performance of America. *Diplomatic History*, 36(1), 17-28. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-7709.2011.01005.x>
- Jungblud, V. T. (2014). Multilateral Diplomacy in the Bipolar System of International Relation. *New and Contemporary History*, 3, 226-229.

- Khestanov, R. Z. (2012). Genesis of cultural policy and the emergence of mass culture in the USSR (1917-1953). *Sociology of Power*, 8.
- Kobilova, Y. C., & Khatamova, U. B. (2019). Effects of Sounds and Noises on Humans. *World Science*, 5(26), 354-356.
- Nye, J. Jr. (2004). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. NY: Public Affairs.
- Roberts, J. (2008). A chance for peace? The Soviet campaign in favour of ending the Cold War. 1953-1955. *New and Contemporary History*, 6, 35-75.
- Roselle, L., Miskimmon, A., & O'loughlin, B. (2014). Strategic narrative: A new means to understand soft power. *Media, war & conflict*, 7(1), 70-84.
- Rusetskiy, A. (2023). *The dissertation research "Metacognitive management model of Abkhazia's political crisis"*.
- Rusetsky, A. (2009). *Pseudo-conflicts and quasi-peacemaking in the Caucasus*. SCIRS.
- Rusetsky, A. (2020). Scientific Conference "Set Theory and Psychology in the Reality of the New Corona-19". *Conference presentation St. Andrew the First-Called Georgian of the Georgian Patriarchate University*.
- Rusetsky, A., & Dorokhina, O. (2020). Abkhazian crisis: from the Concept of Awareness of Common Threats to the Building of an «Abkhazian Security Community». *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 23(3), 118-134. <https://doi.org/10.15421/172032>
- Statler, K. C. (2012). The Sound of Musical Diplomacy. *Diplomatic History*, 36(1), 71-75. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-7709.2011.01010.x>
- Summary of anti-war repression. (2023). *OVD-Info* (23 December 2023).
- Vyatr, J. (2016). Culture of peace. *Sociologia*, 1, 48-52.

The Legal Aspects of the Donbas Problem in the Context of Self-Determination and the Right to Secession

UDC: 327.5

DOI: <https://doi.org/10.15421/172462>**Abbasov Emin**Ph.D. in International Relations, <https://orcid.org/0000-0001-8484-8153>, dreminabbasov@gmail.com*Akdeniz University (Antalya, Turkey)*

Abstract

The full-scale military intervention of the Russian Federation on the territory of Ukraine in 2022 again put the territorial problems of Ukraine on the agenda of international relations and international law. Note that along with Crimea, which is often mentioned by the international community, the issue of Donbas is also relevant for Ukraine. The emergence of the Donbas problem is directly related to the Russian Federation. As a result of Moscow's first indirect and then direct intervention in the east of Ukraine (in Donbas), two new unrecognized states were formed - the Donetsk People's Republic (DPR) and the Luhansk People's Republic (LPR). Later these territories were annexed by Russia. The article examines the quasi-states of the DPR and LPR not recognized by the international community within the framework of the principles of self-determination, secession, and territorial integrity of international law.

The main goal of this study was to determine whether the separatist formations that arose in the east of Ukraine have the right to self-determination and secession, taking into account the international legal principle of the territorial integrity of states.

Process tracking and case study methods were used as research methodology. Cause-and-effect relationships between political processes were established and legal documents were studied. Data collected from history, international law and similar fields have been cited to explore the presented topic.

The main novelty of the study is that the problem of Donbas was assessed taking into account the right to self-determination, the right to secession and the principle of territorial integrity of Ukraine.

Keywords: self-determination, territorial integrity, secession, Donbas, Ukraine, international law

Правові аспекти проблеми Донбасу в контексті самовизначення та права на відокремлення

Аббасов Емін*Університет Акденіз (Анталія, Туреччина)*

Анотація

Повномасштабне військове втручання Російської Федерації на територію України в 2022 році знову поставило територіальні проблеми України на порядок денний міжнародних відносин і міжнародного права. Зауважимо, що поряд із часто згадуваним міжнародним співтовариством Кримом, актуальним для України є й питання Донбасу. Виникнення проблеми Донбасу безпосередньо пов'язане з Російською Федерацією. У результаті спочатку непрямого, а потім прямого втручання Москви на сході України (на Донбасі) утворилися дві нові невизнані держави – Донецька народна республіка (ДНР) і Луганська народна республіка (ЛНР). Пізніше ці території були анексовані Росією. У статті розглянуто невизнані міжнародним співтовариством квазідержави ДНР та ЛНР в рамках принципів самовизначення, сецесії та територіальної цілісності міжнародного права.

Основною метою цього дослідження було визначити, чи мають сепаратистські формування, що виникли на сході України, право на самовизначення та відокремлення враховуючи міжнародний правовий принцип територіальної цілісності держав.

В якості методології дослідження використано методи відстеження процесу та кейс-стаді. Встановлено причинно-наслідкові зв'язки між політичними процесами та досліджено правові документи. Щоб дослідити представлену тему, були цитовані дані, зібрані з історії, міжнародного права та подібних галузей.

Головною новизною дослідження є те, що проблема Донбасу оцінювалася з урахуванням права на самовизначення, права на відокремлення та принципу територіальної цілісності України.

Ключові слова: самовизначення, територіальна цілісність, відокремлення, Донбас, Україна, міжнародне право

Introduction.

Ukraine is the largest country in Eastern Europe in terms of both population and territory. At the same time, it is the largest military, economic, and technological power in post-Soviet geography after the Russian Federation (Büyükkıncı, 2004, p. 401). Ukraine has historically been perceived as a strategic buffer zone by Western Europe and Russia. In addition, Russia, which has seen Ukraine as its border region for centuries, with a dense population of Russian-speaking people, has had difficulty accepting Ukraine as an independent state. According to the American political scientist Zbigniew Brzezinski, who emphasized the importance of Ukraine for Russia, although Russia is unlikely to lose its imperial power without Ukraine, Russia will certainly become an empire if Ukraine is subordinated to it (Brzezinski, 1994, p. 80).

Research results.

When we look at the relationship between Russia and Ukraine through the window of the most recent history, it can be seen that in the post-Cold War period, Ukraine has become the center of geostrategic interests between the West and Russia. In the 1990-s and 2000-s, the government of Kyiv faced a dilemma of choosing a side between NATO and the European Union (EU) on the one hand and the Russian Federation on the other. Ukraine has become a potential candidate country for the EU membership. For Russia, it is the most important "near abroad" country due to its geostrategic position and economic potential.

In 2013, Russia perceived attempts to sign the EU-Ukraine Association Agreement is an important step towards the integration of Ukraine into the EU, as a threat to its security. The increase in the number of countries joining NATO and the EU in Eastern Europe has called into question Russia's influence in this region. Disagreed with the geopolitical changes in the region Russia violated the territorial integrity of Ukraine directly and indirectly. This process took place in two stages with an interval of 8 years and is still ongoing. In 2014, the Autonomous Republic of Crimea under the sovereignty of Ukraine was annexed by Moscow.

Then, the forces supported by Moscow created the DPR and LPR, which are unrecognized separatist republics, in the territory of the Donbas region of Ukraine. On February 24, 2022, Russian President decided to launch a «special military operation» against Ukraine, thus, Russia launched another attack against Ukraine's territorial integrity. As it is clear, the problem of Donbas is a legal problem as well as a political problem. The main goal of this article is to analyze the problem of Donbas not from a political point of view, but from the aspect of international law.

This article analyzes the problem of Donbas from the point of view of international law. Since the concepts of «principle of territorial integrity» and «right to secession» are usually used in relation to similar problems, it is essential to define these concepts.

Conceptual framework: self-determination, territorial integrity, and the right to secession. The concept of «self-determination» has different meanings in different periods (Çelik, 2015, p. 198). The concept of self-determination emerged with Aristotle and later developed in the works of French Revolution thinkers and 17th-century Italian political scientists (Kampelman, 1993, p. 6; Kılınc, 2008, p. 952; Kütükcü, 2004, p. 260). The concept in question did not initially have the exact meaning it has today, and over time it went through a process of conceptual development. The early 20th century can be described as a turning point for the principle of self-determination. After the First World War, self-determination began to attract more attention from the international community. Immediately after the war, US President Woodrow Wilson put forward 14 principles in his speech on January 18, 1918, and defended the principle of self-determination in point 5, emphasizing that peoples have the right to self-determination in line with liberal principles: «A free, open-minded, and absolutely impartial adjustment of all colonial claims, based upon a strict observance of the principle that in determining all such questions of sovereignty the interests of the populations concerned must have equal weight with the equitable government whose title is to be determined».

The principle of self-determination is addressed in articles 1, 2 and 55 of the United Nations Charter and has found its place in international law (Abdullahzade, 2014a, p. 164). Article 1 of the Charter lists the UN's purposes as follows: The Purposes of the United Nations are ... develop friendly relations among nations based on respect for the principle of equal rights and self-determination of peoples, and to take other appropriate measures to strengthen universal peace...

Self-determination is regulated in the UN Charter as an undefined principle rather than a right (Abdullahzade, 2014a, p. 164) and does not impose legal obligations on member states. In order to eliminate this ambiguity and define the content of the concept more precisely, resolutions were adopted by the UN General Assembly in the 1960-s (Taşdemir, 2016, p. 647). In fact, with the «Declaration on the granting of independence to colonial countries and peoples» (1960), articles 1/2 and 55 of the UN Charter were expanded and it was stated that the realization of the principle of self-determination should not be contrary to other principles in the UN Charter, including the principle of territorial integrity of the country. In the «Declaration on Permanent Sovereignty over Natural Resources» (1962), sovereignty over natural resources was stated as a part of the principle of self-determination, and it was emphasized that this right should be used for the benefit of the people of the relevant state and that foreign investments should not restrict the sovereignty of the relevant state over these resources (Uz, 2007, p. 67). The «International Covenant on Civil and Political Rights» and the «International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights»

(1966) made important contributions to the right of self-determination becoming a binding rule of international law (Abdullahzade, 2014a, p. 164): « 1/1 Article. All peoples have the right of self-determination. By virtue of that right they freely determine their political status and freely pursue their economic, social, and cultural development».

The principle of self-determination has also been included in international documents outside the UN General Assembly. For instance, the «African Charter on Human and Peoples' Rights» (1981) included articles on the equality of peoples and the right to self-determination. In addition, the right in question was included in the «Charter of Paris for a New Europe» (1990) and it was emphasized that it could be used in a way that did not conflict with territorial integrity and other principles of international law (Uz, 2007, p. 69).

The right to self-determination is generally not recognized in the context of the establishment of a new state through secession from one state. The reason for this is the principle of «territorial integrity of the state» or «territorial integrity», which is accepted as an established principle in international law (Kılınç, 2008, p. 958). The principle of territorial integrity began to be implemented as a political principle in the 20th century under the name of the integrity of the state's territory. According to this principle, the territory of a state established in accordance with the rules of international law cannot be subject to fragmentation or division without the consent of the state in question, and other states must respect this integrity (Ali, 2013, p. 91). The principle of territorial integrity was first included as a general rule in the Covenant of the League of Nations. According to Article 10 of the Covenant of the League of Nations: «The Members of the League undertake to respect and preserve as against external aggression the territorial integrity and existing political independence of all Members of the League».

The principle of territorial integrity of states has had a very important place in the international legal order and the UN system after the Second World War. The principle in question is regulated in Article 2, paragraph 4 of the UN Charter, which prohibits the use of force against the territorial integrity and political independence of any state (Gündüz, 2015, p. 110).

Although there is a contradiction between the principle of self-determination and the principle of territorial integrity, during the Cold War, the principle of territorial integrity was prioritized by the parties. The right to self-determination was seen as a right of "autonomy" rather than a right of independence (Taşdemir, & Özer, 2017, p. 68).

To define the scope and meaning of the right to self-determination we need to focus on two characteristics of this right. The first one is related to the internal organization of states and means that people choose the form of government they want without any external pressure. The second is the right of people to choose the sovereignty

of the state they want, including the establishment of an independent state (Pazarıcı, 2010, p. 141-142). Due to its internal and external dimensions, self-determination is divided into internal self-determination and external self-determination. Nevertheless, such a distinction is not made either in the UN Charter or in other international documents (Ehtibarlı, 2016, p. 151). The principle of self-determination generally includes three basic rights: i) the right of the people to choose the political, economic, social, and cultural system they want within the country without any external pressure; ii) the right of colonies to independence; iii) the right to secede from an existing independent state (Dayıoğlu, 2017, p. 6).

The right of internal self-determination is generally accepted as the right of a people who have gained independence to determine the form of government they want. In other words, it is the right of a nation, people, or community, including people of different ethnic origins, to determine the constitutional order and form of government they desire, without being subject to external pressure (Ehtibarlı, 2016, p. 167-168). This dimension of self-determination does not actually present many problems. This right, unlike external self-determination, is not one that, once exercised, ends, or diminishes (Taşdemir, & Özer, 2017, p. 57). Internal self-determination has recently attracted more attention from the international community. The reason for this is that, unlike the international community's reaction to events such as the disintegration of existing states and the creation of new states, the protection of the right to self-determination of peoples living in existing states is considered more harmless and appropriate (Ehtibarlı, 2016, p. 167). The right to self-determination has been perceived and implemented in Western countries more as a form of self-government and participation in governance. In other words, this principle has been addressed and defended only in its internal dimension in Western democracies (Abdullahzade, 2014b, p. 159).

External self-determination is the right of a people to choose to be affiliated with the state they want, including establishing an independent state (Pazarıcı, 2010, p. 142). While the internal right of self-determination aims to ensure that the entire population lives in a pluralistic society, the external right of self-determination aims to establish a new state or to establish autonomy within a state (Çelik, 2015, p. 199-200). As mentioned above, external self-determination was first used by Wilson within the scope of his 14 principles and was perceived to be applied to countries under colonial, occupied and tutelage (Abdullahzade, 2014a, p. 166). With the dissolution of the USSR and Yugoslavia after the Cold War, the application of this right outside the colonies became a topic of discussion (Pazarıcı, 2010, p. 142). The international community, which until this period had been skeptical about the external dimension of the right to self-determination, except for the peoples under occupation and colonial rule, was faced with the

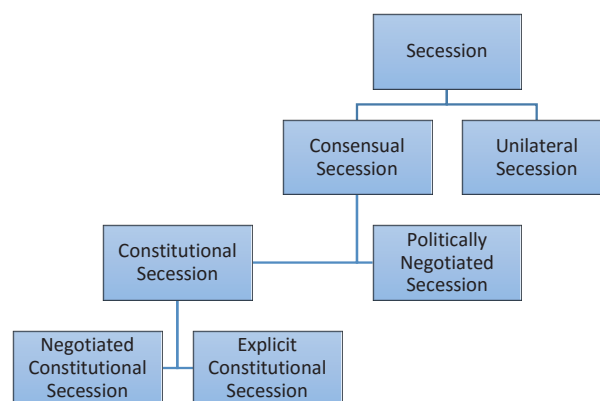
problem of the broader applicability of this right on the basis of separatist actions that came to the fore with the dissolution of the USSR and Yugoslavia (Abdullahzade, 2014b, p. 160).

Secession is the loss of a part of a state from its sovereignty. The main debates about the right to self-determination are about whether or not the right to secession should be included in this right. Supporters of the right to secession argue that self-determination has no meaning without this right. However, those who support the right to secession have also made the exercise of this right conditional on compelling reasons. In other words, according to these authors, if a people feel exploited, if they are left in constant economic poverty, if cultural autonomy and people's lives are in danger, there is a justification for the right to secession (Uz, 2007, p. 72-73). In other words, while the external dimension of internal self-determination was accepted as legitimate for peoples under colonial rule, in other cases independence was tied to certain conditions (Ülger, 2016, p. 57). In cases where the internal right of self-determination is continuously violated, the external right of self-determination, which includes the right to secede, arises. For example, in Kosovo, it is argued that the Kosovars have the right to secede as a «corrective» or «last resort» due to the continuous and systematic violation of the minority rights and human rights of the Albanians by the Serbian administration (Taşdemir, 2016, p. 654). The secession process can be negotiatory or combative. In this respect, it is necessary to distinguish between the types of separation: i) consensual secession; ii) unilateral secession. There are also two types of consensual separation: i) constitutional secession; ii) politically negotiated secession (Taşdemir, & Özer, 2017, p. 93-94). At the time of constitutional separation, the consent of the main state to secession exists and the process of secession does not involve the threat or use of force by the parties. The realization of secession is carried out in accordance with the clear provision in the constitution. In this regard, there are two types of this method: i) negotiated constitutional secession; ii) explicit constitutional secession.

In the case of a consensual constitutional secession, the parties agree among themselves as a result of negotiations, make changes in the state's constitution that foresee the right to secede, and secede in accordance with the relevant amended article of the constitution. In the explicit constitutional secession method, there must be clear provisions regarding secession in the existing constitution of the state and the secession process is foreseen as a procedure in the constitution. The 1931 Chinese Constitution, the 1974 Yugoslavian Constitution and the 1977 Soviet Union Constitution can be cited as examples of such constitutions (Taşdemir, & Özer, 2017, p. 94). Secession by political negotiation, like constitutional secession, does not involve the threat of using force. It is important that both the central state and

the secessionist party are willing to resolve the issue. Examples of secession by political negotiation in history include Norway's secession from Sweden in 1905, the Southern Ireland's secession from the United Kingdom in 1922, and the secession of post-Soviet republics from the Soviet Union (Taşdemir, & Özer, 2017, p. 94-95).

Unilateral secession is an attempt to achieve secession without the consent of the main state, by using force or threatening to use force. There are mutual claims of sovereignty between the existing state and the separatist party regarding the problematic region. Unilateral secession is often achieved by announcing the result of a referendum. However, in such a case, two situations arise for unilateral secession: first, secession is illegal in terms of both international and national law; second, secession is carried out without negotiations and consent with the main state. Examples of successful unilateral secession include the secession of Algeria from France, Indonesia from the Netherlands, the Democratic Republic of Vietnam from France, and the former Yugoslav states. Examples of unsuccessful unilateral secession include the secession of Chechnya from Russia, Tibet from China, Transnistria from Moldova, and Abkhazia and South Ossetia from Georgia (Taşdemir, & Özer, 2017, p. 94-95).

The emergence of the Donbas problem. The Donbas region is the geographical region where the Luhansk and Donetsk oblasts are located in eastern Ukraine. Although the ethnic structure of Donbas is heterogeneous, this region, which borders Russia, also has a large Russian population. According to the 2001 census data, approximately 38% of the population of Donetsk Oblast and approximately 39% of the population of Luhansk Oblast are Russians. (The number and composition of the population of Donetsk region, 2001; The number and composition of the population of Luhansk Oblast, 2001).

Following the dismissal of Ukrainian President Viktor Yanukovich on February 22, 2014, during the Euromaidan movement and the coming to power of a pro-Western government in Kyiv, separatism that began in Crimea spread to the Donbas region. In a short time, the Donbas People's Militia operation, led by

businessman P. Gubarev, was established in the Donetsk region. The operation consisted of former members of the law enforcement forces of the ousted Yanukovych government, pro-Russian local residents and foreign volunteers, mainly Russian citizens.

On April 7, the separatists announced the establishment of the Donetsk People's Republic and the declaration of its sovereignty. On April 21, separatists elected V. Bolotov as the regional governor of Luhansk, and on April 27, they declared the establishment of the Luhansk People's Republic. On May 11, referendums on independence were held in both separatist formations. In both referendums, voters could say «yes» or «no» to the question «Do you support the declaration of state independence of the Donetsk/Luhansk People's Republic?». The Russian word «samostoyatel'nost» used in the referendum question can be interpreted as the separatist formation gaining independence by complete secession from the main state and the right to self-government under broad autonomy without complete separation. The use of this word has led to uncertainty among the majority of voters. In the referendum, whose legitimacy was not recognized by the Kyiv administration, according to information released by separatist groups, 75% (Ukraine rebels hold referendums in Donetsk and Luhansk, 2014) of the DPR population and approximately 92% of the LPR population voted in favor of independence.

However, the war between the separatist groups and the Kyiv government in Donbas began even before the referendum. On April 12, separatist armed forces under the command of Russian militant and retired FSB officer Igor Strelkov seized the city of Sloviansk in the north of the Donetsk region and announced that the city had been transferred to DPR control. On April 14, 2014, the interim President of Ukraine Turchynov signed a decree initiating the counter-terrorism operation in the Donbas region of the country, which began fighting between the central government of Ukraine and armed separatists (On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated April 13, 2014). Ukrainian ground forces, with the help of aircraft and helicopters, took control of several settlements under separatist control, including Sloviansk, and in August approached Donetsk and Luhansk (Oldberg, 2020).

P. Poroshenko, who came to power in Ukraine with the presidential elections held on May 25, 2014, has continued the counter-terrorism operation launched during the term of his predecessor Turchynov. While Poroshenko promised to bring peace to Donbas shortly, he also stated during his inauguration that the Kyiv government was ready to talk only to civilians, not to terrorists in Donbas (Ukraine president vows not to give up Crimea, 2014). During the spring and summer of 2014, Ukraine's counter-terrorism operations forces managed to liberate more than two-thirds of Donetsk and Luhansk Oblasts from separatists. It was expected that central

government forces would quickly take control of the eastern part of the country and the Russian border, thus preventing Russian support for the separatists. However, the conflict in the town of Ilovaysk in August 2014 was a turning point in the fate of the war. When it became clear that the Ukrainian army could defeat the separatist forces in the strategically important Ilovaysk, Moscow intervened in the war by deploying its conventional troops (Alim, 2020, p. 139). As a result of this intervention by the Russian army and cross-border shelling, Ukraine lost control of a long section of its state border. In August 2014, the intervention of Russian army units stopped the advance of the Ukrainian armed forces and stabilized the borderline between the Ukrainian armed forces and the separatist-controlled territory.

On September 5, 2014, Ukraine, Russia, and the OSCE signed the Minsk Agreement (Minsk I), aiming to establish a ceasefire in the Donbas region (Protocol on the results of consultations of the Trilateral Contact Group, 2014). The Minsk I Agreement attempted to initiate a ceasefire process with the OSCE as an observer. According to the articles of the agreement, the Kyiv government undertook to adopt a law on general amnesty for separatists in certain regions of Donetsk and Luhansk Oblasts (Article 6) and a law on special self-government rights in the relevant regions (Article 3).

Although the Minsk Protocol has not yet entered into force, on September 16, 2014, the Ukrainian Supreme Council adopted an amnesty law and a law on special self-government rights for the separatist regions for an initial period of 3 years. The law regulated the right to use the Russian language in the relevant regions and special status in administration, police/security forces, elections, and economic and cultural rights. (The Law of Ukraine on the Special Procedure, 2014). Following the re-escalation of the war in January-February 2015 and the collapse of the Minsk I process, the need to initiate a new ceasefire process emerged. The Minsk II process was re-initiated in the «Normandy Four» format with the mediation of French President F. Holland and German Chancellor A. Merkel. As a result of the negotiations, a new Minsk Agreement (Minsk II) was signed between the Kyiv government and the separatists on February 12, 2015, with the signatures of the RF and OSCE representatives. The observer status of the OSCE was also accepted in the Minsk II protocol (Package of Measures for the Implementation of the Minsk Agreements, 2015).

Although local hot clashes between the Ukrainian central government and separatist forces continued in Donbas after the Minsk II Agreement, the war had largely stopped and turned into a frozen conflict. On February 21, 2022, the leaders of the separatist DPR and LPR, appealed to Russian President with a request to recognize the independence of the said republics and the independence of both republics was officially recognized by Moscow. On February 22, Putin stated at a press conference that the Minsk Agreements no longer exist,

as Russia recognizes the independence of the DPR and the LPR.

On February 24, 2022, when the war between the Russian Federation and Ukraine began, Russian President announced that he had decided to launch a «special military operation» in eastern Ukraine and that the aim of the operation was not to occupy Ukraine. He claimed that the military operation aimed to protect the Russian-speaking population of the Donbas region, which has been humiliated and subjected to genocide by the Kyiv regime for eight years. Furthermore, he stated that he wanted to see a Ukraine that was demilitarized and denazified. Although the Kremlin stated that it had no intention of occupying Ukraine when it launched its military intervention in Ukraine, a referendum was held on September 17-23, 2022, on the incorporation of the Ukrainian territories occupied by Russia into the Russian Federation, and the separatist DPR and LPR and the newly occupied by Russia Kherson and Zaporizhia regions of Ukraine were annexed by Russia on September 30, 2022. (Russia's Illegal Annexation of Ukrainian Territory 2022).

Conclusions.

As it is known from the above, the problem of Donbas is not a matter of freedom of the said territories from occupation or colonialism by any state, secession as a result of the disintegration of any state, secession as a result of mutual agreement, or exercise of the right to secession on constitutional grounds. The problem of Donbas is an example of attempts to separate a group living compactly within a state with a more heterogeneous and multi-ethnic ethnic composition.

Both when Ukraine was part of the USSR and when Ukraine became an independent state in 1991, Donetsk and Luhansk regions were an integral part of Ukraine, and they did not have any special or autonomous status defined by the Ukrainian constitution. From this point of

view, the secession of Donetsk and Luhansk regions from Ukraine can be discussed based on a decision made by the entire Ukrainian people, including the population of those regions. Thus, according to Article 73 of the Constitution of Ukraine, changing the country's borders is possible only through a referendum in which the entire Ukrainian people will participate. The state of Ukraine opposed the referendum held in Donetsk and Luhansk that declared the independence of those regions, and the referendum on joining the mentioned regions to the Russian Federation.

It should be noted that those who live in the Donbas and support the separation of that region from Ukraine are not all the people of the Donbas region, but one of the other ethnic minorities living within the state borders of Ukraine. Thus, ethnic Russians (or self-identified Russians) living in the Donbas region cannot be directly entitled to the right to external self-determination. Kremlin politicians compare the secession of separatist regions from Ukraine with the example of Kosovo's secession from Serbia and defend the argument that Crimea and Donbas have the right to self-determination. However, the attitude of the Ukrainian administration towards the population of Donbas or Crimea cannot be compared with the violence applied by the Serbian administration to the Albanians in Kosovo.

That is, the secession of Donbas cannot be defined as a "last resort" or a "corrective/compensatory right" as in the case of Kosovo. Application of the lotus principle to the Kosovo problem to the decision of the International Court of Justice, supports that Kosovo is "unprecedented" and cannot be compared with other situations. Russia rejected the West's argument that Kosovo is unique and will not set a precedent and wanted to legitimize the annexation of Ukrainian lands by using Kosovo as an example. Therefore, due to the above-mentioned characteristics, the Kosovo model cannot be an example for Donbas.

REFERENCES

- Abdullahzade, C. (2014a). Self-Determinasyon ve Ayrılma Açısından Kırım Sorunu. *TAAD*, 5 (19), 159-205.
- Abdullahzade, C. (2014b). *Hukuki Yönleriyle Dağlık Karabağ Sorunu*. Adalet Yayınevi, Ankara.
- Ali, H. A. (2013). *Uluslararası Hukukta Kendi Geleceğini Belirleme (Self-Determination)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Alım, E. (2020). *Ukrayna Krizi'nde Rusya: Büyük Güç Politikası ve Saldırgan Realist Dinamikler*. Nobel, Ankara.
- Brzezinski, Z. (1994). The Premature Partnership. *Foreign Affairs*, 73(2), 67-82.
- Büyükkakıncı, E. (2004). Bağımsızlık Sürecinde Ukrayna-Rusya İlişkileri. *Değişen Dünyada Rusya ve Ukrayna*. E. Büyükkakıncı (drl.), Phoenix, Ankara.
- Çelik, M. (2015). Kendi Geleceğini Belirleme İlkesi ve Bağımsızlık Hakkı. *Ankara Barosu Dergisi*, 2, 197-212.
- Dayıoğlu, A. (2017). Uluslararası Hukukta Ayrılma Hakkı Anlamında Self-Determinasyon İlkesi ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Örneği». *YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt*, 10(1), 2-25.
- Ehtibarlı, Y. (2016). *Uluslararası Hukukta Self-determinasyon Hakkı ve Hakkın Ekonomik Boyutu*. Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Gündüz, A. (2015). *Milletlerarası Hukuk*. R. V. Günel (Ed.), Beta Yayınları, İstanbul.
- Kampelman, M. M. (1993). Secession and the Right of Self-Determination: An Urgent Need to Harmonize Principle with Pragmatism. *The Washington Quarterly*, 16(3), 5-12.
- Kılınç, D. (2008). Self-determinasyon İlkesinin Azınlıklar Açısından Değerlendirilmesi. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12(1-2), 949-982.
- Kütükcü, A. M. (2004). Uluslararası Hukukta Self-Determinasyon Hakkı ve Türk Cumhuriyetleri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12, 259-276.

- Oldberg, I. (2020). *The Long War in Donbas: Causes and Consequences*. The Swedish Institute of International Affairs, Report No. 1, Ulse.
- On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine "On urgent measures to overcome the terrorist threat and preserve the territorial integrity of Ukraine" No. 405/2014. (2014, April 13). *Decree of the President of Ukraine*. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/4052014-16886>
- Package of Measures for the Implementation of the Minsk Agreements*. (2015). Retrieved from <https://www.osce.org/cio/140156>
- Pazarcı, H. (2010). *Uluslararası Hukuk*. Turhan Kitabevi, Ankara.
- Protocol on the results of consultations of the Trilateral Contact Group on joint steps aimed at implementing the Peace Plan of the President of Ukraine P. Poroshenko and the initiatives of the President of Russia V. Putin*. (2014). Retrieved from <https://www.osce.org/files/f/documents/a/a/123258.pdf>
- Russia's Illegal Annexation of Ukrainian Territory: Experts Respond*. (2022). Retrieved from <https://huri.harvard.edu/news/russias-illegal-annexation-ukrainian-territory-experts-respond>
- Taşdemir, F. (2016). Uluslararası Hukukta Toprak Bütünlüğü İlkesi, Tanıma Doktrini ve Bir Norm Olarak Ayrılma Hakkı. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(3), 644-668.
- Taşdemir, F., & Özer, A. (2017). *Uluslararası Hukuk Perspektifinden Self-Determinasyon ve Ayrılma Hakkı*. Hukuk Yayınları, Ankara.
- The Law of Ukraine on the Special Procedure of Local Self-Government in Certain Districts of Donetsk and Luhansk Oblasts*. (2014). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1680-18/ed20140916#Text>
- The number and composition of the population of Donetsk region according to the results of the All-Ukrainian population census of 2001*. (2001). Retrieved from <http://2001.ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/nationality/donetsk/>
- The number and composition of the population of Luhansk Oblast according to the results of the All-Ukrainian Population Census of 2001*. (2001). Retrieved from <http://2001.ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/nationality/lugansk/>
- Ukraine president vows not to give up Crimea*. (2014). Retrieved from <https://www.theguardian.com/world/2014/jun/07/ukraine-president-poroshenko-crimea-putin>
- Ukraine rebels hold referendums in Donetsk and Luhansk*. (2014). Retrieved from <https://www.bbc.com/news/world-europe-27360146>
- Ülger, K. İ. (2016). Kosova'nın Bağımsızlığının Self-determinasyon Çerçevesinde Analizi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31, 39-64.
- Uz, A. (2007). Teori ve Uygulamada Self-Determinasyon Hakkı. *Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi*, 3(9), 60-81.

Changes in the Consumer Behavior of Ukrainian Citizens in the Period of Revolutionary Events 1917-1920

UDC: 316.628

DOI: <https://doi.org/10.15421/172463>**Popov Vyacheslav**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-6790-4181>, zhanovich55@gmail.com*Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman (Kyiv, Ukraine)*

Abstract

Relevance. The sociological view of everyday life has become widespread in the scientific community in recent decades. In modern conditions, attention to the peculiarities of ordinary citizens' everyday behavior during socio-economic crises has increased. Research within this direction is based not only on an analysis of modern times but also on historical sources. A significant amount of material relates to the period of the national democratic revolution in Ukraine in 1917-1920.

The article's purpose is to consider the practical aspects of providing citizens with basic necessities, primarily food, both in conditions of private market trade and during periods of centralized food distribution. Factors that directly or indirectly influenced the consumer behavior of urban residents are characterized. The degree of spontaneity in pricing is analyzed. The level of accessibility for ordinary citizens of the minimum food set at different stages of the revolution is determined.

Results. It was revealed that the markets of Ukrainian cities throughout the entire period of the revolution bore the imprint of the era, which led to almost monthly significant changes in the list of goods, in the social composition of sellers, and buyers' purchasing power.

The nature of the goods offered by ordinary people and their changes in different years are tracked. At the beginning of the revolutionary events, these were things from robbed landowners' estates and military property. Then, ordinary townspeople captured the markets with household items. The exhaustion of household supplies among the townspeople forced the peasants to purchase from them things that were completely useless in rural life to receive material compensation for the sale of their food products.

Conclusions. The factors that influenced the availability of products on the market are identified. The main one was the military situation around the respective cities. Only the threat of free loss of property prevented peasants from transporting their products to city markets. Food shortages have always been artificial.

The inflation rate for food products has been calculated. The dependence of the consumer behavior of city residents on inflation was revealed, as a result of which the sale of any things gradually turned into an exchange in kind. The complete loss of the purchasing power of money and the acquisition of rations of vital importance have been demonstrated.

Keywords: socio-economic crisis, social process, national democratic revolution, market trade, inflation, money circulation, natural exchange

Зміни у споживчій поведінці українських містян у період революційних подій 1917-1920 рр.

Попов Вячеслав*Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана (Київ, Україна)*

Анотація

Актуальність. Соціологічний погляд на повсякденне життя набув в останні десятиліття значного поширення в науковій спільноті. В сучасних умовах посилилася увага до особливостей повсякденної поведінки пересічних громадян в період соціально-економічної кризи. Дослідження в межах цього напрямку ґрунтуються не тільки на аналізі сьогодення, але й на історичних джерелах. Значний за обсягом матеріал стосується періоду національно-демократичної революції в Україні у 1917-1920 рр.

Метою статті є розгляд практичних аспектів забезпечення городян предметами першої необхідності, передусім продуктами харчування, як в умовах панування приватної ринкової торгівлі, так і в часи централізованого розподілу продовольства. Передбачена характеристика факторів, що впливали, прямо чи опосередковано, на споживчу поведінку міських мешканців. Проаналізований ступінь стихійності у ціноутворенні. Визначається рівень доступності для пересічних городян мінімального продуктового набору у різні періоди революції.

Результати. Виявлено, що ринки українських міст протягом всього періоду революції несли на собі відбиток буремної епохи, що призводило до майже щомісячних суттєвих зрушень у переліку товарів, у соціальному складі продавців, у купівельній спроможності покупців тощо.

Відстежується характер товарів, що пропонувалися, та його зміни в різні роки. На початку революційних подій це були речі з пограбованих поміщицьких маєтків та військового майна, потім ринки захопили міські обивателі з предметами домашнього вжитку. Вичерпання хатніх запасів у містян змушувало селян придбавати в них зовсім безглузді для сільського побуту речі, щоб тільки реалізувати свої продукти харчування.

Висновки. Визначені фактори, які вплинули на наявність продуктів на ринку. Головним з них була військова ситуація навколо відповідних міст. Лише загроза безкоштовної втрати майна заважала селянам везти свою продукцію на міські ринки. Дефіцит продовольства завжди був штучним.

Розрахований рівень інфляції стосовно продуктів харчування. Виявлена залежність споживчої поведінки городян від інфляції, внаслідок якої продаж будь-яких речей поступово перетворювався на натуральний обмін. Продемонстрована повна втрата купівельної спроможності грошей, та набуття пайковим забезпеченням життєвої важливості.

Ключові слова: соціально-економічна криза, соціальний процес, національно-демократична революція, ринкова торгівля, інфляція, грошовий обіг, натуральний обмін

Стаття надійшла / Article arrived: 23.04.2024

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2024

Вступ.

Економіка, заснована на суспільному розподілі праці, не може існувати без товарного обміну. Ринок, як механізм регулювання попиту та пропозиції, передбачає і наявність ринку як території, на якій безпосередньо відбуваються процеси купівлі та продажу. В умовах соціальної катастрофи, якою були події 1917-1920 гг. в Україні, коли перший тип ринку був практично повністю зруйнований, другий тип зберігся саме через сформований поділ праці. Громадяни, що були виробниками та власниками життєво важливих товарів, насамперед, продуктів харчування, виносили ці продукти на ринок, з метою їх обміну на гроші або потрібне їм майно. Представники різних категорій міського населення були змушені розшукувати, іноді з ризиком для життя, необхідні продукти, незалежно від конкретних умов свого населеного пункту. Це витікало з постійної необхідності задоволення базових потреб людини.

З іншого боку, наявність у торговців надлишків продовольства, призначених до продажу, вимагала від них роботи, навіть у періоди безпосередніх бойових дій. Що ж до ціноутворення, то зникнення ринкових регуляторів цього процесу зробило його абсолютно стихійним, часом залежним від вкрай несподіваних чинників. З погіршенням економічної ситуації в країні, та у зв'язку з стрімкою інфляцією торгівля поступово набувала характеру натурального обміну.

Вивчення аспектів повсякденності, пов'язаних із споживчою поведінкою городян у процесі їхнього життєзабезпечення через ринкову торгівлю, становить науковий інтерес. Цінну інформацію для розгляду даної теми надає період національно-демократичної революції в Україні у 1917-1920 р.

Метою статті є розгляд практичних аспектів забезпечення городян предметами першої необхідності, передусім продуктами харчування, у ході здійснення приватної ринкової торгівлі. Для реалізації поставленої мети передбачається вирішення наступних завдань:

- охарактеризувати фактори, що впливали прямо чи опосередковано на споживчу поведінку міських жителів;
- проаналізувати ступінь стихійності у ціноутворенні;
- визначити рівень доступності для пересічних городян мінімального продуктового набору у різні періоди революції.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Вивчення повсякденності набуло у вітчизняній соціології значної популярності. Аналіз наукових публікацій з цієї галузі соціологічного знання демонструє зацікавленість науковців у розумінні повсякденності з позиції гуманітарного знання (Коляструк, 2009), у вивченні таких явищ повсякденності, як соціальна мімікрія (Лобанова, 2004), стиль життя (Козаченко, 2009), споживацькі

практики (Савчинський, 2010) та їх трансформація (Ташенко, 2014), місто як об'єкт дослідження (Міхно, 2020). Втім, поза увагою фахівців залишаються повсякденні практики міського населення в кризових умовах, в тому числі, намагання пристосуватися до стрімкої інфляції, готовність до максимального обмеження власних потреб, відмова від звичних стандартів споживання.

Для вивчення повсякденного життя українських містян може бути залучений значний масив інформації, що міститься в історичних документах. Традиційного характеру для професійних соціологів набуло звернення до матеріалів особистого характеру, перш за все, приватних листів та спогадів, а також газетних публікацій.

Джерельною базою публікації, що пропонується, слугували публікації міських газет того часу, спогади сучасників подій, та численні документи київських архівів. Найбільш вагома інформація про рівень ринкових цін міститься в таких документах, як «Щоденний бюлетень губернського статистичного бюро обліково-статистичного відділу Київського губернського виконкому від 23 травня 1919 р.» та «Ринкові ціни на всі продукти харчування міста Чернігів на 3 серпня 1919 р.». Також цікава інформація щодо рівня цін та відповідних змін у поведінці пересічних городян ми знаходимо у міських газетах, зокрема у кореспонденції «Наші базари» в «Полтавських новинах» від 12 (25) жовтня 1918 р. та інших.

Результати дослідження.

Українські міські ринки несли на собі відбиток буремної епохи, внаслідок чого майже щомісяця життя вносило корективи і до переліку товарів, і до соціального складу продавців, і до купівельної спроможності покупців. Дрібна торгівля набула загального характеру, охопила практично всі верстви населення.

Восени 1917 р. ринки заповнили дезертири та демобілізовані солдати, які «брали з возів усе, що хотіли, безкоштовно», при цьому самі продавали казенні речі (Щоденник інспектора, 1917-1918, арк. 27зв.). З розвалом армії та залишенням нею фронту, Україна, як прифронтна смуга, стала своєрідним військовим складом. Величезну кількість майна було розграбовано, і цим майном відкрито торгували на базарах (Станімір, 1966, с. 178).

«Всі купували і продавали поспішно й нервово, ціни росли щохвилини». На ринку пропонувалося все, що було розграбовано у поміщиків. «Ридикюлі, парасольки, спідниці, драпрі, завіски, килими, простирадла, шкатулки, скрипки, плаття, фраки та смокінги, валізи, срібло, золото, коштовне каміння, сережки, золоті портсигари» – усе це розпродавалося «без сорому і ускладнення». Люди «розпоряджалися чужими речами, з очима, що розгорілися від жадності». Кожен прагнув швидше продати, поки

була така можливість. Оскільки очікувався швидкий прихід більшовиків, слід було поквипитися. Іноді поблизу ринку лунали постріли, але людям було байдуже. Яке-небудь простирadlo купувалося за 20 крб. і за хвилину продавалося вже за 45 крб. «Це була базарна вакханалія, азартна гра. Хто не одержував цього – лютував, заздри́в, шаленів і готовий був кинутися у загальний вир, лише б витягти свою долю» (Щоденник інспектора, арк. 50зв., 51).

Епідемія перепродажу охопила ринок нерухомості. В Києві тривала справжня «вакханалія купівлі та продажу будинків». Будинки майже щодня змінювали власників, «підвищуючись у ціні, немов акції». Квартиранти не знали господарів орендованого житла. «Справа в тому, що обиватель не хоче гроші в руках тримати, і бажає замінити їх чимось більш фундаментальним» (Мініатюри, 1917).

Академік В. І. Вернадський у щоденнику неодноразово відзначав наявність в українських містах великої кількості мішечників. У червні 1918 р. скрізь була «маса мішечників», розмови велися винятково про дорожнечу, про спекуляцію та про німців (Вернадський, 2011, с. 88). У вересні, як і раніше, усюди були мішечники, які везли хліб до Києва (Вернадський, 2011, с. 137).

Журналіст газети «Південна копійка» висловив співчуття мішечникам, які «тісними натовпами обліплюють поїзди та їдуть, втомлені, голодні, після безсонних ночей». Втім пересічні городяни, які щодня їли «білі булки та сало», не нарікали своїх годувальників інакше, як «мародерами» (Думки вголос, 1919).

3 осені 1918 р. швидко підвищувалися ціни на всі важливі продукти. Селяни припинили вивозити щось на міський базар, внаслідок ризику бути пограбованими по дорозі першим зустрічним (Вільний Південь, 1918).

На полтавському базарі всього за один місяць, з середини вересня до середини жовтня 1918 р., ціни на продукти першої необхідності стрімко зросли. Вартість фунта олії підвищилася з 10 до 17 карбованців, тобто на 70%, вершкового масла – з 5.50 до 8.80 (приблизно на 60%), десятка яєць – з 2.80 до 5 карбованців (на 50%). Живий птах теж подорожчав. За гусака потрібно було заплатити 20 карбованців, за качку – від 8 до 10 карбованців, за курку – від 7 до 9. Сало коштувало 12 карбованців за фунт. За сотню капустияних качанів просили до 120 крб., за мішок картоплі вагою трохи більше пуду – 11-12 крб. Десяток буряків, що «коштував колись 2-3 копійки», дійшов до 3-4 карбованців. Помідори, хоч і вже закінчувалися, але все ж таки трималися по 15 крб. за сотню. Стимулювала зростання цін діяльність перекупників. Селяни, продавши продукти професійним базарним торговкам, не поспішали залишати ринки, і знайомилися із реальними цінами,

за якими обивателі купували їхній товар. Наступного приїзду селяни запитували з торговок уже більшу ціну, ніж минулого разу (Наші базари, 1918).

Невпинне зростання цін змушувало містян обмежувати власне споживання. Вони відмовилися від оновлення одягу та взуття, та пропонувати селянам власний «зайвий» одяг. Вже на початку 1918 р. у торговельних рядах з'явилася нова категорія продавців, з особливими категоріями товарів. Втрата звичних джерел існування примусила виходити на базар інтелігенцію. Для того, щоб купити необхідні продукти харчування, колишні «господарі життя» пропонували предмети домашнього вжитку. Люди несли на базар все, що тільки можна було «пустити з молотка». В одному з полтавських комісійних магазинів продавалися даровані речі, «з ще не стертими написами». Пропонувалися шуби, плаття, посуд, калоші, туфлі, черевики, фотографічні апарати, старі іграшки, дитячі горщики, золоті та срібні речі. «Баба в хустці» купила ковпаки для електролампочок. «Навіщо, коли у вас немає електрики? - Хай буде, не все тільки панам ковпаки мати!» (На аукціоні, 1918).

1919 був схожий на попередній, перш за все, стрімким підвищенням цін, що продовжувалося, практично на всі продукти. 23 травня 1919 р. на київському базарі можна було побачити такий прейскурант цін: пуд пшеничного борошна – 619 карбованців, пуд житнього борошна – 441 карбованець, фунт житнього хліба – 13.50, фунт яловичини – 14.50, фунт свинячого сала – 3, фунт вершкового масла – 52.70, 1 яйце – 18.30. Фунт дрібної солі коштував 6.50, фунт соняшникової олії – 35 карбованців, фунт цукру-рафінаду – 30 карбованців (Щоденний бюлетень, 1919, арк. 9, 10).

Поступово зменшився попит на продукти, які швидко псувалися, городяни почали робити запаси продовольства, яке можна було довго зберігати. Продовжувалася торгівля домашніми речами, щоб вижити, люди пропонували останнє майно. На базар, як і раніше, несли різноманітні предмети, сподіваючись хоч на якийсь прибуток. Наприклад, на Галицький базар у Києві «інтелігентні дівчата та дами, безробітні чиновники та всілякі інші люди інтелігентних професій» виносили все, що мало хоча б мінімальну цінність. Пропонувалися матерія, попільнички, отриманий за картками ситець, шахівниці, піджаки, самовари, останні чайні ложки, скатертини з вітальних столів. У торгових рядах стояли «голодні, але до всього звиклі, терплячі люди» (Безробітні, 1919). У місті Чугуєві на базарі, часто поряд з «бабами», було видно і «дам», які продавали найрізноманітніші предмети. Багато кого захопив «дух часу» – спекуляція, але багато тут було і мовчазних трагедій: «Продається останнє, що було, улюблені старі речі потроху йдуть за безцінь для підтримки нестримного «балансу» бюджету» (Рідні картинки, 1919).

На ринку Чернігова 3 серпня 1919 р. склалися такі ціни на продукти харчування. Склянка молока коштувала 4 карбованці, за десяток яєць торговці просили 55 карбованців. Городянин, який хотів купити фунт чорного хліба, мав викласти 32 карбованці. За фунт білого хліба – вже 40 карбованців, за таку ж кількість крупи – 30, квасолі – 20, солі – 50, вершкового масла – 160, сиру – 30, сметани – 50. Конопляне масло коштувало 70 карбованців за фунт. Свіжа риба продавалася по 35 карбованців за фунт, кури та качки йшли по 30, гуси по 15. Фунт свинячого сала коштував від 160 до 200 карбованців, свинячого м'яса – 50, яловичини – 30, кісток – 12. У продажу були чайна ковбаса по 40 карбованців за фунт, і ковбаса «краківська», але по 75.

Оскільки на календарі був серпень, базарні торговці пропонували широкий вибір овочів, фруктів та ягід. Фунт вишні та агрусу коштував 7 карбованців, малини – 20, капусти та моркви – 4, картоплі – 7, цибулі старої – 16, нової – 8, яблук, залежно від сорту – від 14 до 20 карбованців. Огірки продавалися поштучно, за один огірок просили 1 карбованець 20 копійок (Ринкові ціни, 1919, арк. 1).

Щоб визначити рівень інфляції в умовах, коли стрибки цін набули постійного характеру, і важко встановити єдиний показник знецінення грошей, спробуємо звернутися до загальновідомої методики порівняння вартості так званого «борщового набору».

Полтавчанин, який захотів би зварити борщ у вересні 1918 р., та прийшов за його інгредієнтами на міський базар, витратив би у натуральному обсязі не дуже значну суму. Об'єм продуктів, необхідних для приготування одного літра борщу, та їх ціна виглядали наступним чином: за 0,75 фунта капусти (1 фунт = 453,5 грами) – 45 копійок, за 0,5 фунта буряка – 30 копійок, за 0,1 фунта моркви – 8 копійок, за 0,25 фунта цибулі – 15 копійок, за 0,25 фунта томатів – 25 копійок, за 0,5 фунта картоплі – 20 копійок, за 0,25 фунта квасолі – 2 карбованці 50 копійок. Додаткові інгредієнти для борщу обходилися у такі суми: 0,25 фунта свинячого м'яса – 6 копійок, 2 золотники сала (1 золотник = 4,26 грама) – 25 копійок, 2 золотники цукру – 5 копійок, 10 золотників вершкового масла – 1 карбованець 50 копійок, 3 золотники сметани – 20 копійок, 10 золотників соняшникової олії – 90 копійок, 2 золотники борошна – 2 копійки. Отже, вартість борщового набору полтавчанина у вересні 1918 р. складала 7 карбованців 4 копійки.

Мешканець Києва, який у травні 1919 р. прийшов би на свій ринок з цією ж метою, змушений був витратити приблизно вп'ятеро більше грошей. Об'єм продуктів, необхідних для приготування одного літра борщу, та їх ціна були такими: за 0,75 фунта капусти (1 фунт = 453,5 грами) – 3 карбованці, за 0,5 фунта буряка – 2 карбованці, за 10 золотників моркви (1 золотник = 4,26 грама) – 40 копійок, за 0,25 фунта цибулі – 2 карбованці, за 0,25 фунта томатів – 50

копійок, за 0,5 фунта картоплі – 3,5 карбованці, за 0,25 фунта квасолі – 5 карбованців. Додаткові інгредієнти для борщу обходилися у такі суми: 0,25 фунта свинячого м'яса – 2,5 карбованців, 2 золотники сала – 80 копійок, 2 золотники цукру – 70 копійок, 10 золотників вершкового масла – 5 карбованців, 3 золотники сметани – 1 карбованець 70 копійок, 10 золотників соняшникової олії – 3 карбованця 50 копійок, 2 золотники борошна – 20 копійок. Таким чином, вартість борщового набору киянина у травні 1919 р. складала 34 карбованця 90 копійок.

У серпні 1919 р. в Чернігові, виходячи з рівня цін на міському базарі, вартість «борщового набору» складала 54 карбованця 60 копійок. За 0,75 фунта капусти, необхідного для приготування 1 літра українського національного блюда, потрібно було заплатити 3 карбованці, за 0,5 фунта буряка – 2 карбованці, за 0,1 фунта моркви – 40 копійок, за 0,25 фунта цибулі – 2 карбованці, за 0,25 фунта томатів – 50 копійок, за 0,5 фунта картоплі – 3 карбованці 50 копійок, за 0,25 фунта квасолі – 5 карбованців. Додаткові інгредієнти для борщу вимагали таких витрат: 0,25 фунта свинячого м'яса – 12 карбованців, 2 золотники сала – 4 карбованці, 2 золотники цукру – 70 копійок, 10 золотників вершкового масла – 16 карбованців, 3 золотники сметани – 1 карбованець 70 копійок, 10 золотників соняшникової олії – 3 карбованці 50 копійок, 2 золотники борошна – 20 копійок.

Таким чином, інфляція, виходячи з ціни борщу, з вересня 1918 р. по травень 1919 р. склала 500%, а з вересня 1918 р. по серпень 1919 р. – 800%. Документи свідчать, що саме при цьому рівні інфляції в кінці літа 1919 р. гроші фактично втратили купівельну спроможність, ринок майже повністю перейшов до натурального обміну.

Спробуємо визначити вартість продуктового кошику у травні 1919 р. для працездатного населення. У перерахунку на звичні для нас міри ваги, потрібні на рік 133 кілограми чорного хліба, по 64 карбованці за кілограм, коштували 8512 карбованців. 107 кілограмів картоплі по 14 карбованців – 1428 карбованців. 97 кілограмів різних овочів, приблизно по 8 карбованців за кілограм – 776 карбованців. 23 кілограми фруктів (яблук) по 40 карбованців – 920 карбованців. 22 кілограми цукру по 60 карбованців – 1320 карбованців. 37 кілограмів м'яса по 80 карбованців – 2960 карбованців. 16 кілограмів риби по 70 карбованців – 1120 карбованців. 238 кілограмів молока по 16 карбованців – 3808 карбованців. 200 штук яєць по 5 карбованців 50 копійок – 1100 карбованців. 13, 8 кілограмів рослинного масла по 70 карбованців – 966 карбованців. 4,9 кілограмів солі по 13 карбованців – 63 карбованця 70 копійок. Таким чином, вартість продуктового кошику на рік дорівнювала 22 тисячі 974 карбованці, а на місяць – 1 тисяча 914 карбованців 50 копійок. Якщо вважати,

що приблизно у цей же час радянський службовець у ранзі завідувача відділу отримував 700 карбованців на місяць, то навіть він міг дозволити собі близько 40% об'єму мінімального продуктового кошику.

До літа 1920 р. гроші зовсім знецінилися, і, хоча їхнє ходіння ще формально мало місце, ситуація з цінами стала настільки катастрофічною, що всерйоз розглядати грошові знаки як еквівалент товару ніхто навіть не намагався. Представники колишньої інтелігенції вичерпали всі можливості для натурального обміну. Державні службовці всі надії покладали на пайкове забезпечення.

Торішнього серпня у радянському Харкові спробувала влаштувати своє життя дружина відповідального працівника З. Сосновська, чоловік якої, за її словами, перебував у білогвардійському тилу, де виконував важливе партійне завдання. Вона отримала місячну допомогу розміром у 3 тис. карбованців, але відразу зажадала додаткової грошової допомоги «тисяч в 20-25», щоб «сходити в лазню, віддати прати білизну тощо». Тобто для нормального, за стандартами тієї доби, життя, жінці з дитиною було потрібно, крім пайкового забезпечення, у вісім разів більше грошей, ніж могла запропонувати влада. До речі, Сосновська згадувала про те, що місцевий візник за одну, не найдавшу, поїздку вимагав дві тисячі карбованців, тобто отриманої допомоги не вистачило б навіть на дві поїздки. Крім того, дружина відповідального працівника не тільки зажадала належний їй пайок – «хліб, цукор, консерви, оселедець, повидло», а й продукти для дитини – «молоко, яйця, білий хліб і цукор».

У день звернення по допомогу, 27 серпня 1920 р., Сосновська не мала «ні копійки ні на хліб, ні на обід». Співробітниця органу соціального забезпечення Троїцька пояснила, що «кращих обідів вона не знає, весь Харків голодує, весь Харків роздягнений, весь Харків босий, і вони самі голодні». Коли Сосновська запитала про причину «ворожого до неї ставлення», Троїцька «обізвала її хворою, і сказала, що так вона до всіх ставиться» (Заява в ЦК дружини відповідального партійного працівника, ЦДАГО, Ф. 1. Оп. 20. Спр. 181, арк. 41, 42).

Замість намагання якимось чином заробити на харчі, обивателі продовжували ставитися до приватної торгівлі як до звичайної спекуляції, і ці настрої відбивали публікації у періодичних виданнях. Причому ці настрої збігалися як у «червоному» Харкові, так і у «білому» Криму. Тут журналіст офіційної газети "Військовий голос" звернув увагу на спекулятивні махінації місцевих крамарів. Близькість моря начебто дозволяла черпати звідти будь-які продукти в будь-яких кількостях: «Море – величезний резервуар, величезне джерело харчування, чого тільки в ньому немає: риби всіх сортів, молоски та інше. Тільки простягни руку – і будеш ситий». Тим часом автор не поспішав «простягнути руку», а лише

обурювався тим, що водночас на базарі риба коштувала від 1,5 до 3 тис. крб. за фунт. М'ясник на ринку теж не відрізнявся доброчесністю, та ділив тушу на власний розсуд. «Той, хто купив великий шматок, має кращу частину, а хто купує малий шматок, отримує жили, кістки та доважки. Ціна ж одна».

Той самий автор здійснив сумлінну калькуляцію витрат та прибутку постачальників молока, вартість якого дійшла до 2500 крб. за три склянки. «Сіно коштує 7 тис. крб. пуд, висівки – 12 тис. Корові треба дати півпуда сіна та 10 фунтів висівків – на 7.500 корму. Корова в середньому дає щодня 10 кварт молока. Молочниця отримує 25 тис. крб. на день, витративши 7.500 крб., супутні витрати – 1500. Чистий прибуток – 16.000». Автор, ймовірно для посилення враження від інформації, дав оцінку захисникам подібної практики: «У нас досі не перевелися ще забиті революцією голови, які вважають все спасіння від продовольчих труднощів у свободі спекуляції, тобто у вільній торгівлі (Про базар, 1920, л. 68об.). Наслідком тривалої кризи була вичерпаність можливостей міського населення для виживання. Незалежно від політичних уподобань переважна більшість пересічних городян покладала свої надії на порятунок від влади, незалежно від кольору її прапорів.

Висновки.

Таким чином, для основної частини міського населення України у 1917–1920 р. головним шляхом отримання продовольства стала торгівля. У зв'язку із швидкою інфляцією поступово відбувалася її натуралізація. Містяни стимулювали цей процес, пропонуючи для обміну одяг, взуття та інші промислові товари. Торгівля повернулася до своєї вихідної, мінової форми. У натуральній вартості товару складався регіональний еквівалент, який залежав від співвідношення попиту та пропозиції на конкретній території.

Мимоволі до торгівлі звернулися всі верстви населення. Наслідком цього стала неймовірна строкатість здебільшого непрофесійного ринку, який став своєрідним символом революції. Серед продавців на стихійних ринках переважали не робітники, яким особливо не було чого продавати, а переважно інтелігенція та колишні «господарі життя». Моделлю економічної поведінки робітників була переважно пропозиція не товарів, а професійних послуг.

На початку соціально-економічної кризи пересічні городяни намагалися продавати предмети свого домашнього вжитку, щоб на виручені гроші придбати хоч якісь продукти. В умовах стрімкої інфляції, починаючи з другої половини 1919 р., торгівля практично повністю набула вигляду натурального обміну, оскільки паперові гроші, що знецінилися, нікому не були потрібні. У 1920 р. головну роль у виживанні городян став грати натуральний пайок.

Набули вимушеної популярності техніки самообмеження, або заощадження ресурсів. В умовах

загального дефіциту важливо було не тільки отримати продукти, а й гранично повільно витратити їх, максимально обмежуючи власні потреби. Втратили популярність продукти, що швидко псувалися. Актуальності набула заготівля продовольчих запасів, що довго зберігалися – борошна, круп, цукру, а потім сушених і солоних продуктів рослинного і тваринного походження.

Життя в екстремальних умовах видалило з сімейних бюджетів витрати на одяг та взуття. Злиденні та нестабільні доходи перетворювали придбання носильних речей на неприпустиму розкіш. Населення стрімко пристосовувалося до нових, несприятливих умов життя. Містяни скоротили до мінімуму свої матеріальні потреби, максимально знизили соціальні очікування, перейшли до найскромніших споживчих звичок.

Швидкість адаптації до нових умов свідчила про те, що городяни не винайшли нових споживчих

стандартів, а скористалися життєздатними під час соціальних катаклізмів зразками поведінки, які були у них перед очима. Об'єктом наслідування стали поведінкові коди соціальних низів, представлених широкими верствами селянства та городян у першому поколінні.

В ситуації революційної катастрофи виявилися затребуваними психологія неповноправності, зневажливе ставлення до людської особистості та самого життя, готовність принижувати та принижуватися, застосовувати насильство та покірно зносити його.

Відбулася глибока архаїзація умов життя. Нівелювання культурних зразків поведінки перетворило суспільство на однорідну масу. З подібним явищем наша країна зіткнулася в умовах розпаду СРСР на початку 90-х років. XX ст., коли архаїчні техніки пристосування знову виявилися затребуваними.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Безробітні. (1919, Вересень 12). *Південна копійка* (Київ), 4.
- Вернадський, В. І. (2011). *Щоденники (1917-1921). Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського*. (Том 9). Київ: Національна академія наук України.
- Вільний Південь. (1918, Червень 16). 112.
- Думки вголос. (1919, Вересень 10). *Південна копійка* (Київ), 2.
- Заява в ЦК дружини відповідального партійного працівника З. Сосновської. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО)*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 181.
- Козаченко, О. О. (2009). Стиль життя: основні підходи до визначення. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*, 3, 5-13.
- Колястук, О. (2009). Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: збірник статей*, 15(1), 46-56.
- Лобанова, А. С. (2004). *Феномен соціальної мімікрії*. Київ: Інститут соціології Національної академії наук України.
- Мініатюри. (1917, Вересень 21). *Київська думка*, 100.
- Міхно, Н. К. (2020). Місто як об'єкт дослідження в сучасному науковому дискурсі соціології та урбаністики. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, 2(23), 42-46.
- На аукціоні (полтавські картинки). (1918, Жовтень 31). *Полтавські новини*, 156.
- Наші базари. (1918, Жовтень 12). *Полтавські новини*, 139.
- Про базар. (1920). Військовий голос. Вирізки та передруки з різних білогвардійських газет під час перебування Врангеля в Криму. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО)*, Ф. 5, Оп. 1, Спр. 323.
- Ринкові ціни на всі продукти харчування міста Чернігова на 3 серпня 1919 року. (1919, Серпень 3). *Центральний державний архів вищих органів влади України*, Ф. Р-34, Оп. 1, Спр. 44.
- Рідні картинки (Чугуїв, вересень). (1919, Вересень 8). *Батьківщина* (Харків), 62.
- Савчинський, Р. О. (2010). Позиціонування вікових груп у просторі споживацьких практик. *Соціологія майбутнього: науковий журнал з проблем соціології молоді та студентства*, 1, 123-134.
- Станімір, О. (1966). *Моя участь у визвольних змаганнях 1917-1920*. Торонто.
- Ташенко, А. Ю. (2014). Відображення трансформацій повсякденних практик у сучасних дослідженнях культури. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: збірник наукових праць*, 4(25), 117-125.
- Щоденний бюлетень губернського статистичного бюро Київського губвиконкому за 23 травня 1919 р. (1919, Травень 23). *Центральний державний архів громадських об'єднань України*, Ф. 5, Оп. 1, Спр. 52.
- Щоденник інспектора чернігівських в'язниць. (1917-1918). *Центральний державний архів громадських об'єднань України*, Ф. 5, Оп. 1, Спр. 21.

REFERENCES

- About the bazaar. (1920). Military voice. Clippings and reprints from various White Guard newspapers during Wrangel's stay in the Crimea. *Central State Archive of Public Associations of Ukraine (CDAGO)*, F. 5, Op. 1, Spr. 323.
- At the auction (Poltava pictures). (1918, October 31). *Poltava News*, 156.
- Daily bulletin of the provincial statistical bureau of the Kyiv provincial executive committee for May 23, 1919 (1919, May 23). *Central State Archive of Public Associations of Ukraine*, F. 5, Op. 1, Spr. 52.

- Diary of an inspector of Chernihiv prisons. (1917-1918). *Central State Archive of Public Associations of Ukraine*, F. 5, Op. 1, Spr. 21. *Free South*. (1918, June 16). 112.
- Kolyastruk, O. (2009). The concept of everyday life in modern scientific humanitarianism. *Ukraine of the 20th century: culture, ideology, politics: collection of articles*, 15(1), 46-56.
- Kozachenko, O. O. (2009). Lifestyle: basic approaches to definition. *Bulletin of Lviv University. Sociological series*, 3, 5-13.
- Lobanova, A. S. (2004). *The phenomenon of social mimicry*. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- Market prices for all food products in the city of Chernihiv on August 3, 1919. (1919, August 3). *Central State Archive of the Higher Authorities of Ukraine*, F. R-34, Op. 1, Spr. 44.
- Mikhno, N. K. (2020). The city as an object of research in the modern scientific discourse of sociology and urbanism. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, 2(23), 42-46.
- Miniatures. (1917, September 21). *Kyivska dumka*, 100.
- Native pictures (Chuguiv, September). (1919, September 8). *Batkivshchyna* (Kharkiv), 62.
- Our markets. (1918, October 12). *Poltava News*, 139.
- Savchynskyi, R. O. (2010). Positioning of age groups in the space of consumer practices. *Sociology of the future: scientific journal on the problems of sociology of youth and students*, 1, 123-134.
- Stanimir, O. (1966). *My participation in the liberation struggles of 1917-1920*. Toronto.
- Statement to the Central Committee of the wife of the responsible party worker Z. Sosnovska. *Central State Archive of Public Associations of Ukraine (CDAGO)*. F. 1. Op. 20. Case 181.
- Tashchenko, A. Yu. (2014). Reflecting the transformations of everyday practices in modern cultural studies. *Actual problems of sociology, psychology, pedagogy: collection of scientific papers*, 4(25), 117-125.
- Thoughts out loud. (1919, September 10). *Pivdenna Kopyka* (Kyiv), 2.
- Unemployed. (1919, September 12). *Pivdenna Kopyka* (Kyiv), 4.
- Vernadskyi, V. I. (2011). *Diaries (1917-1921). Selected scientific works of Academician V. I. Vernadskyi*. (Volume 9). Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine.

Modern Approaches and Methods of Measuring Social Status

UDC: 316.443

DOI: <https://doi.org/10.15421/172464>**Dzirkvadze Timur**Master, <https://orcid.org/0009-0002-4325-0387>, dzirkvadze.tm@gmail.com*Donetsk State University of Management (Kyiv, Ukraine)*

Abstract

Relevance. In sociological practice, there is still a lack of sufficiently universal methods for assessing the social status of respondents, which makes this important characteristic unpopular in sociological research. However, social status, as a primary characteristic of respondents, could provide a more realistic picture of the distribution of public opinion among representatives of different population groups.

Objective. The aim of this article is to review the main approaches and methods for measuring social status for their use in empirical sociological research.

Results. The presented studies used two main methods for determining an individual's social status. The first approach is based on a large set of variables, with income and education level being the primary factors. The second approach focuses on the professional status of the individual, where the main differentiating characteristics are job complexity and skill level. The author notes that understanding the complexity of measuring social status is important for sociological research. Thus, the use of a series of intermediate indirect indicators instead of direct questions about social and professional status is considered, allowing for the avoidance of significant errors in the operationalization of professional status. The empirical model for reproducing social status includes elements such as the respondent's social status at the time of the survey, historical generations, and the status of the parental family. This model allows for the consideration of various factors affecting social status throughout the respondent's life, such as professional status, education level, and type of settlement.

The author also examines single-criterion and multi-criterion indicators of social status.

Conclusions. The article reviews existing methods and approaches to measuring social status, highlighting their advantages and disadvantages, and proposes an author's model for measuring social status, which, according to the author, provides more accurate and reliable results, contributing to a deeper understanding of social structure and dynamics in society.

Keywords: research methodology, classification, stratification, social mobility

Сучасні підходи та методики вимірювання соціального статусу

Дзірквадзе Тімур*Донецький державний університет управління (Київ, Україна)*

Анотація

Актуальність. У соціологічній практиці досі відсутні достатньо універсальні методи для оцінки соціального статусу респондента, що робить цю важливу характеристику непопулярною при проведенні соціологічних досліджень. Хоча саме соціальний статус, як основна характеристика респондента могла б дати більш реальну картину розподілу суспільної думки серед представників різних груп населення.

Мета. Метою даної статті є розгляд основних підходів та методик вимірювання соціального статусу для застосування їх у емпіричних соціологічних дослідженнях.

Результати. У представлених дослідженнях було використано два основні способи визначення соціального статусу індивіда. Перший підхід базується на великому наборі змінних, де головними є дохід та рівень освіти. Другий підхід акцентує увагу на професійному статусі індивіда, де основними характеристиками диференціації є складність праці та рівень кваліфікації.

Автор зазначає, що розуміння складності виміру соціального статусу є важливим для соціологічних досліджень. Так, розглядається використання серії проміжних непрямих показників замість прямих запитань щодо соціального та професійного статусу, що дозволяє уникнути суттєвих помилок при операціоналізації професійного статусу, та емпірична модель відтворення соціального статусу, яка включає такі елементи як соціальний статус респондента на момент опитування, історичні покоління та статус батьківської сім'ї. Ця модель дозволяє враховувати різні чинники, що впливають на соціальний статус протягом життєвого шляху респондента, такі як професійний статус, рівень освіти та тип поселення.

Автор статті також розглядає однокритеріальні та мультикритеріальні показники соціального статусу.

Висновки. У статті надано огляд існуючих методик та підходів до вимірювання соціального статусу, висвітлено їх переваги та недоліки, а також пропонується авторська модель вимірювання соціального статусу, яка, на думку автора, дозволяє отримати більш точні та надійні результати, що сприяють глибшому розумінню соціальної структури та динаміки в суспільстві.

Ключові слова: методологія дослідження, класифікація, стратифікація, соціальна мобільність

Стаття надійшла / Article arrived: 24.05.2024

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2024

Вступ.

Соціальний статус є одним із центральних понять у соціологічних дослідженнях, оскільки він визначає положення індивіда в соціальній ієрархії та впливає на його доступ до різних ресурсів та можливостей. Актуальність даного дослідження обумовлена необхідністю розробки надійних методів вимірювання соціального статусу, які б дозволяли точно оцінити соціальну стратифікацію та мобільність у сучасному суспільстві. Це, у свою чергу, сприятиме більш глибокому розумінню соціальної структури та динаміки.

Метою даної статті є розгляд основних підходів та методик вимірювання соціального статусу для застосування їх у емпіричних соціологічних дослідженнях.

Розуміння соціального статусу, його складових та методів його оцінки є ключовим для проведення якісних соціологічних досліджень та аналізу соціальних процесів.

Для досягнення цієї мети статті використовуються такі методи дослідження: аналіз наукової літератури, порівняльний аналіз різних методик вимірювання соціального статусу та емпіричне тестування обраних методик. Важливими аспектами даного дослідження є також аналіз наявних теоретичних підходів до визначення соціального статусу та їх практичне застосування.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Аналіз літератури свідчить про те, що питання вимірювання соціального статусу активно досліджувалися багатьма науковцями. Наприклад, П. Блау у своїй роботі «Нерівність і гетерогенність» розглядає соціоекономічний індекс, який базується на доходи та рівні освіти, як ключові індикатори соціального статусу (Блау, 2017, р. 107). Водночас Дж. Блейлок у своєму дослідженні «Методи соціологічного дослідження» рекомендує використовувати проміжні непрямі показники для оцінки соціального статусу, щоб уникнути помилок операціоналізації (Blalock, 2018, р. 362).

В. А. Бондаренко у своїй праці «Соціальна стратифікація» пропонує емпіричну модель, яка враховує соціальний статус респондента на момент опитування, історичні покоління та статус батьківської сім'ї (Бондаренко, 2019, с. 234). Крім того, у роботі Дж. Голдторпа «Соціальна мобільність і класова структура» аналізується професійний статус індивіда, підкреслюючи значення складності праці та рівня кваліфікації (Goldthorpe, 2020, р. 171).

В. В. Кривошеїн звертає увагу на особливості застосування опитувальних методик в електоральних дослідженнях (Кривошеїн, 2023). Ці та інші дослідження формують теоретичну основу для подальших емпіричних досліджень соціального статусу в сучасному суспільстві.

Результати дослідження.

У соціології соціальний статус індивіда складається із трьох складових – влади, матеріального становища і престижу. Парадокс полягає в тому, що ця загальновизнана теорія до недавнього часу не знаходила застосування в емпіричних дослідженнях, тому що характеристики влади і престижу погано піддаються формалізації. Якщо для матеріального становища розроблені точні критерії вимірювання, то надійні оцінки характеристик влади і престижу вдається отримати тільки на рівні локальних колективів.

Розуміння соціального статусу індивіда.

У представницьких дослідженнях найбільшого поширення набули два способи визначення соціального статусу індивіда. У першому випадку статус визначають, виходячи з великого набору змінних, головними з яких є дохід і рівень освіти. Прикладом такого підходу може служити «соціоекономічний індекс» П. Блау. У другому ж підході акцент робиться на професійному статусі індивіда, при цьому як основні диференціюючі характеристики використовуються складність праці і рівень кваліфікації. Інколи для досягнення більшої реальності одержуваних соціальних шарів вносяться корегування з урахуванням соціально-економічних відмінностей, закріплених за конкретними професіями (Паніна, 2007, с. 200).

У літературі існують дві альтернативні точки зору. Структуралістська розглядає індивідів як елементи соціальної структури, чії дії детерміновані місцем в системі соціально-економічних стосунків. Згідно іншої точки зору індивід – це активний суб'єкт, який переслідує свої цілі, використовуючи ресурси, що є в наявності.

Обидва підходи досліджують процеси, що протікають в соціальній структурі, як сукупний результат соціальних дій окремих акторів – переміщень між статусними позиціями. Важлива відмінність полягає в значущості, яку ці підходи приписують чинникам, що визначають соціальну мобільність індивіда. Для прихильників другого підходу найбільш показовими представляються ресурси, що є у розпорядженні актора, при цьому концепція ресурсів часто редукується до особових і соціально-психологічних якостей індивіда.

Прибічники першого підходу, навпаки, справедливо вказують, що індивідуальна дія є насамперед результатом соціальних змінних, а не особових характеристик.

Нерівність, що склалася в етнократичному суспільстві, відтворює себе у формах, адекватних новій системі суспільних стосунків.

З погляду практичного застосування концепції відтворення до вивчення динаміки соціальної нерівності перспективно виділити три рівні: 1) соціетальний (відтворення суспільства загалом як

системи); 2) макрорівень, де ядром змін виступає відтворення соціальної структури та мікрорівень, на якому механізмом змін є відтворення соціального статусу індивідів, інакше кажучи статусне відтворення. Під відтворенням соціального статусу мається на увазі формування індивідів як суб'єктів суспільних стосунків – підготовка їх до виконання суспільно необхідних економічних, політичних та інших функцій. Латентне соціальне відтворення виявляється в переміщенні індивідів між різними позиціями в соціальній структурі суспільства, тобто в мобільності (Тюльпа, 2016, с. 83).

Одними з перших вивчати відтворювальні процеси емпіричним шляхом спробували соціологи-урбаністи. В урбансоціології (Gottdiener, Nohle, & King, 2019, p. 145) предметом досліджень була здатність територіальної спільноти забезпечити розширене відтворення людини як продуктивної сили і як особистості. Проте динамічна складова, що описує зміни в соціальній структурі, в цих роботах розвитку не отримала. Дослідження зосереджувалися на окремих відтворювальних підсистемах міста – системі освіти (Ханшмідт) і виробничій інфраструктурі або на окремих аспектах відтворення

– внутрішньосімейних стосунках (Мюллер), використанні вільного часу (Мітрікас) та ін.

Емпіричну модель відтворення соціального статусу запропонував В. А. Бондаренко (2019, с. 234).

Логічним ядром емпіричної моделі є основні теоретичні уявлення про процес відтворення. Її головними елементами є (Бондаренко, 2019, с. 237):

- соціальний статус респондента на момент опитування – інтегральна характеристика, об'єднуюча інформацію про владний, матеріальний і культурний ресурси респондента;
- історичні покоління – вікові групи, виділені відповідно до історичного періоду, на який припала професійна соціалізація респондента;
- статус батьківської сім'ї – характеристика соціального середовища, в якому відбувалася первинна соціалізація респондента, іншими словами його соціальне походження.

Як чинники відтворення на різних етапах життєвого шляху респондента розглядаються: професійний статус; рівень освіти; тип поселення респондента. Логічні стосунки між елементами моделі приведені на рис. 1.

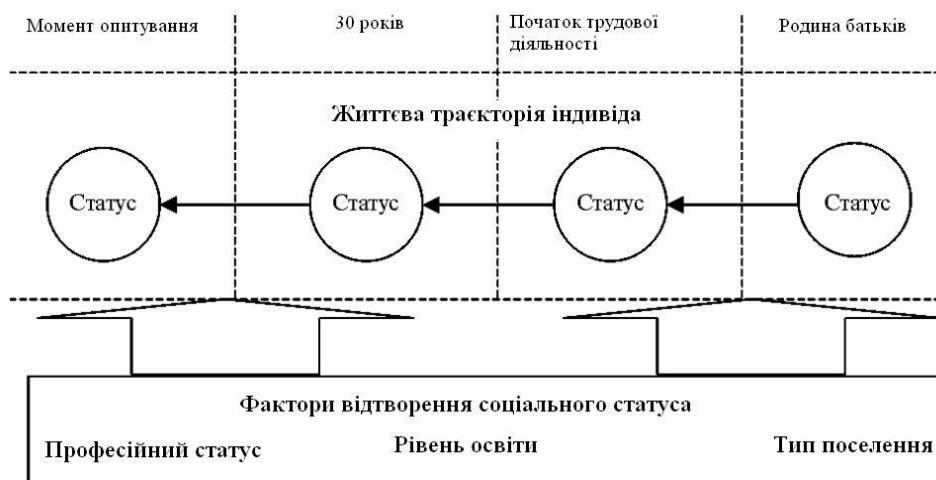

Рис. 1. Емпірична модель суспільного відтворення соціального статусу (Бондаренко, 2019)

Моделюючи процес відтворення індивіда, виділяється в ньому чотири ключові етапи: початок навчання в школі; початок трудової діяльності; 30 років; момент опитування.

Слід зазначити, що виникає деяка умовність, коли безперервний процес, що охоплює весь життєвий шлях респондента, розділяється на дискретні інтервали. Але подібне розчленовування представляється виправданим, оскільки неможливо провести репрезентативне дослідження, яке б повністю описувало життєвий шлях респондента, враховуючи всі індивідуальні

злами. Такі проекти поки лежать в полі діяльності якісної соціології, висновки якої не претендують на репрезентативність.

Американські дослідники просунулися в моделюванні соціальних класів споживачів (так само як і в маркетингу в цілому в силу більш тривалої історії вільної ринкової економіки в цій країні). У міру просування України по шляху демократизації економіки і політики, глобалізації ринкових стосунків американські моделі оцінки соціального статусу збільшують свою актуальність для української науки.

Аналіз підходів до вимірювання соціального статусу. Існує два основні підходи у вимірюванні статусу:

1. Заснований на одному вимірюванні – такий що використовує однокритеріальний показник статусу.

2. Комбінація декількох вимірювань, при цьому використовується мультикритеріальний (інтегральний) показник.

Однокритеріальні показники (single-item indexes) оцінюють соціальний статус, ґрунтуючись на одному вимірюванні. На ділі загальний статус індивідуума визначається декількома вимірюваннями. Тому однокритеріальні показники зазвичай менш точні в прогнозі індивідуальної соціальної позиції в суспільстві, ніж добре розроблені мультикритеріальні показники. Проте однокритеріальні показники дозволяють оцінити дію конкретного виміру статусу на процес споживання. Існує три найбільш загальних однокритеріальних вимірів: 1) рід занять; 2) освіта; 3) дохід (Sudman, Bradburn, & Wansick, 1992, p. 211).

Вибір дослідником одного з цих критеріїв для вимірювання, визначається специфікою дослідницького завдання.

Рід занять (occupation) – найбільш широко використовуваний однокритеріальний показник в маркетингових дослідженнях. Відповідь на питання «Чим ви займаєтесь?» дозволяє оцінювати та ідентифікувати індивідуума, зробити висновок про його життєвий стиль. Заняття асоціюється з освітою і доходом, хоча асоціація не така сильна, як раніше.

Тип роботи, що виконується, і тип людей, з якими працює індивідуум, прямо впливають на той життєвий стиль, якому віддається перевага цим індивідуумом. Ці люди взаємодіють і зазвичай погоджуються один з одним в питаннях значущості різних видів діяльності, інтересів і майна, а також в питаннях розміщення сімейних ресурсів для реалізації відповідних цілей. Люди однієї групи зайнятості мають схожий доступ до засобів формування життєвого стилю. Використання дозволів, фінансова незалежність, знання і влада часто спільні для категорій зайнятості.

Освіта традиційно високо цінується в культурі розвинених країн. У США це основний шлях для соціальної мобільності вгору, аналогічна тенденція формується і в Україні. Для багатьох продуктивних категорій освіта – прямий вимірник статусу споживача. Освіта використовується як компонент в декількох мультикритеріальних показниках.

Крім того, освіта може впливати на смаки, цінності та стиль обробки інформації в процесі прийняття рішень.

Рівень освіти може оцінюватися від неповної середньої школи до наукового ступеня. Освітній рівень корелює як із зайнятістю (посада і місце роботи), так і з доходом. Освіта впливає на життєвий стиль. Проте освіта рідко забезпечує абсолютне пояснення зразків поведінки.

Використання показника доходу спричиняє проблему вибору, який дохід враховувати:

- індивідуальний або сімейний;

- до або після податків;

- зарплату або загальний дохід (плюс дивіденди на акції, відсотки по банківських внесках).

Багато індивідуумів можуть не знати точно свого доходу або не хочуть його розкривати. Тому відповідають на питання неправильно, що знижує надійність оцінки.

Надійність показника доходу як вимірника статусу неабсолютна. Високий дохід може супроводжуватися менш високими оцінками по параметру зайнятості, наприклад, для відомих зірок естради, високооплачуваних спортсменів, фотомоделей і т.д. Дохід, поза сумнівом, значущий для підтримки життєвого стилю. Вищий статус пов'язаний скоріше з високими доходами, ніж з низькими. Проте дохід не визначає життєвий стиль повністю.

Отже, з огляду на все це варто розглянути такий комплексний показник, як соціальний статус, який здатний об'єднати усі три попередньо згадані показники.

Що стосується використання соціального статусу респондентів, то основні труднощі виникають на етапі виділення номінацій соціального статусу, його операціоналізації, бо соціальний статус багатоплановий та динамічний поняття, яке замикає на собі комплекс соціальних та демографічних характеристик. П. Сорокін указує, що, якщо члени якогось суспільства розділені на різні групи за родом їхньої діяльності, заняттям, а деякі професії при цьому вважаються більш престижними в порівнянні з іншими і якщо члени тієї або іншої професійної групи діляться на керівників різного рангу й на підлеглих, то така група професійно диференційована незалежно від того, чи обираються начальники або призначаються, чи дістаються їм їхні керівні посади в спадщину або завдяки їхнім особистим якостям (Sorokin, 2019, p. 256).

Сьогодні стратифікаційні теорії використовуються для концептуального опису професійного статусу. Так, широко відома схема, відповідно до якої професійна приналежність розрізняється по п'яти групах: високоосвічені професіонали; низькоосвічені професіонали, а також службовці, що виконують рутинну роботу; самозайняті люди; робітники високої й низької кваліфікації; некваліфіковані робітники. У пропонованому підході сполучаються дві системи координат: рід діяльності й рівень освіти, тому що між ними існує тісний зв'язок. Але в даній класифікації відсутні такі важливі групи, як пенсіонери, студенти, а також непрацюючі люди.

Фонд «Суспільна думка» вивчив можливі труднощі, з якими зіштовхується респондент, працюючи з питанням про його сферу діяльності й займаної посади (Лапшова, 2018, с. 110).

Одна з найбільш яскравих особливостей питань про професійний статус полягає в тому, що вони нагтовхують респондента на міркування про власне життя, про досягнуте положення й перспективи набагато частіше, ніж більш підходящі для цього питання про місце в сьогодиншнім житті й поданнях про майбутнє.

Властивість питань про професійний статус «відкривати» внутрішній світ співрозмовника, підштовхувати його до розповіді про себе.

З одного боку, як явна перевага питання, що дозволяє встановити теплі, довірчі відносини з респондентом. Уже давно відзначено, що немає більш вдячної теми для отримання вичерпної інформації про співрозмовника, ніж історія його особистого життя, його родини.

Мабуть, першим звернув увагу на важливість приватної сфери Ф. Ле Пле. Він, починаючи розмову з незнайомими людьми, завжди розпитував про сімейні історії, що дозволяло не тільки перебороти зайве відчуження, але й одержати потрібну інформацію для точного розуміння тих або інших слів і відповідей людини (Калашнікова, 2018, с. 34). Можна помітити, що професійна кар'єра становить єдине ціле із частками, найбільш дорогими й значущими для людини подіями. Відповідно, питання про зайнятість і професійну кар'єру вкупі з питаннями про родину й особисте життя можна використати в спеціалізованих дослідженнях як вступні конструкції, що дозволяють перебороти комунікативні бар'єри й знайти спільну мову з респондентом.

З іншого боку, розгорнуті відповіді, що викликають безліч не пов'язаних з безпосереднім семантичним завданням тем, можуть свідчити й про недостатню якість питання, недоробки у методиці.

Нерідкі випадки, коли у відповіді присутні оповідання про минулу або попередню трудову діяльність:

Частіше про минулі роботи розповідають тимчасово непрацюючі або пенсіонери. Робота – найсильніший фактор для формування соціальної ідентичності. Соціальне «я» визначається не родиною, друзями, прочитаними книгами або отриманою освітою, а соціальним статусом, дійсною або минулою посадою, значимістю й обсягом виконуваних робіт. Інакше кажучи, працюючи, беручи участь у трудовій діяльності, людина не просто досягає якихось успіхів у житті, вона стає соціальним агентом і формує своє соціальне «я», систему подань про себе й свої ролі в цьому житті й у цьому світі.

Розуміння складності виміру такої змінної, як соціальний статус, досить поширене у соціологічному середовищі. Так, Дж. Блейлок зауважує, що для рішення даного завдання прямі запитання у формі номінацій соціального й професійного статусу доцільно замінити на серію проміжних, непрямих показників, а теоретичні гіпотези формулювати

в термінах непрямих змінних, а неномінальних соціально-демографічних факторів (Blalock, 2018, р. 362). Тоді рід занять індивіда буде виступати як «причинний індикатор» інших змінних, що фіксуються – життєвого досвіду, знань, умінь. Професійний статус – складний конструкт, «лобова», пряма операціоналізація якої може призвести до істотних помилок. Більшість респондентів розглядають професійні досягнення як показник життєвої успішності, а вибір тієї або іншої професії – як можливість самореалізації.

Таким чином, питання про соціальний статус і соціальний стан, що входять у стандартний набір соціально-демографічних характеристик, одночасно є індикаторами соціального самопочуття.

Багато моніторингових служб для питань про соціальний статус або рід діяльності використовують свої типології. Але респондентам не завжди виявляється зрозумілим групування декількох сфер діяльності в одному закритті (навіть якщо за таким рішенням лежать певні теоретичні або методичні міркування). Наприклад, чому в одну рубрику потрапили такі сфери трудової діяльності, як освіта, медицина й фінанси або ж будівництво, транспорт і зв'язок? Наскільки правомірні такі узагальнення?

Фонд «Суспільна думка» у даній ситуації пропонує розбити тестове запитання як мінімум на два. Однією змінною фіксувати зайнятість респондента: «У цей час Ви працюєте, навчаєтесь, займаєтесь домашнім господарством, тимчасово не працюєте або перебуваєте на пенсії?» І варіанти відповіді: працюю, навчаюсь, займаюсь домашнім господарством, тимчасово не працюю, пенсіонер. Другу змінну зорієнтувати на специфіку роботи – з відповідними закриттями: «Ви працюєте за наймом на приватному або державному підприємстві, самостійно ведете бізнес, перебуваєте на державній або військовій службі?» Хоча самі автори вказують, що свідомо відмовляються від прийнятої у Фонді «Суспільна думка» формулювання про рід занять: «Який основний рід Ваших занять у цей час?» За гаданою лаконічністю ховається концепт «рід занять», що без пред'явлення варіантів відповідей викликає надзвичайно варіативні асоціації. У цьому випадку логічніше не пропонувати респондентові абстрактних семантичних конструкцій і відразу перейти до переліку варіантів відповідей (Лапшова, 2018, с. 111). Аналогічний варіант пропонується й С. Садменом і Н. Бредберном, які в категорію «рід занять» відносять питання про спеціальність, а в якості додаткових – про способи оплати праці (Sudman, Bradburn, & Wansick, 1992, p. 215).

Розглянуті підходи – лише один варіант операціоналізації, що відбиває невелику частину складного концепту. С. Садмен і Н. Бредберн, описуючи специфіку питань про зайнятість і рід занять, приводять десяток питань, зв'язаних

множинними переходами й докладними інструкціями інтерв'юєрові. Ускладнення інструментарію в цьому випадку більш ніж виправдано: інтерв'юєр повинен коректно підвести респондента до перерахування фактологічних даних, а не підтримувати відтворення оціночних ситуативних суджень, «приблизних» відповідей респондента й округлювань, що допускаються інтерв'юєром (Sudman, Bradburn, & Wansick, 1992, p. 220).

До особливостей питання про соціальний статус варто віднести ще одну обставину. Варіанти відповідей можуть бути розташовані таким чином, що створюють уявлення про якусь ієрархію, статусне розташування позицій, одну з яких повинен визначити для себе респондент. Тому для багатьох варіантів відповіді, у якому використовується слово «керівник», є таким, що відлякує і, незважаючи на те що респондент є скоріше фахівцем, сусідство цього варіанта в одній позиції з керівною посадою змушує людину вибирати наступний за списком варіант – наприклад, «службовець, технічний виконавець». Видимість ординарного рівня виміру – основне джерело помилок у питанні про професійний статус.

Отже, підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок, що для отримання найбільш універсальної шкали вимірювання соціального статусу, вона повинна бути номінальною, охоплювати усі групи населення, бути логічно-зрозумілою для респондента та легкою для інтерв'юєра. За цими критеріями можна виділити 6 номінацій – студент, робочий, службовець, підприємець, пенсіонер, непрацюючий.

Робітник – людина зайнята фізичною працею. До цієї категорії відносяться всі, хто зайнятий виключно механічною працею, зв'язаною з лагодженням, складанням різних механізмів, переміщенням об'єктів, видобутком корисних копалин, прибиранням, боротьбою зі шкідниками, ремонтними, монтажними, демонтажними, будівельними роботами, насадженням, доглядом і збиранням врожаю та іншими видами діяльності, що потребують застосування фізичної сили.

Службовці – зайняті в сфері інтелектуальної праці – це лікарі, педагоги, наукова і творча інтелігенція, працівники сфери культури і мистецтва, управлінці, держслужбовці, працівники силових і охоронних структур, бригадири, начальники дільниць, підрозділів, цехів, інженери, працівники фінансово-економічної, юридичної, соціальної, інформаційної сфери та інших, які потребують прийняття рішень, пов'язаних з розумовою діяльністю і вимагають вищої або середньо-спеціальної освіти.

Студенти – люди, основним родом занять яких є навчання. До них належать учні училищ, коледжів, ЗВО, аспіранти.

Підприємці – ділові люди, антрепренери, особи, що займаються власним бізнесом, комерцією, що

мають свою справу з метою отримання прибутку або іншої вигоди.

Непрацюючі – представники економічно активної частини населення, які не мають на даний момент місця роботи. Сюди також відносяться люди, що знаходяться в декретній відпустці, домогосподарки.

Пенсіонери – особи, які отримують пенсію – регулярну грошову допомогу, що виплачується особам, які досягли пенсійного віку або мають інвалідність.

Ці номінації замикають на собі та відображають не тільки основний рід діяльності, але й як мінімум одну із таких характеристик, як освіта та дохід представників кожної з груп. Дана шкала, звісно, потребує апробації та, можливо, уточнення в ході подальших досліджень.

Висновки.

Аналіз існуючих підходів до вимірювання соціального статусу показує, що питання його оцінки є складним і багатоаспектним. Існують різні методики, які пропонують використання як однокритеріальних, так і мультикритеріальних показників, проте жоден з них не проявив себе в якості універсального та має ряд критичних недоліків, що робить таку важливу характеристику, як соціальний статус, непопулярною при проведенні соціологічних досліджень. Хоча саме соціальний статус, як основна характеристика респондента могла б дати більш реальну картину розподілу суспільної думки серед представників різних груп населення.

Одним із важливих аспектів є розуміння того, що соціальний статус не є статичною характеристикою. Він змінюється протягом життя людини під впливом різних факторів, таких як професійний розвиток, рівень освіти, сімейне середовище тощо. Емпіричні моделі, що враховують ці фактори, можуть надати більш реалістичні й достовірні результати.

Основними критеріями активності особистості є спрямованість на певні інтереси, потреби, цінності; особливості їх прийняття і реалізації. Загалом соціальний статус особистості є багатомірною характеристикою. Вона інтегрує всю особистісну структуру, забезпечує людині певний рівень включеності в життєдіяльність соціального середовища та її самовизначення як суб'єкта власного життєвого шляху та способу життя.

Для практичного застосування концепції соціального статусу важливо розробити шкали, які будуть зрозумілими для респондентів та зручними для використання інтерв'юєрами. Важливою умовою є охоплення всіх груп населення, що дозволить отримати репрезентативні дані про соціальну структуру суспільства. Пропоновані номінації, такі як студент, робітник, службовець, підприємець, пенсіонер та непрацюючий, можуть бути корисними, але потребують подальшого тестування і уточнення.

Загалом, подальше дослідження методів вимірювання соціального статусу та їх удосконалення є необхідним для розвитку соціологічної науки. Використання більш точних і надійних методик вимірювання дозволить отримувати більш достовірні

дані, що сприятимуть глибшому розумінню соціальної структури та динаміки в суспільстві. Це, в свою чергу, дозволить більш ефективно аналізувати суспільну думку та приймати обґрунтовані рішення в різних сферах суспільного життя.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бондаренко, В. А. (2019). *Соціальна стратифікація: Теорія та практика*. Київ: Либідь.
- Калашнікова, Л. В. (2018). *Організація діяльності соціологічних служб*. (Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів). Миколаїв: Видавництво ЧНУ імені Петра Могили.
- Кривошеїн, В. В. (2023). Полстерський підхід versus соціологічний підхід щодо проведення електоральних досліджень. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*, 6 (1), 89-99.
- Лапшова, Н. С. (2018). Теоретичні підходи до аналізу типології соціального статусу особистості. *Український психологічний журнал: збірник наукових праць Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, 1, 106-121.
- Паніна, Н. В. (2007). *Технологія соціологічного дослідження*. Київ: Інститут соціології Національної академії наук України.
- Тюльпа, Т. М. (2016). *Основи соціалізації особистості*. (Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів). Глухів: Глухівський національний педагогічний університет імені О. Довженка.
- Blalock, H. M. (2018). *Social Statistics*. Prentice-Hall.
- Blau, P. M. (2017). *Inequality and Heterogeneity: A Primitive Theory of Social Structure*. New York: Free Press.
- Goldthorpe, J. H. (2020). *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Clarendon Press.
- Gottdiener, M., Hohle, R., & King, C. (2019). *The New Urban Sociology*. New York: Routledge.
- Sorokin, P. A. (2019). *Social and Cultural Mobility*. Glencoe: Free Press.
- Sudman, S., Bradburn, N. M., & Wansick, B. (1992). *Asking Questions: A Practical Guide to Questionnaire Design*. San Francisco: Jossey-Bass.

REFERENCES

- Blalock, H. M. (2018). *Social Statistics*. Prentice-Hall.
- Blau, P. M. (2017). *Inequality and Heterogeneity: A Primitive Theory of Social Structure*. New York: Free Press.
- Bondarenko, V. A. (2019). *Social stratification: Theory and practice*. Kyiv: Lybid.
- Goldthorpe, J. H. (2020). *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Clarendon Press.
- Gottdiener, M., Hohle, R., & King, C. (2019). *The New Urban Sociology*. New York: Routledge.
- Kalashnikova, L. V. (2018). *Organization of activities of sociological services*. (Study guide for students of higher educational institutions). Mykolaiv: ChNU Publishing House named after Petro Mohyla.
- Kryvoshein, V. V. (2023). The pollster approach versus the sociological approach to electoral research. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*, 6 (1), 89-99.
- Lapshova, N. S. (2018). Theoretical approaches to the analysis of the typology of the social status of the individual. *Ukrainian Psychological Journal: Collection of Scientific Works of Taras Shevchenko Kyiv National University*, 1, 106-121.
- Panina, N. V. (2007). *Technology of sociological research*. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- Sorokin, P. A. (2019). *Social and Cultural Mobility*. Glencoe: Free Press.
- Sudman, S., Bradburn, N. M., & Wansick, B. (1992). *Asking Questions: A Practical Guide to Questionnaire Design*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Tulpa, T. M. (2016). *Basics of personality socialization*. (Study guide for students of higher educational institutions). Glukhiv: Glukhiv National Pedagogical University named after O. Dovzhenka.

Organization of Virtual Information-Educational Environment in Distance Education Process

UDC: 37:004(479.24)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172465>**Aliyeva Aygun Seyfeddin**Teacher, Faculty of Information and Document Management, Department of Library Science,
<https://orcid.org/0000-0003-1614-1062>, aygunalieva@bsu.edu.az*Baku State University (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

Informatization and globalization processes of society form a new educational model, the distance education model. The basis of this model is the world, society, human cognition and the dynamism of education, the idea of transition from "lifelong education" to the principle of "lifelong education". Open and distance education is currently one of the fastest growing forms of education, and its potential impact on all education systems has been appreciated by the development of Internet-based information technologies, especially digital libraries. E-libraries are one of the main sources of information for students, and they contain a large amount of educational information (text, audio and video materials). Therefore, the organization of electronic libraries is very important for easy and quick access to the right information. And electronic libraries make the process of distance education possible. In the article, the development of the distance education process, which is a new direction in education with the application of new technologies, its relevance in modern times, technological models, the importance of technological and personnel infrastructure in the development of library services in the implementation of distance education are studied. At the same time, the directions of the implementation of this process, the role of digital libraries in the formation of the information education environment, and the creation of a teaching methodical base were reflected in the libraries, which are the main information providers of distance education.

Keywords: distance education, internet, information-educational environment, educational methodological base, synchronous education, web-based education, digital library

Організація віртуального інформаційно-освітнього середовища в процесі дистанційної освіти

Алієва Айгюн*Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)*

Анотація

Процеси інформатизації та глобалізації суспільства формують нову модель освіти – модель дистанційної освіти. Основою цієї моделі є світ, суспільство, людське пізнання та динамізм освіти, ідея переходу від «освіти впродовж життя» до принципу «освіта впродовж життя». Відкрита та дистанційна освіта наразі є однією з форм освіти, яка розвивається найшвидше, і її потенційний вплив на всі освітні системи було оцінено завдяки розвитку інформаційних технологій на основі Інтернету, особливо цифрових бібліотек. Електронні бібліотеки є одним із основних джерел інформації для студентів, вони містять великий обсяг навчальної інформації (текстові, аудіо- та відеоматеріали). Тому організація електронних бібліотек дуже важлива для легкого і швидкого доступу до потрібної інформації. А електронні бібліотеки роблять можливим процес дистанційної освіти. У статті розглядається розвиток дистанційного освітнього процесу, який є новим напрямом в освіті із застосуванням нових технологій, його актуальність у сучасності, технологічні моделі, значення технологічної та кадрової інфраструктури у розвитку бібліотечного обслуговування, вивчається впровадження дистанційної освіти. При цьому напрями реалізації цього процесу, роль електронних бібліотек у формуванні інформаційного освітнього середовища, створення навчально-методичної бази були відображені в бібліотеках, які є основними інформаційними провайдерами дистанційної освіти.

Ключові слова: дистанційна освіта, Інтернет, інформаційно-освітнє середовище, навчально-методична база, синхронна освіта, веб-орієнтована освіта, електронна бібліотека

Introduction.

The Internet, which is considered the greatest discovery of the 20th century, is a global network that serves to satisfy the information needs of all layers of society. Scientists rightly compare the importance of this discovery with the discovery of electricity. The transformation of the Internet into one of the largest sources of information is based on the Web technology founded by Tim Berners-Lee in the 90s of the XX century. He is also the author of HTTP, URI/URL and HTML technologies. As a result of the application of these technologies, new types of services, including electronic banking, electronic commerce, electronic government, distance education, electronic library services, etc. performed.

The activities of the libraries that carry out the task of searching, collecting and transferring information resources have been further improved through the use of the Internet. Professor Abuzar Khalafov notes in his book "Library and Society" that: *"The Internet has the largest information resource after libraries, and this resource, collected in a corporate way, is available to every member of society, regardless of gender, age, social status, ethnic origin, with convenient and convenient means. ensures availability. The Internet is a phenomenon that has no analogues in human history, cannot be compared with any means, and its development, effects, prospects, and dangers cannot be accurately predicted. It does not recognize any political, religious, or national restrictions, and offers its information services to users directly where they live and work, crossing the country's geographical boundaries, and has the opportunity to penetrate more into the spiritual world, way of thinking, morality, and psychology of the members of the society"* (Khalafov, 2011).

There are a number of types of services provided by the Internet through wireless technology, the most widespread of which are electronic mail (e-mail), World Wide Web, chat services, telnet, ftp, Internet commerce, distance education. Among these services, distance education has become more relevant in recent years.

Research methods.

When writing the article, historical, systematic and comparative analysis methods were guided. In the study of the library information provision of the continuous education system in Azerbaijan, an analysis of the scientific and theoretical literature was carried out, detailed information on the activities of local and foreign libraries in the relevant field was collected and analyzed, the results were compared and summarized.

Research results.

Development of Information and Telecommunication Technology.

The development of information and telecommunication technology, starting from the 70s of the 20th century, led to the emergence of a new direction in education at a distance - distance education. It should

be noted that distance education is one of the main components of continuous education, and today it is the most widespread form of education in the countries of the world. Distance education is applied to those who do not participate in the learning process conducted individually in the classroom. Distance education is the education that the teacher (the teacher) and the student (the learner) receive from a distance, located in geographically different places. In Europe, this method of education is used more by those who cannot directly go and study in another country. At the same time, distance education is intended for people with physical disabilities and certain health problems. The main goal here is to attract those with disabilities to distance education without removing them from home, to achieve their integration into society and to show them that they are an integral part of society. The presence of the Internet is one of the important conditions for the implementation of this educational system. The distance education system provides equal opportunities for schoolchildren, students, civilian and military specialists, and the unemployed to study in all regions of the country, abroad, and is evaluated as a system that can adequately and flexibly respond to the information needs of society.

The first signs of the distance education system in the world were already evident in the 18th and 19th centuries, and there were many facts about distance education. For example, B. Holmberg and J. Boat referred to the announcement made by Phillips Caleb in the Boston newspaper of March 20, 1728. According to this reference, Phillips Caleb, a shorthand teacher, advertised to teach shorthand to all people, regardless of where they lived. The first attempt to create a form of distance education was made in 1840. At that time, Isaac Pitman started teaching shorthand to students in the United Kingdom through postal letters (Archibald, & Worsley, 2019). C. Toussaint and G. Lanchensteidt took the next step in the development of distance education, and in 1856 they created an institute providing correspondence education in Berlin. Today, this form of education is widely used in most countries of the world. Distance education combines various educational programs, technologies and teaching methods. This increases its efficiency. For example, 70% of the population studying in France prefer this type of education (Huseynova, 2008). This is due to the fact that distance education allows people to get higher education in different higher education institutions in several specialties at the same time without leaving their daily activities. Online education makes it universal regardless of geographical distance. Distance education has a humanitarian character and allows everyone from all sections of society to study, regardless of age, gender, race.

Scientific basis of distance education.

The scientific foundations of distance education were formed only in the 20th century. In the modern sense, distance and open education means more internet

education, electronic education. The use of higher quality services and marketing of information technologies and educational methods had a great impact on the development of the DT system. At the end of the 1960s and the beginning of the 1970s, open universities providing distance education appeared in accordance with correspondence universities operating in the USSR and the CAR. The first open university was opened in Great Britain in 1969. This educational institution created an opportunity for people who previously did not have the opportunity to get a higher education, and was more reminiscent of the Soviet correspondence education. The only difference was that the teaching places were located close to the students' residences and they were engaged using special equipment. Also, it was not necessary to separate them from their main occupations for a long time. In addition, it should be noted that the main role in the teaching process falls on tutors (assistant teachers). And they also live in places close to the students, guide the students in the teaching process and hold seminars. The tutor acts as a mediator in the distance education process and is considered the main figure. It implements the educational process based on information and communication technologies, organizes the scientific-methodical expertise of resources. The tutor is responsible for the successful completion of distance education. It monitors the loading of the course databases, cracks, organizes dynamic lessons. At the same time, it determines the level of preparation of teachers and those who need special and additional training. In modern times, distance education is implemented using the Internet and computer technology as the main form of online education, and up to 80 percent of the materials are delivered online (Allen, & Seaman, 2011).

In the distance education process, a great responsibility falls on the teacher. He coordinates the educational process, adjusts the educational program, and gives advice on the preparation of an individual educational plan. For a teacher, online classes show the possibility of self-expression and the ability to transfer knowledge and experience without restrictions. In addition, teachers should have active teaching methods, inculcate the appropriate teaching form and software for each learner online, and help overcome existing difficulties in electronic communication.

Usually, classes conducted during distance education are carried out according to the following scheme:

- the teacher informs learners about the topic according to the calendar plan, recommends literature and adds the electronic version of the material to the file section opened for the group on the platform;
- the learner learns the given topic freely. At this time, he uses the materials placed by the teacher. If any issue related to the topic is not clear, he can learn from the teacher during the next lesson;
- evaluation is done by the teacher at the end of each subject. Evaluation is done on 10 points. Depending on

where the student is, the exam can be conducted in a contact manner (face-to-face) or virtually.

Distance learning students benefit from the following advantages of this education system:

- to have the opportunity to study in any place;
- to have the opportunity to study without leaving the main work activity;
- high mobility;
- availability of educational materials;
- individual approach;
- social equality, etc.

In addition to these advantages, there are also disadvantages of the distance education system:

- lack of practical knowledge;
- user identification problem;
- lack of computer knowledge;
- lack of motivation;
- lack of constant control;
- low level of communication, etc.

Distance education is a complex of educational services provided to wide sections of the population in the country and abroad with the help of a specialized information-educational environment based on means of information exchange (satellite communication, television, radio, computer network, Internet, etc.). The information-educational environment means a set of systematically organized information resources, means of data transmission, interaction protocols, software-technical and organizational-methodological guarantees aimed at meeting the academic needs of users, that is, students. The characteristic features of distance education are convenience, modularity, comprehensiveness, social balance, economic efficiency, internationalism, technology, the new role of the teacher, parallelism, remote influence, asynchrony, new information technologies, etc. can be shown. Due to the purpose of distance education, they are large-scale and selective (fragment) in nature (Gasimov, 2005).

The large-scale educational system ensures the training of specialists, bachelors, and masters in certain specialties based on the full implementation of the curriculum. This technology is based on interactive exchange between teacher and student, as well as between students. Improvement courses to the optional educational system, obtaining II education, organizing individual training for users on separate courses, etc. belongs to.

The distance education system is divided into asynchronous and synchronous teaching methods:

- Synchronous systems involve the participation of the teacher and the student at the same time in the teaching process. At this time, students can be in a group that is in charge at the same time or in a distance learning group (in different classrooms, different cities and countries). Such systems include interactive TV, videoconferences, audiography, computer teleconferences, ICR, MOO, MUD.

- in the asynchronous teaching method, the student prepares according to an individual plan using teaching-methodical materials at a distance in the educational institution. Asynchronous systems do not require the simultaneous participation of the teacher and the student. The student makes the time and plan himself. These systems of distance education include courses based on printed materials, audio-video cassettes, e-mail, WWW, FTP (Asagli, 2020).

Each of the above methods has a special educational technology - distance learning technology. So both methods complement each other.

Regular postal service, books and publication materials in distance education; radio tapes, television, video, teleconference, computer, internet, etc. such technologies are used.

Regular mail service, books and printed materials: education in distance education was first organized through the regular mail service. Books and publication materials were mailed to students. Despite the high level of development of technologies, the use of books and printed materials still continues.

Radio-audio cassettes: The area where these tools were most widely used was the study of foreign languages.

Video: By using video, unlike television, the time barrier has been removed and the learner has the opportunity to acquire knowledge at his own will.

Teleconferencing: This is when groups in separate locations communicate with each other and both audio and video conferencing are used.

Satellite TV network: this technology has become very popular and is used by many organizations to acquire knowledge.

Computer-based education: Computer-based education is delivered to the user on CDs and DVDs. Various types of documents can be sent from one place to another through a camera or scanner connected to a computer. Exams can be taken via computer and scored instantly.

Internet education: this technology is sometimes called "web-based education", "online e-classrooms" or "virtual education". Internet education technology supports all three education systems mentioned above. Various databases, links, electronic publications, magazines, libraries play an auxiliary role.

In distance education, information learners are provided with printed materials, electronic materials, electronic textbooks, TV shows, etc. are presented in forms and, accordingly, there are carriers of educational information such as books, discs, audio-video cassettes. Teaching here consists of a methodological complex, computer, television, audio-video tape recorder, multimedia equipment, etc. such training tools are used. Basic teaching literature and teaching-methodical literature fund in the form of publications prepared in different types of carriers to the database for distance education; specialized textbooks equipped with

multimedia observation tools, electronic teaching-methodical complexes including electronic textbooks, teaching aids, computer training programs, computer laboratory practicals, educational videos, audio recordings, periodicals relevant to personnel training profiles, survey-bibliographic publications, as well as a fund of central and local mass public and political publications, a fund of scientific literature represented by monographs on the profile of each educational program and periodic scientific publications.

As mentioned, due to the remoteness of the students, the main part of the scientific and teaching-methodical base of distance education is the virtual information-educational environment. Computer systems, including virtual information-educational environment based on the Internet, i.e. electronic teaching-methodical fund, electronic catalogs, electronic libraries, electronic databases, etc. creation is the basis of distance education.

The services that electronic libraries can provide can be grouped as follows:

- preparing enough librarians for planning, coordination and improvement of library services for distance learners;
- organization of the opinion, reserve and general collection resources in the library in such a way that they can be used by distance learning individuals;
- continuous training of librarians in terms of improving the quality of library services provided to students and professors;
- development of help pages on how to use data sources;
- preparation of access-exit cards to libraries to be used regionally and nationally within the framework of contracts with other libraries;
- creation of short descriptions and request forms for selective information service;
- provision of easy access to databases and online library catalog from any place the user wants.

Electronic interlibrary subscription and the method of electronic delivery of documents are also of great importance for students studying with the distance technology system. Electronic document sending has undergone a rapid evolution and is used today in almost all countries as a means of long-distance information exchange and is the main and cost-effective type of service implemented in modern libraries. Sending electronic documents does not require a lot of technical support. To organize this service in libraries, it is enough to have a computer connected to the Internet, fax-modem, telephone communication, scanner, printer. An efficient electronic delivery method is of great help to the distance education system. The method of electronic delivery of documents provides access to the source stored in the traditional way. This is done in the following manner:

1. The user goes to the library's website and selects the necessary documents from the independent catalog or from the list of resources provided by the organization;

2. The user buys the necessary material and formalizes the order from the library's website to the information or publishing organization. Complete bibliographic information about the ordered document, as well as information about the customer, form of delivery, delivery and payment of the order are attached to the order. It should be noted that information about the user who made the order is automatically generated in case of registration for the order formalization.

3. After receiving the order, the organization - the owner of the document is sent a letter by e-mail stating where the order will be paid (they talk about the need to formalize the contract, form and method of payment, terms and order of execution of the order) and the terms of execution.

4. User organizations pay and confirm their order to the owner of the document.

5. The user receives the ordered copy and fulfills the terms of the concluded contract (for example, prints the document on paper and removes the electronic copy).

The role of electronic databases and digital libraries in providing information to students in distance education.

As I mentioned, electronic databases and digital libraries are also important in providing information to students in distance education. In the payment of personal education requests, the majority of requests are made to databases. Regardless of the technology used in the teaching process, libraries remain the main and leading laboratory of education. Because the main volume of information is concentrated here, and the formation of the case, the creation of scientific-methodical program complexes is impossible without the library. It is very important to provide the necessary technological and personnel infrastructure for the development of library services in the process of implementing distance education. Their application allows to create Web-servers in libraries, to organize remote use of databases, to form electronic protection of information.

The basis of the activity of higher school libraries is the inquiry-information fund, which is adapted to the reader's request in terms of quantity and quality. Today, for the successful implementation of distance education, it is important to solve the following issues in libraries (Center for Distance, 2011).

- computerization of library-information processes, application of new technologies in sending documents;
- organization of electronic reading rooms, electronic workstations with Internet access for readers;
- creating a personal database, expanding the use of debt information resources;
- formation of information culture of students and teachers;
- to expand the traditional and non-traditional assembling of the fund.

In the conditions where the danger of the virus is widespread in the countries of the world, the members

of the society have continued their work in the direction of non-stop reading, getting acquainted with innovations, and conducting scientific research. In this regard, information institutions and libraries have implemented the following online service forms to meet the requests of millions of readers and users:

- preliminary ordering and booking of documents;
- extension of the available literature;
- electronic sending of documents;
- access to complete databases reflecting books, magazines, newspapers, notes, photos, digital, normative publications;
- inquiry-bibliography services: use of electronic catalog, bibliographic, reference resources;
- remote socio-cultural, cultural-educational service (Huseynova, 2004).

Conclusions.

Implementation of distance education in Azerbaijan today is one of the important issues in order to strengthen the scientific and cultural potential of the people. This is required by the globalization of the world and the building of an informed civil society (Alieva, 2020).

In order to switch to the DE system in Azerbaijan, the material and technical base of higher education institutions should be adapted to this form, and information support for distance education should be created. This means, as a first step, the creation of electronic resources related to the teaching of any specialty, the establishment of an electronic database suitable for the subjects to be studied. For information provision of distance education, all libraries should be converted to modern electronic form, new electronic libraries and corporate library systems should be created. In our republic, the lack of specialist personnel in this field, financial difficulties and problems in the Internet field are among the reasons that prevent the formation of the DE system.

In addition, in order for the DE system to be effectively applied to educational practice in Azerbaijan, it is necessary to implement the following measures:

- to study the demand for DE in Azerbaijan, its situation and development prospects;
- to reveal the leading trends in the development of DE systems of developed countries;
- to create a state program for the development of DE;
- to develop teaching-methodical, scientific-methodical and software-technical support of DE for basic teaching subjects for different levels of higher education: video recording of lectures of leading teachers, video bank, CD bank, CD-copies of literature used in the educational process, distance education start the work of creating a bank of computer tester-trainers for the educational subjects to be studied based on technologies;
- to organize the training of specialists who will work in the DE system;
- to determine the financial mechanisms that ensure the development of the DE system in the country and to form the organizational-management structures;

- create traditional-current and final control mechanisms, specific electronic control mechanisms for DE system;
- to activate the development of international cooperation in the field of DE, participation in international educational projects;
- positive public opinion about DE in the country, creating favorable investment conditions for organizations and individuals who have expressed their desire to participate in the development of the DE system (Asaqli, 2020).

The application of DES in the Republic of Azerbaijan, its social importance, the growing role of education in society, the informatization and democratization of society, the globalization of the world and the need to create an international uniform educational and informational environment as a result of this, the gradual integration of Azerbaijan into the European and world educational space, etc. it is related to the realities.

REFERENCES

- Alieva, A. (2020). Distance education information supply and modern problems. *Hileya*, 157(6-9), 67-70.
- Allen, I. E., & Seaman, J. (2011). Going the distance: Online education in the United States. *The Online Learning Consortium*. Retrieved from http://sloanconsortium.org/publications/survey/going_distance_2011
- Archibald, D., & Worsley, S. (2019). The father of distance learning. *TechTrends*, 63(2), 100-101.
- Asaqli, E. (2020). Online Education: A Change or an Alternative? *Creative Education*, 11, 2384-2403.
- Center for Distance and Further Education. (2011, February 11). Retrieved from http://aseu.ucoz.com/news/distant_v_lav_t_hsil_m_rk_zi/2011-02-11-7
- Gasimov, V. A. (2005). *Information support systems of science and education*. Baku: Elm.
- Huseynova, A. S. (2004). The main directions for the implementation of distance education in Azerbaijan. *Materials of the III Republican Scientific Conference of Young Researchers on Information and Applied Programs* (p. 71-72). Baku: BUN.
- Huseynova, A. S. (2008). The participation of electronic libraries in the organization of distance education, which is a part of the continuous education system. *News of Baku University: Humanities series*, 3, 243-248.
- Khalafov, A. A. (2011). *Library and society*. Baku: Azernashr.

The Role of Electronic Resources in the Business Environment and Economy

UDC: 338.64

DOI: <https://doi.org/10.15421/172466>**Huseynova Shahla**Ph.D., <https://orcid.org/0009-0009-4902-7443>, Lms@bsu.edu.az*Baku State University (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

The most important problem facing humanity in the modern era is the informatization of science, education, production, and business areas of society, and the immediate provision of the most operative information and innovations. The influence of the practical application of the new achievements of scientific and technical progress on the development of relations between people and society and between countries and peoples is increasing day by day. Information has had an undeniable role in the formation of social relations in every society in all periods of history. Like other means of communication, libraries have always had a great role in the collection, preservation, distribution and delivery of information to the society.

The formation of the information environment in our country coincides with the 90s of the 20th century. Due to the development of the market economy and commercial structures, the newly created business organizations began to need information and analysis to make more effective decisions. Therefore, commercial companies and libraries began to emerge, striving for active cooperation with those business institutions. Due to the continued increase in the number of business structures in our country, the topic "activity of libraries in the field of business environment formation in the Republic of Azerbaijan" is always a relevant topic.

Among the types of activities carried out in the direction of building an information society in our republic in the last decade, the organization and management of library-bibliography and information work, along with traditional work methods in providing information to readers, the use of modern technologies has become the priority direction of our state's policy in the field of library work. - the scope of economic information users has expanded, the demand for local, foreign and periodical socio-economic literature, which is important in solving the daily economic problems of not only experts in the economic field, but also various scientific and experimental fields of activity and a wide population, has increased.

In this regard, the formation of new subject directions in socio-economic information resources, the creation of various socio-economic information masses, the noticeable dispersion of information, the rapid obsolescence of many information sources, new (electronic) documents, bibliographic and factual information resources, in large volumes creation of periodicals, various information, manuals, official documents, practical and other socio-economic literature, new advertising elements, etc. such radical changes have taken place.

Keywords: library, information, information demand, information service, reader

Роль електронних ресурсів у діловому середовищі та економіці

Гусейнова Шахла*Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)*

Анотація

Найважливішою проблемою, яка стоїть перед людством у сучасну епоху є інформатизація науки, освіти, виробництва, бізнесу, сфер життя суспільства, негайне забезпечення максимально оперативною інформацією та інноваціями. З кожним днем посилюється вплив практичного застосування нових досягнень науково-технічного прогресу на розвиток відносин між людьми і суспільством, між країнами і народами. Інформація відігравала беззаперечну роль у формуванні соціальних відносин у кожному суспільстві в усі періоди історії. Як й інші засоби комунікації, бібліотеки завжди відігравали важливу роль у зборі, збереженні, поширенні та донесенні інформації суспільству. Формування інформаційного середовища в нашій країні припадає на 90-ті роки XX ст. У зв'язку з розвитком ринкової економіки та комерційних структур новостворені бізнес-організації почали потребувати інформації та аналізу для прийняття більш ефективних рішень. Тому почали виникати комерційні товариства та бібліотеки, які прагнули до активної співпраці з цими господарськими установами. У зв'язку з постійним збільшенням кількості бізнес-структур в нашій країні, тема «Діяльність бібліотек у сфері формування бізнес-середовища в Азербайджанській Республіці» завжди залишається актуальною. Серед видів діяльності, які здійснюються в напрямі побудови інформаційного суспільства в нашій республіці в останнє десятиліття, організація і керівництво бібліотечно-бібліографічною та інформаційною роботою, поряд з традиційними методами роботи в інформаційному забезпеченні читачів, використання сучасних технологій, стали пріоритетним напрямом політики нашої держави в галузі бібліотечної справи. Розширилося коло користувачів економічної інформації, зріс попит на вітчизняну, зарубіжну та періодичну соціально-економічну літературу, яка є важливою у вирішенні повсякденних економічних завдань не лише фахівців економічної галузі, а й різних наукових та експериментальних сфер діяльності. У зв'язку з цим, відбулися такі радикальні зміни як формування нових тематичних напрямків у соціально-економічних інформаційних ресурсах, створення різноманітних соціально-економічних інформаційних мас, помітне розповсюдження інформації, швидке старіння багатьох джерел інформації, нові (електронні) документи, бібліографічні та фактографічні інформаційні ресурси, у великих обсягах створення періодичних видань, різноманітної інформації, посібників, офіційних документів, практичної та іншої соціально-економічної літератури, нових елементів реклами тощо.

Ключові слова: бібліотека, інформація, інформаційний попит, інформаційне обслуговування, читач

Стаття надійшла / Article arrived: 25.05.2024

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2024

Introduction.

Determining the position and role of information provision of the business sector is of great importance in the current period, when the process of active development of business sector information provision, its security and market analysis is underway.

Information provision means a process aimed at satisfying the information needs of users, which are important for making management decisions. Information provision should help the company owner to determine the consequences of this or that financial change in production and sales activities, to forecast and plan the long-term programs of the company's activities, as well as to solve issues such as the development of the company's technical and economic policy.

Information support as a process can be viewed at several levels (Bayramov, 2000):

- At the physical level: the process of collecting, storing, processing, analyzing and updating information;
- At the level of communication: as a process of information transmission that begins with the selection of the target audience and communication goals, means of communication and circulation;
- At the functional level: in the process of organizing daily work, algorithmic operations and unstructured problems;
- At different stages of decision-making at the management level: as a search process for the reasons that emphasize the importance of making decisions related to the design, analysis and development of all directions of activity, as well as the selection of a certain type of activity;
- At different levels of management: as a process of monitoring business development, implementation, strategy and tactics (Karimova, 2016a).

Commercial data provided by marketing research is required to increase the level of certainty about supply and demand, increase the dynamics of their change, and reduce uncertainty about market development in the direction of changing its structure. The most important types of data are financial, scientific-technical and statistical data (Karimova, 2017a).

Research results.

The virtual world, which provides fast and reliable access to information from anywhere in the world, has played the role of a catalyst in the development of various forms of electronic business. First of all, Internet companies specialize in the production and sale of various databases. At that time, there were factographic, bibliographic and bibliographic databases that mainly reflected statistical data, and full-text databases that included the full texts of books, newspapers, magazines, and articles in collections. Among the manufacturers of databases in the "pre-Internet" era are LEXIS/NEXIS, which was established in the USA in 1979 and includes 33 thousand information sources, Dialog, Silver, which was established in the USA in 1972 and includes 900

databases, as well as 1.4 billion documents. Platter, EBSCO Information Services, STN International, H.W.Wilson, UMI (formerly ProQuest) were notable. Information was previously delivered to users on magnetic tapes, and from the second half of the 80s on CD-ROMs (Karimova, 2015b).

Databases are the main part of electronic resources in the field of business. Their importance increases even more in the conditions of informatization of society, where the demand for information provision and information services is high (Karimova, 2015a).

Informatization is a social process, the basis of which consists of information technologies and covers all areas of society with life activities. In the conditions of informatization, the wide application of information technologies to all areas of society, mainly to various areas of business, is very important. The purpose of informatization is to transform it into an information-industrial society by using the economic, political and religious resources of the state in unbreakable connection with the new achievements of science and constantly developing technologies. In such a society, the main product of production, at the same time, is an important commodity of domestic and international importance. In modern times, the importance of creating the concept of informatization of society is of great importance. Such a concept is formed under the influence of the following factors: the strong development of information, the sharp rise of its role in society, the creation and spread of new information technologies, the computerization of various fields of activity, the increase in the economic role of the information industry, etc (Karimova, 2018; 2020).

One of the important directions of creating the concept of informatization of society is the importance of developing a scientific approach to the creation of databases. The number of databases with availability (including databases on various fields of science and various fields of experimental activity) is one of the main indicators of the development of the society's information level.

In the conditions of informatization, the creation of the concept of databases is of crucial importance. One of the main problems in the creation of the concept of creating databases is the scientific justification of the principles of their organization. At this time, the purpose and direction of the reader, selection of documents, differentiation of document flow, etc. It is very important to find a solution to such problems. Solving the problem of creating the concept of organizing databases suggests the importance of considering the issue of differentiation of automated means of information service (Karimova, 2012). First of all, this is important for the precise definition of information service tools such as electronic catalogs and bibliographic databases due to the fundamental diversity in their organization methods (Karimova, 2017b).

In defining the concepts of "bibliographic databases" and "electronic catalog", during the comparative analysis

of these tools, it is necessary to take into account the different characteristics of the tools of the information service, such as bibliographic indexes and catalogs of various repositories. Unfortunately, in information theory and practice, the concepts of "bibliographic databases" and "electronic catalog" are often equated. This leads to the lack of unique features in the creation of essentially different means of information service.

Databases on business and other areas of the economy can be divided into the following main groups (Karimova, 2016b):

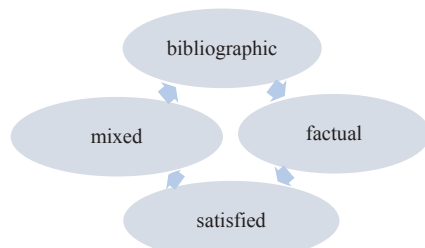

Figure 1.

The topics of databases are diverse: business, management, marketing, economic sciences, world economy, international economic relations, special and field economic sciences and current economic problems (organization and management of the country's economy, economy and organization of the enterprise, enterprise management, internal economy, wholesale and retail sales, foreign trade, international commodity markets, advertising, etc.) (Karimov, & Osmanov, 2004).

Since 2002, the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan has been engaged in the organization of the largest database on business and economy in our republic. The Committee's "Statistical database" consists of 3 sections: "Demographic and social statistics", "Economic statistics" and "Other areas". The most prominent among them are "National reports", "Agriculture", "Industry", "Energy", "Construction", "Domestic trade", "Foreign trade", "Communications", "Transportation", "Finance and banking". It is a database of "Economic statistics" which consists of 14 subsections such as "Price", "Food", "Service" and "Tourism". Apart from these, the "Other areas" section has a sub-section called "Green economy" which contains economic data. The section "Demographic and social statistics" includes "Demography", "Labor market", "Education", "Science", "Culture", "Health", "Social protection", "Sports", "Housing conditions" and "Offences". consists of subsections (Frank, Raschke, & Wood, 2001).

In addition to the "Statistical database", the official website of the State Statistics Committee also has databases called "Interactive tables", "Monthly macroeconomic indicators" and "MYXS on the IMF (SDDS)". In the "Interactive Tables" database, metadata on "Demographic and social statistics", "Economic statistics" and "Other fields" indicators are reflected in the form of tables. Macroeconomic indicators of the country's

economic and social development are reflected in the "Monthly Macroeconomic Indicators" database. The "Special Standard of Information Dissemination (ISDS)" database was created in 1996 to provide economic experts in the world with complete and timely information in order to support the conduct of macroeconomic policy. Here, information about "Main indicators of national reports", "Index of industrial production", "Population", "Labor market", "Foreign trade", "Price indices" is given in tabular form. In the electronic library of the committee, 5329 full texts of various economic numbers and statistics in Azerbaijani, Russian, English, German, Turkish, Ukrainian, Bulgarian, Finnish, Dutch, Polish, Norwegian, Tajik, Persian and other languages are available to users in the form of pdf files.

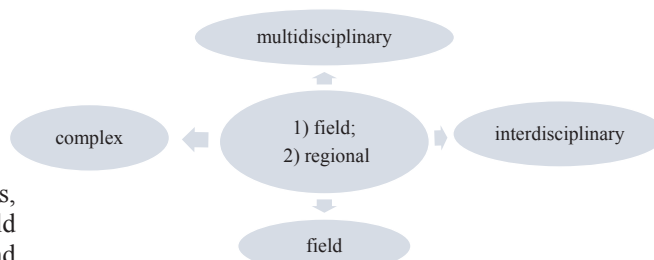

Figure 2.

Bibliographic databases are classified by subject, types of reflected documents, language, geographical and chronological signs. Due to the essential compatibility of bibliographic databases with bibliographic indicators, those databases can also be classified according to the aspects in which the traditional sources of bibliographic information are distinguished. Within the framework of special bibliography, bibliographic databases can be classified as follows (Sumbatzade, 1970).

Conclusions.

Nowadays, in many countries, mainly field databases are active. The following linguistic tools are used in working with databases: lexical list (descriptors) regulated by economy and demography, rubric on economy and demography, auxiliary facets: renewable natural resources, monetary units, international organizations, sectors of national economy, industries, agriculture agricultural fields, minerals and industrial products, political-geographic facet (name of the country and regions), political parties, trade unions, agricultural products. BIBNEW is a database covering documents on business, economy and demography from 1982-1987, BIBLIO is a database covering documents from 1980-1982, and BIBSOS, LATANER, AFRASI, HISTORY are databases with mixed content (Robert, 2000).

Thus, as a result of the research carried out in the article, it was determined that the location of electronic resources in the mentioned field is low compared to the country's indicators. Taking into account all the mentioned issues, it is necessary to state that the organization and development of databases should be one of the priority

issues to be resolved as an important method of preserving and delivering national electronic and printed products to users.

In our opinion, the time has come to create complete databases covering the world wide, different language resources for different areas of business. Such databases can enrich the information provision system of the business environment. The right way to create business databases and conduct relevant research in this area is to solve these issues at the national level. Since the work

to be done in this field is multi-profile, it should include experts from the fields of linguistics, economics, and communication techniques. The issues to be implemented also require a large amount of financial resources and coordination. For this, applied, scientific-theoretical studies and analyzes should be conducted based on international experience, the operating principles and development prospects of databases should be defined, mechanisms should be developed and prepared for effective decision-making.

REFERENCES

- Bayramov, F. A. (2000). Bagri and the bibliography of the economy of Azerbaijan. *Bibliography and bibliography*, 1, 99-105.
- Frank, D. G., Raschke, G. K., & Wood, J. (2001). Information consulting: the path to success in academic libraries. *Journal of Academic Librarianship*, 27(2), 90-96.
- Karimova, S. (2020). Meta-information and business environment in Azerbaijan. *Polish journal of science*, 25(4), 55-57.
- Karimov, E., & Osmanov, B. (2004). *Economic theory*. (Textbook). Baku: Adiloglu.
- Karimova, S. (2012). Formation, characteristics and problems of commercial full-text databases. *Information society problems, scientific and practical journal*, 2(6), 64-67.
- Karimova, S. (2015a). Organization of library service for the professor-teacher and student staff of the Azerbaijan State University of Economics. *Librarianship and bibliography, scientific-theoretical, methodical and experimental journal*, 2(37), 150-159.
- Karimova, S. (2015b). Modern directions of library-information service for business information seekers. *Library science and bibliography, scientific-theoretical, methodical and experimental journal*, 1(36), 143-148.
- Karimova, S. (2016b). Library-information support for the development of entrepreneurship in the regions. *Scientific-theoretical, methodical and experimental journal*, 1(38), 114-119.
- Karimova, S. (2017a). Library-information provision of the business environment in Azerbaijan (based on the work experience of the National Library of Azerbaijan named after M. F. Akhundov). *Library science and bibliography, scientific-theoretical, methodical and experimental journal*, 2(41), 107-115.
- Karimova, S. (2017b). The importance of library-information service in the economic security system of enterprises. *Scientific news of Lankaran State University, Department of Humanities*, 2, 169-174.
- Karimova, S. (2018). Development of document flow on legislative issues in the field of economy. *Library science and bibliography, scientific-theoretical, methodical and practical journal*, 1(42), 154-158.
- Karimova, S. H. (2016a). Creation and development of primary information resources on the economy in Azerbaijan. *Library science and bibliography, scientific-theoretical, methodical and experimental journal*, 2(39), 66-72.
- Robert, H. G. (2000). *The Role of Public Libraries in Local Economic Development*. Report No. 260 (November). Kansas: Kansas State Library.
- Sumbatzade, A. S. (Ed.). (1970). *Materials on economic history of Azerbaijan: to the international congress on economic history*. Baku: Elm.

Assessing the Effectiveness of Digital Marketing Campaigns in Promoting of Azerbaijan's Tourism

UDC: 379.85:658.8:004

DOI: <https://doi.org/10.15421/172467>**Bilalov Ilham**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0002-2479-5429>, ilhambllv@gmail.com*Azerbaijan Tourism and Management University (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

This article investigates the critical role of digital marketing in shaping Azerbaijan's tourism industry. Tourism has emerged as a crucial driver of growth and development as the country is diversifying its economy beyond from the traditional oil and gas sector. Businesses and destinations are adapting their marketing strategies to more effectively engage today's tech-savvy tourists by using digital platforms and technologies. This study analyzes how digital marketing influences tourists' perceptions, improves industry visibility, and drives tangible economic outcomes using a thorough examination of literature and case study methods. The study underscores the importance of digital marketing in positioning Azerbaijan as a major tourist destination, providing sustainable growth, innovation, and competitiveness in the global tourism market. The study discovered that digital marketing has a beneficial impact on travelers perception Azerbaijan, making it more attractive to visit. Additionally, it helps Azerbaijan tourism businesses reach a wider audience and drives economic growth through increased visitors and revenue, and promotes sustainable practices. It concludes with recommendations for stakeholders to further invest in digital marketing strategies to maximize its tourism potential and ensure sustainable success in the industry.

Azerbaijan, located between Europe and Asia, is a country rich in natural beauty and cultural heritage. In recent years, it has developed as a promising destination for travelers looking for unique experiences. As the country seeks to diversify its economy beyond the traditional oil and gas sector, tourism has emerged as a critical driver of growth and development.

Before the global disruption caused by the COVID-19 pandemic, Azerbaijan experienced a increase in tourism, which became a key contributor to the country's economy. In 2019, tourism emerged as the leading revenue generator in Azerbaijan outside of the traditional oil and gas sector (Azerbaijan Statistical Information Service, 2024). However, the pandemic brought unprecedented challenges, underscoring the need for innovative strategies to revive and sustain the tourism industry.

Keywords: tourism, digital marketing; Azerbaijan, economic growth, competitiveness, sustainability

Оцінка ефективності цифрових маркетингових кампаній у розвитку туризму в Азербайджані

Біалов Ільхам*Азербайджанський університет туризму та менеджменту (Баку, Азербайджан)*

Анотація

У цій статті досліджується критична роль цифрового маркетингу у формуванні туристичної індустрії Азербайджану. Туризм став ключовим рушієм зростання та розвитку, оскільки країна диверсифікує свою економіку за межі традиційного нафтогазового сектору. Компанії та напрямки адаптують свої маркетингові стратегії, щоб ефективніше залучати сучасних технічно підкованих туристів за допомогою цифрових платформ і технологій. У цьому дослідженні аналізується, як цифровий маркетинг впливає на сприйняття туристів, покращує впізнаваність галузі та забезпечує відчутні економічні результати за допомогою ретельного вивчення літератури та методів тематичних досліджень. Дослідження підкреслює важливість цифрового маркетингу в позиціонуванні Азербайджану як основного туристичного напрямку, що забезпечує стаке зростання, інновації та конкурентоспроможність на світовому туристичному ринку. Дослідження виявило, що цифровий маркетинг благотворно впливає на сприйняття мандрівниками Азербайджану, роблячи його більш привабливим для відвідування. Крім того, це допомагає азербайджанським туристичним підприємствам охопити ширшу аудиторію та сприяє економічному зростанню завдяки збільшенню кількості відвідувачів і доходів, а також сприяє сталим практикам. Він завершується рекомендаціями для зацікавлених сторін щодо подальшого інвестування в стратегії цифрового маркетингу, щоб максимізувати туристичний потенціал і забезпечити стійкий успіх у галузі.

Азербайджан, розташований між Європою та Азією, є країною, багатою природною красою та культурною спадщиною. В останні роки він став перспективним напрямком для мандрівників, які шукають унікальних вражень. Оскільки країна прагне диверсифікувати свою економіку за межі традиційного нафтогазового сектору, туризм став критичним рушієм зростання та розвитку.

До глобальної кризи, викликані пандемією COVID-19, в Азербайджані спостерігалось зростання туризму, який став ключовим фактором економіки країни. У 2019 році туризм став провідним джерелом прибутку в Азербайджані за винятком традиційного нафтогазового сектору (Azerbaijan Statistical Information Service, 2024). Однак пандемія принесла безпрецедентні виклики, підкресливши необхідність інноваційних стратегій для відновлення та підтримки індустрії туризму.

Ключові слова: туризм, цифровий маркетинг, Азербайджан, економічного зростання, конкурентоспроможність, стійкість

Стаття надійшла / Article arrived: 24.05.2024

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2024

Introduction.

This article investigates the transformative power of digital marketing in Azerbaijan's tourism industry. By investigating the diverse consequences of digital marketing and its integration into the sector, paper aspire to shed light on how this new strategy may create growth and prosperity. Through actionable insights and real-world examples, article aim to inspire stakeholders to use digital marketing to fully realize Azerbaijan's tourism potential and launch the industry into new era of success.

In this context, digital marketing has emerged as a critical tool in shaping the future of Azerbaijani tourism. Businesses and destinations are adjusting their marketing strategies to target today's tech-savvy tourists by utilizing digital platforms and technologies (Kaur, 2017). From fascinating social media campaigns to targeted email marketing, digital marketing has the power to not only attract visitors but also enhance their overall experience.

Literature review.

The integration of digital marketing within the tourism industry has become a focus of academic inquiry and practical application. Scholars and practitioners alike recognize the transformative impact of digital technologies on destination marketing, customer engagement, and industry sustainability.

Digital marketing encompasses a diverse array of strategies and methods designed to reaching and engaging travelers in the digital landscape. According to Wymbs (2011), digital marketing involves leveraging digital channels to create targeted and measurable communication campaigns that enable customer relationships. This approach has redefined the dynamics of tourism marketing, offering benefits such as cost-effectiveness, high return on investment, and accurate audience targeting (Kurtishi, 2023).

The expansion of digital marketing has ushered in a new era of tourism development, characterized by increased accessibility, visibility, and engagement. In Azerbaijan and beyond, the integration of digital technologies has catalyzed growth and innovation across the tourism ecosystem (Natocheeva, Shayakhmetova, Bekkhozhaeva, Khamikhan, & Pshembayeva, 2020).

First and foremost, digital marketing has simplified access to tourism information and services, empowering travelers to explore destinations and plan their itineraries with unprecedented ease. Online booking platforms, mobile applications, and digital concierge services have streamlined the travel experience, offering real-time availability, pricing transparency, and personalized recommendations. As noted by Kurtishi (2023), the digitization of transportation and accommodation services has revolutionized logistical processes, enabled seamless travel reservation, and improved overall customer satisfaction.

Furthermore, digital marketing has played a essential role in growing destination visibility and competitiveness on a global scale. Through targeted digital campaigns, destinations can showcase their unique attractions, cultural heritage, and experiential offerings to diverse audiences. Social media platforms, travel blogs, and influencer partnerships serve as powerful boosters, allowing destinations to reach millions of prospective travelers with captivating visuals and authentic storytelling. This heightened visibility not only stimulates tourist demand but also encourages destination branding and loyalty over time (Real, Toril, & Abad, 2020).

Moreover, digital marketing enables destinations to adapt dynamically to changing market dynamics and consumer preferences. Tourism stakeholders may obtain valuable information about tourist behaviors, preferences, and sentiments by utilizing data analytics and digital insights (Li, Xu, Tang, Wang, & Li, 2018). This data-driven strategy enables more rapid decision-making and strategic resource allocation, ensuring that destinations stay responsive to changing market trends and competitive pressures.

In sum, the impact of digital marketing on tourism development is multifaceted and far-reaching. By democratizing access, increase visibility, and enabling flexibility, digital marketing has become an indispensable driver of growth, innovation, and sustainability within the tourism industry (Nuseir, 2020). As destinations like Azerbaijan continue to implement digital strategies and harness the power of technology, open up to new opportunities for economic prosperity and cultural exchange on a global scale.

However, the implementation of digital marketing in the tourism sector is not without its challenges. The heterogeneous nature of destinations presents complexities for marketing efforts, requiring tailored strategies to effectively promote unique attractions and experiences (Ritchie, & Crouch, 2013). Despite these challenges, the opportunities afforded by digital marketing are extensive. Through responsive websites, compelling content marketing, search engine optimization, social media engagement, and influencer partnerships, tourism stakeholders can amplify their online presence and attract a global audience.

The rise of digital marketing has reshaped the global economy, empowering consumers and intensifying competition among businesses (Korkpoe & Nyarku, 2013). This shift significantly influences business performance and shapes future marketing strategies. Korkpoe & Nyarku (2013) suggests that digital marketing integration has a positive impact on both business performance and perceived digital marketing innovation. This indicates the importance of leveraging digital technologies to enhance corporate performance in today's economic climate.

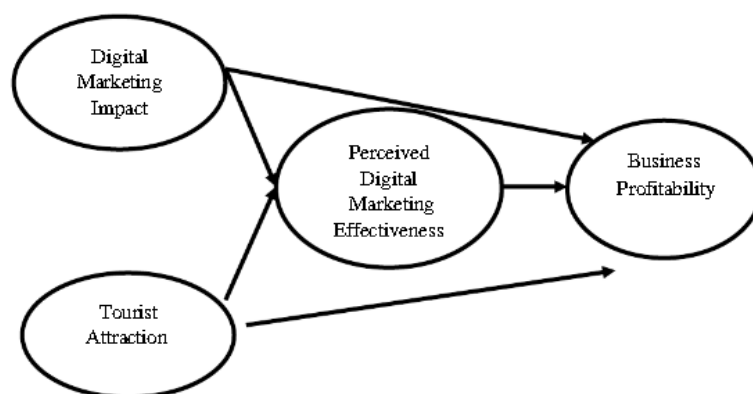

Figure 1. Digital marketing impact and business profitability.

Source: (Durrani, Zia, Ali, & Shahid, 2023)

Figure 1 illustrates the critical significance of effective digital marketing in promoting tourist attractions. When tourists perceive digital marketing efforts as impactful, it positively influences their decision to visit specific places. Thus, developed attractions contribute to overall profitability of businesses in the tourism industry (Durrani, Zia, Ali, & Shahid, 2023).

In conclusion, the literature emphasizes the importance of digital marketing in encouraging innovation, competitiveness, and sustainability in the tourism industry. By implementation of digital strategies and staying attuned to evolving consumer behaviors and technological advancements, destinations like Azerbaijan might capitalize their unique assets to attract and delight travelers in an increasingly digital world.

Research methodology.

This study uses qualitative research design to investigate the impact of digital marketing on tourism in Azerbaijan. Qualitative methods are chosen for their ability to provide detailed insights into the complex relationship between digital marketing strategies and tourism development. Because the research questions are about exploring new ideas and understanding the different viewpoints of stakeholders in tourism, there needed a flexible and thorough way to collect and study information. That's why there have chosen to use a qualitative approach – it allows dig deep into the data and look at things from many angles.

Research Questions

The study aims to address the following research questions:

- How do digital marketing strategies affect tourists' perception of Azerbaijan as a tourism destination?
- How do tourism destinations or businesses in Azerbaijan use digital marketing strategies to enhance their visibility and attract tourists?
- What are the tangible outcomes and perceived benefits of digital marketing initiatives on the overall development and sustainability of tourism in Azerbaijan?

Data collection and data analysis

Tourism destinations and businesses will be purposely selected based on their active use of digital marketing strategies. Comparative analysis may be conducted with similar entities between Azerbaijan and other countries to provide broader industry perspectives. Data will primarily be collected through document analysis, involving the examination of marketing materials, online campaigns, and digital presence of selected destinations or businesses. This approach allows for the gathering of comprehensive information without the need for direct interviews.

Case studies.

The study examines the dynamic relationship between digital marketing and social media, highlighting their mutually beneficial role in promoting success within the tourism industry. The research draws on extensive investigations of both traditional (academic databases) and empirical (case studies) information sources, resulting in a diverse and reliable set of materials. In the case studies, Azerbaijan, the Philippines, and Turkey were utilized as examples and their experiences were showcased as case studies. The digital campaigns under examination were deployed for destination marketing purposes across all three countries. Analyzing Azerbaijan's digital businesses as a case study reveals their active engagement in digital marketing and their ability to generate large followings, which may effectively attract tourists.

Case Study 1: Take Another Look

One of the most compelling examples of effective digital marketing in Azerbaijan is the "Take Another Look" campaign initiated by the Azerbaijan Tourism Board (2024). Launched in 2018, this program aimed to redefine Azerbaijan's tourism image by presenting new perspective on the country's cultural and natural resources. With the slogan "Take Another Look," the campaign encouraged travelers to explore Azerbaijan's blend of ancient culture and modern architecture, rich natural landscapes and anthropogenic sightseeing.

The campaign used a combination of attractive images and engaging words to distribute across multiple

international electronic channels and social media platforms. The hashtag #TakeAnotherLook has become synonymous with uncovering Azerbaijan's hidden beauties, generating significant attention and engagement from potential visitors (CNP Awards, 2019). The "Take Another Look" campaign had a significant influence, as evidenced by tourism statistics. In the year following Azerbaijan experienced an exceptional 11% growth in numbers of tourists, including to tourism revenues exceeding \$2 billion in 2019 (World Bank Open Data, 2024). This tourism growth not only boosted the country's economy but also helped to reshape Azerbaijan's tourism image on a global scale.

Case Study 2: It's More Fun in the Philippines

Another notable example of effective digital marketing comes from the Philippines, with the "It's More Fun in the Philippines" campaign launched by the Department of Tourism. This vibrant and colorful campaign captured the essence of Filipino hospitality and the country's diverse attractions, showcasing everything from pristine beaches to cultural festivities.

The slogan "It's More Fun in the Philippines" encapsulated the country's spirit of adventure and hospitality, permeating through various social media platforms, merchandise, and even local vernacular.

The impact of the campaign was substantial, leading to a remarkable 20% increase in international tourist arrivals in the year following its launch. This surge in tourism had significant economic implications, injecting an estimated \$1 billion boost into the local economy. Moreover, the campaign's success extended beyond mere visitor numbers, fostering a sense of cultural pride and sustainable tourism among locals and tourists alike (InAppStory, 2024).

Case Study 2: GoTürkiye

Digital marketing has a significant impact on Turkey's expanding tourism industry. Türkiye remains to attract tourists, increase revenue streams, and raise its global reputation through strategic technological exploitation. As devices and innovative technology develop, the future of digital marketing in Turkish tourism promises even greater growth and engagement.

The Ministry of Culture and Tourism's "GoTürkiye" campaign, launched in 2021, serves as an example of Turkey's cultural richness, natural beauty, and diverse tourism offerings. This campaign is a powerful way that not only attracts tourists but also strengthens Turkey's global brand identity (Aslan, 2021).

GoTürkiye's social media activity speaks volumes, with 5.5 million followers on Facebook and 3.1 million on Instagram. This thriving online community provides a dynamic platform for promoting Turkey's attractiveness and communicating with a large audience.

In 2023, Turkey's tourism revenue increased dramatically to \$54.3 billion, attracting 57 million visitors. Advancements in digital marketing are expected

to drive a continuous growing trend in the next years (Republic of Turkey Ministry of Culture and Tourism, 2024).

Case Study 3: Food Vloggers and Slow Food Travel in Azerbaijan

The development of food vloggers in Azerbaijan shows how digital marketing may effectively promote tourism. One notable example is the YouTube video series titled 'Country Life Vlog,' which features cooking videos set in the magnificent landscape of Azerbaijan's Gusar region. With over 1.7 billion views and a global audience, each video not only emphasizes the country's breathtaking natural beauty but also its rich gastronomic tradition (Country Life Vlog, 2019). The passionate response from viewers, as seen by millions of comments expressing a desire to visit these locations, highlights Azerbaijan's indirect but effective promotion as a tourism destination.

Furthermore, professional chefs like as 'Wilderness Cooking' and 'Kanan Badalov' have used digital platforms like YouTube and Instagram to promote Azerbaijan's national cuisine and various places. Their efforts have not only attracted millions of viewers, but also contributed promote the country's culinary tourism potential on a global scale.

Recognizing this possibility, the Azerbaijan Tourism Board (2024) has adopted Slow Food Travel, which aims to promote sustainable tourism growth. Slow Food Travel Azerbaijan has developed a thorough travel map, providing tourists with useful insights into the country's gastronomic offers. This initiative, which works with over 100 small-scale farmers, chefs, craftsmen, and other stakeholders across five regions to implement 15 sustainable practices, aims to improve the visitor experience while also encouraging responsible tourism practices. By leveraging the popularity of food vloggers and embracing the Slow Food movement, Azerbaijan is not only promoting its culinary delights but also establishing the path for sustainable tourism growth.

Conclusions.

Digital marketing campaigns like "Take Another Look", "It's More Fun in the Philippines" and "GoTürkiye" significantly shape tourists' perceptions of Azerbaijan as a tourist destination, resulting in increased interest and engagement among potential visitors. Tourism destinations and businesses in Azerbaijan effectively use digital marketing strategies to increase visibility and attract tourists. These endeavors exemplify the efficacy of digital narratives in reshaping destination perceptions and captivating worldwide audiences. Such campaigns not only enhance destination branding but also cultivate cultural affinity and engagement among travelers. Case studies demonstrate successful implementation through engaging content and a strong social media presence. The practical results of digital marketing campaigns, such as increased tourist arrivals and revenue, contribute to the overall development and sustainability of tourism in

Azerbaijan. Furthermore, initiatives such as Slow Food Travel promote the country's cultural history and ethical tourism practices, which supports sustainable tourism development.

In general, this study highlights the importance of digital marketing in influencing Azerbaijan's tourism industry. First, digital marketing has a considerable impact on tourists' impressions of Azerbaijan, increasing its desirability as a tourist destination. Second, it increases industry visibility, allowing Azerbaijani tourist businesses to efficiently market their services to a global audience. Finally, digital marketing produces actual economic results, such as increased tourist arrivals, revenue generation, and sustainable tourism practices. Overall, digital marketing emerges as a crucial driver of growth, innovation, and competitiveness in Azerbaijan's tourism economy, creating the way for sustainable success in the global tourism market.

In conclusion, this study has demonstrated the potential of digital marketing in promoting Azerbaijan's tourism sector. By investigating the diverse consequences of digital marketing and its integration within the industry, it has been uncovered how this modern approach can create growth and prosperity.

A detailed study of the research and case studies reveals that digital marketing has a major impact on tourists' perceptions of Azerbaijan, increases industry

visibility, and creates tangible economic consequences.

In general, this study shows the critical role of digital marketing in shaping Azerbaijan's tourism sector. Firstly, digital marketing significantly impact on tourists' perceptions of Azerbaijan, increasing its desirability as a tourist destination. Secondly, it expands industry visibility, allowing Azerbaijani tourism businesses to effectively showcase their services to a global audience. Finally, digital marketing drives tangible economic outcomes, correlating with increased tourist arrivals, revenue generation, and sustainable tourism practices. Overall, digital marketing emerges as an important source of growth, innovation, and competitiveness in Azerbaijan's tourism economy, creating the way for sustainable success in the global tourism market.

It is recommended that in order to maximize Azerbaijan's tourism potential, policymakers need to understand the crucial role of digital marketing in shaping economic and tourism policy-making. It's critical that they understand its significance and incorporate it into policy frameworks. Similarly, businesses should embrace digital approaches, establish strategic partnerships, and use data analytic to successfully marketing efforts effectively. By collaborating on digital marketing, Azerbaijan can present itself as a major tourism destination, boosting both economic growth and cultural interchange on a global scale.

REFERENCES

- Aslan, D. (2021). Turkey develops new promotion platform, strategy to enhance tourism. *Daily Sabah*. Retrieved from <https://www.dailysabah.com/business/tourism/turkey-develops-new-promotion-platform-strategy-to-enhance-tourism-minister-ersoy-says>
- Azerbaijan Tourism Board. (2024). *Slow Food Travel Azerbaijan*. Retrieved from <https://azerbaijan.travel/tourism-development-strategy/slow-food-travel-azerbaijan>
- State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan. (2023). Tourism in Azerbaijan, 22.
- Azerbaijan Statistical Information Service. (2024). *Trip distribution of foreign nationals and stateless persons arriving in the country and Azerbaijani citizens going abroad*. Retrieved from https://www.azstat.gov.az/portal/tblInfo/TblInfoList.do?vw_cd=MT_ATITLE#
- CNP Awards. (2019). *Take Another Look – Azerbaijan Country Re-brand*. Retrieved from <https://dkf1ato8y5dsg.cloudfront.net/uploads/14/57/cnp-awards19-design-take-another-look-azerbaijan.pdf>
- Country Life Vlog. (2019). *YouTube Channel*. Retrieved from https://www.youtube.com/@country_life_vlog
- Durrani, Z., Zia, A., Ali, T. Y., & Shahid, M. N. (2023). Impact of digital marketing on the tourism industry business profitability of UAE through the role of effectiveness. *UB Journal of Social Sciences*, 5(2), 117-131. <https://doi.org/10.52461/ijoss.v5i2.2237>
- Kaur, G. (2017). The Importance Of Digital Marketing In The Tourism Industry. *International Journal of Research-Granthaalayah*, 5(6), 72-77.
- Korkpoe, C. H., & Nyarku, K. M. (2013). Building an organizational culture that promotes innovation in IT firms: A conceptual framework. *International Journal of Strategic Information Technology and Applications (IJSITA)*, 4(1), 1-14.
- Kurtishi, T. V. (2023). Digital Marketing and Tourism Development in Albania. *Eurasian Journal of Social Sciences*, 11(1), 1-15.
- InAppStory. (2024). *Best Travel Marketing Campaigns*. Retrieved from <https://inappstory.com/blog/best-travel-marketing-campaigns>
- Li, J., Xu, L., Tang, L., Wang, S., & Li, L. (2018). Big data in tourism research: A literature review. *Tourism Management*, 68, 301-323.
- Natocheeva, N., Shayakhmetova, L., Bekkhozhaeva, A., Khamikhan, N., & Pshembayeva, D. (2020). Digital technologies as a driver for the development of the tourism industry. *E3S Web of Conferences*, 159, 04002. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202015904002>
- Nuseir, M. T. (2020). The Impact of Digital Marketing on Tourism Development. *International Journal of Interactive Communication Systems and Technologies*, 11(2), 59-73.
- Real, J. L. R., Toril, J., & Abad, J. C. G. (2020). Destination branding: Opportunities and new challenges. *Journal of Destination Marketing & Management*, 17(10), 1016.

- Republic of Turkey Ministry of Culture and Tourism. (2024). *2023 was a record year in tourism*. Retrieved from <https://basin.ktb.gov.tr/TR-365098/2023-turizmde-rekor-yili-oldu.html>
- Ritchie, B. W., & Crouch, G. I. (2013). The heterogeneous nature of destinations: Challenges for marketing and managing diverse tourist attractions. *Tourism Economics*, 19(5), 1073-1088.
- World Bank Open Data. (2024). *International tourism, number of arrivals - Azerbaijan*. Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/ST.INT.ARVL?locations=AZ>
- Wymbs, C. (2011). Digital Marketing: The Time for a New “Academic Major” Has Arrived. *Journal of Marketing Education*, 33(1), 93-106.

Науково-теоретичний альманах "ГРАНІ"

Підписано до друку 30.06.2024 р.
Формат 60х84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Time New Roman.
Друк цифровий. Ум. друк 18,18. Наклад 100 пр. Зам. № 9/24

Видавництво «ГРАНІ»
49005, м. Дніпро, вул. Гоголя 20-б/32
Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК № 2131 від 23.02.2005
www.grani-print.dp.ua granidp@gmail.com